

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • τεύχος 109 • Νοέμβριος 1990 • 400 δρχ.

Πώς νά μιλήσουμε σήμερα για τόν Άλτουσέρ. Ένα γράμμα του Γιάννη Ρίτσου για τήν ποίησή του. Περί «βάσης καί έποικοδομήματος». Ένα έρειπωμένο σχολείο σε μιά έρειπωμένη κοινωνία

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Δευτέρα 3 Δεκεμβρίου
τεύχος 109
Κέκροπος 2, 105 58 Αθήνα
Τιμή τεύχους 400 δρχ.

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Παύλος Κρέμος, Βάσω Κιντή, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λειβαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Άριστείδης Μπαλτάς, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσηνόρεμα

Έκδοτης, Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Αθήνα 105 58, τηλ. 3228791, 3239645. Διαχείριση Σπύρος Δελέγκας. Έκτύπωση, Θαν. Γκόννης, Χαριλάου Τρικούπη 18, τηλ. 3620383.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ
δλα τὰ τεύχη
του **ΠΟΛΙΤΗ**
ἀπό τὸ 1 ἕως τὸ 10.
(1976-1989)
καὶ τοῦ
Δεκαπενθήμερου
ΠΟΛΙΤΗ
μόνο μὲ
10.000 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ , Νόμος εἶναι τὸ δίκιο τῆς κυβέρνησης	5
Δαμιανὸς Παπαδημητρώπουλου , Ἐσχάτη προδοσία ἀμμηχανία, ὑποκρισία, ἀπραξία	6
Άγγελου Ἐλεφάντη , Ὅ,τι ἀποφασίζει ὁ Κατσίκης	7
Γιώργου Μαργαρίτη , Ἡ ἐπιστροφή τῶν ἀρίστων	8
Γιώργου Καρρά , Dura lex ἢ πολιτική	9
Χαράλαμπος Γολέμη , Οἱ δύο ὄψεις τοῦ νομίσματος	11
Γιώργου Μαργαρίτη , Τὰ νέα μέτρα γιὰ τὸ νέφος	14
Τὰ ΣΤΙΓΜΙΑΙΑ τοῦ «Πολίτη»	16
Ζακὺ Πρυνεντὺ , Ὁρησκευτικὴ Ἐκπαίδευση	18
Έντγκαρ Μορέν , Οἱ νέοι ἐκφράζουν τὴν ἠθικὴ ἀποσύνθεση τοῦ κόσμου	21
Φρανσουά Ντυπέ , Οἱ μαθητὲς ἀναζητοῦν τὸ σχολεῖο τους	23
Βασίλη Ζουναλή , Τὸ ἀμερικανικὸ ὄνειρο	25
Γιώργου Γιαννουλόπουλου , Περί «βάσης καὶ ἐπικοινωνήματος»	26
Άγγελου Ἐλεφάντη , Ὁ Λοὺί Ἄλτουσέρ καὶ ἐμεῖς	43
Βάσω Κιντή , Πῶς νὰ μιλήσουμε σήμερα γιὰ τὸν Ἄλτουσέρ	46
Ένα γράμμα τοῦ Γιάννη Ρίτσου γιὰ τὴν ποίησή του	51
Χρύσας Προκοπάκη , Ένα σχόλιο	54
Σοφίας Ντενίσση , Γιὰ τίς ἀρχές τῆς πεζογραφίας μας	55
Σίας Ἀναγνωστοπούλου , Γιὰ τὰ «Διηγήματα» τοῦ Σαῖτ Φαϊκ	61
Άνδρέα Πανταζόπουλου , «Μῦθος καὶ ἰδεολογία στὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση τῆς Ἑλλης Παππᾶ»	63
Άνδρέα Πανταζόπουλου , Γιὰ τὰ πολιτικὰ κόμματα τοῦ Μ. Σπουρδαλάκη	64
ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ	66

Ἐξώφυλλο Ἀλέκου Κυριτσόπουλου

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ἐτήσια (12 τεύχη) 3.000 δρχ.
Ἐξάμηνη (6 τεύχη) 1.500 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ετήσια: 3.500 δρχ.
Ἄλλες χώρες, ετήσια: 4.000, ἐξάμηνη 2.000
ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Ἐτήσια: 2.000, ἐξάμηνη: 1.000

Ἰδιοκτησία: «Σπύρος Δελέγκας & Σία ΟΕ». Ἐκδοτὴς: Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Κέκροπος 2, 105 58 Αθήνα, τηλ. 3228791 καὶ 3239645

Νόμος είναι τό δίκιο τῆς κυβέρνησης

Ἡ κυβέρνηση νομοθετεῖ. Μέ τή διαδικασία τοῦ ἐπείγοντος καί τοῦ κατεπείγοντος, χωρίς οὐσιαστική συζήτηση, τά διάφορα νομοσχέδια «ἀντί» (ἐναντίον δηλαδή) διαδέχονται τό ἕνα τό ἄλλο, καθώς ἡ Ν.Δ. προσπαθεῖ νά θωρακίσει τήν πολιτική της ἀπό τίς συνέπειές της. Τήν Παρασκευή κατατίθεται ὁ προϋπολογισμός καί ἐνόφει αὐτῆς τῆς κατάθεσης προηγεῖται κατά πέντε μέρες τό ἀντιαπεργιακό ν.σ. προκειμένου ἀκριβῶς νά ἀντιμετωπίσει τίς «παρενέργειες» τῆς ἐξαγγελίας τοῦ προϋπολογισμοῦ στους ἐργαζόμενους τοῦ δημόσιου τομέα (καί ὄχι μόνο). Τήν περασμένη Τρίτη εἴχαμε τήν ἀπόπειρα τῆς 17 Νοέμβρη ἐναντίον τοῦ Β. Βαρδινογιάννη καί λίγες μέρες ἀργότερα ἡ κυβέρνηση ἐξαγγέλλει τήν κατάθεση ἀντιτρομοκρατικοῦ νόμου «μέχρι τό τέλος τῆς βδομάδας». Λές καί ἦταν ἔτοιμο τό ν.σ. καί ἡ κυβέρνηση περίμενε κάποιο «χτύπημα» γιά νά προωθήσει τήν κατάθεσή του.

Πρόκειται λοιπόν γιά «πολιτικά» καί ὄχι γιά «θεσμικά» νομοσχέδια, πιά σωστά γιά νομοσχέδια πού ἀντιμετωπίζουν θεσμικά ζητήματα, ὅπως ὁ συνδικαλισμός καί τά ἀτομικά δικαιώματα, μέ ἄμεσο πολιτικό τρόπο. Ἡ κυβέρνηση ἀντί νά πολιτεύεται σύμφωνα μέ τό νόμο, νομοθετεῖ σύμφωνα μέ τήν πολιτική της, γιά νά ἀκριβολογοῦμε νομοθετεῖ τήν πολιτική της. Πρόκειται γιά κλασικό παράδειγμα αὐθαιρεσίας τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία ἔχοντας τό καρπούζι ἀλλά καί τό μαχαίρι διατάσσει τήν κοινωνία ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες της. Καί βέβαια τέτοιοι «ἰδιοτελεῖς» νόμοι εἶναι ἀδύνατο νά σταθοῦν γιά καιρό, καθώς δέν εἶναι ἀξιόπιστοι. Δέν εἶναι δηλαδή ἀξιόπιστο οἱ πολιτικές ἀνάγκες τοῦ χειμῶνα '90-'91 νά φτάνουν στό σημεῖο νά καθορίζουν μέχρι καί τή δομή τοῦ συνδικαλισμοῦ. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἐπόμενη κυβέρνηση νά ψηφίσει τόν δικό της συνδικαλιστικό νόμο, ὁ δέ συνδικαλισμός νά μήν μπορεῖ σέ καμιά στιγμή νά βασιστεῖ σέ θεσμούς «δικούς του», ἀπαραβίαστους, νά ἐνηλικιωθεῖ καί νά ἀνεξαρτητοποιηθεῖ ἀπό τήν κρατικοπολιτική κηδεμονία, ἀπό τήν ὑπερπολιτικοποίηση.

Ὅσο γιά τόν ἀντιτρομοκρατικό νόμο, οἱ ἀνακρίσεις καί οἱ συλλήψεις τῶν ἡμερῶν, μετά τήν ἀνακάλυψη τῆς γιάφκας Μαζοκόπου, δείχνουν εὐγλωττα τήν χρησιμότητα, ἀλλά καί τή χρήση του. Κάπου ἀνάμεσα στήν ἀνάγκη νά παρουσιάσουν ἔργο γιά νά καλύψουν τήν ἀδυναμία τους καί τήν ἀνάγκη νά τρομοκρατήσουν πρὸς παραδειγματισμό, οἱ διωκτικές ἀρχές καί ἡ ἐκτελεστική ἐξουσία θεσμοθετοῦν τή νομιμοποίηση τῆς αὐθαιρεσίας, τή νομιμοποίηση τῆς δικῆς τους τρομοκρατίας κατά τά πρότυπα τῶν «προηγμένων» δυτικῶν χωρῶν. Ἡ τρομοκρατία τούς ἤρθε γάντι προκειμένου νά οἰκοδομήσουν μιὰ κοινωνία ἔκτακτης ἀνάγκης, μιὰ κοινωνία σέ ἐμπόλεμη κατάσταση μέ ὅ,τι δέν ὑποτάσσεται σ' αὐτήν.

Παραλίγο νά ξεχάσουμε καί τό «ἀντιαντιπολιτευτικό» ν.σ., ὅπως θά ὀνομάζαμε τόν ἐκλογικό νόμο, τήν ἔσχατη θωράκιση τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἀπέναντι στους πολιτικούς της ἀντιπάλους, τό νόμο πού καθορίζει τήν θεμιτή καί ἀνεκτή πολιτική συμπεριφορά τους καί ἀξιολογεῖ ἀντίστοιχα τήν ψῆφο τοῦ λαοῦ. Ἄλλο ἕνα ἐφήμερο, ὑπερπολιτικό, νομοθέτημα, προορισμένο νά διαρκέσει ὅσο καί ἡ κυβέρνηση τῆς Ν.Δ., καί οὔτε μιὰ μέρα παραπάνω.

Νομοθετεῖ πολύ ἡ κυβέρνηση καί θά ἀναγκαστεῖ νά νομοθετεῖ ὄλο καί περισσότερο γιά νά καλύψει τίς συνέπειες τῆς αὐθαιρεσίας της: ὁ αὐταρχισμός της θά γεννᾷ ὄλο καί περισσότερους ἀμφισβητές — ἀντικείμενα τοῦ ἀντιτρομοκρατικοῦ νόμου, οἱ ἀπεργίες θά γίνονται ὄλοένα καί πιά ἄγριες ἀπό ἕνα συνδικαλιστικό κίνημα ἀπό τό ὁποῖο ἀπαιτοῦν ὑπευθυνότητα ἀπέναντι στήν κοινωνία τήν ὥρα πού τοῦ ἀφαιροῦν τήν εὐθύνη γιά τά τοῦ οἴκου του.

Ἡ σύγχρονη κοινωνία τοῦ αὐταρχισμοῦ προτιμᾷ τίς φοβισμένες ἀδρανεῖς μάζες ἀπό τούς ὑπεύθυνους πολίτες καί ἡ κυβέρνηση τῆς Ν.Δ. ἀνευδοίαστα ἔκανε τίς ἀντίστοιχες ἐπιλογές.

Δια γυμνού σφραγιστού

Έσχατη προδοσία, άμηχανία, ύποκρισία, άπραξία

Εθνική διακομματική (ή νά πούμε υπερκομματική) άγανάκτηση: άναφερόμαστε στην όργανη έπιστολή που κατέθεσαν 23 βουλευτές όλων τών κομμάτων στό Προεδρείο τής Βουλής, μέ τήν όποία ζητούν τήν παραίτηση του Άχμέτ Σαδίκ από βουλευτή κατηγορώντας τον για έσχατη προδοσία. Αίτια ή δήλωση του κ. Σαδίκ σέ φοιτητές τής ΑΣΟΕ ότι σέ περίπτωση έλληνοτουρκικής σύρραξης ή μειονότητα θά δυσκολευτεί νά πάρει θέση. Οί 23 κατηγορούν άκόμα τόν Σαδίκ ότι έπιμένει νά μιλάει για τουρκική μειονότητα οδηγώντας τούς Πομάκους και Άθίγγανους σέ «πολιτιστική γενοκτονία».

Είναι πιά θλιβερό αυτό που συμβαίνει και που καταλήγει ή πολιτική μας άμηχανία νά καθίσταται πολιτική. Καλυπτόμενοι κάτω από τόν όρο «μουσουλμανική μειονότητα» τής συνθήκης τής Λωζάννης, όρο που περιγράφει συλλήβδην και μέ βάση τήν κοινή θρησκεία τούς Τούρκους, τούς Πομάκους και τούς Άθίγγανους τής Δυτικής Θράκης, κωμωνόμαστε πώς δέν υπάρχουν Τούρκοι παρά μόνο μουσουλμάνοι. Ταυτόχρονα μιλάμε οί ίδιοι για Πομάκους και Άθίγγανους, τούς όποιους άναγνωρίζουμε ότι υπάρχουν, όπως άναγνωρίζουμε βέβαια και μιλάμε για Έλληνες τής Πόλης και όχι για χριστιανούς. Λαλίστατοι όταν πρόκειται για Έλληνες, Πομάκους, Άθίγγανους, καταπίνουμε τή γλώσσα μας όταν φτάνουμε σέ κάποιους που δέν είναι τίποτα άπ' όλα αυτά, και τούς όποιους άποκαλούμε γενικώς μουσουλμάνους άπαιτώντας νά κάνουν κι αυτοί τό ίδιο για τόν έαυτό τους. Άλλιώς δέν βρίσκονται «έντός γραμμής», είναι συνεπώς κακοί Έλληνες, προδότες!

Θά κατανοούσαμε (χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι θά συμφωνούσαμε) διάφορους τρόπους αντιμετώπισης του θέματος. Θά μπορούσαν λ.χ. κάποια κοράκια νά ύποστηρίξουν τήν άπάλειψη του προβλήματος μέ τόν έξαναγκασμό τών Τούρκων νά πάνε στην Τουρκία. Άλλοι θά μπορούσαν νά ύποστηρίξουν τήν όδο τής άφομοίωσης, που προϋποθέτει βέβαια τήν ένταξη τής μειονότητας στην κοινωνία και κάποιοι τρίτοι τήν καλλιέργεια και τήν προαγωγή τής μειονοτικής διαφορετικότητας. Και άκόμα περισσότερο θά κατανοούσαμε ένα συνδυασμό κάθε δυνατής αντιμετώπισης, που θά άφηνε στην «έλεύθερη έπιλογή» τής μειονότητας, του καθενός ξεχωριστά, τό δρόμο που θ' άκολουθήσει.

Τίποτα άπ' όλα αυτά δέν υιοθετείται, ούτε καν άκούγεται. Όντας έτσι άνίκανοι νά αντιμετωπίσουμε τό πρόβλημα μέ έργα, τό αντιμετωπίζουμε στά λόγια διά τής άπαλείψεώς του. Δέν ύπάρχει λοιπόν τουρκική μειονότητα, διότι έτσι όρίζουμε εμείς, και βέβαια δέν μπορεί νά χαραχθεί καμιά πολιτική και νά ληφθεί κανένα μέτρο για κάτι που δέν ύφίσταται.

Καταλήγουμε έτσι στην έσχατη ύποκρισία, τήν ώρα που ή μειονότητα άποφασίζει νά δηλώσει τήν παρουσία της λέγοντας «έδώ είμαστε, ύπάρχουμε», νά τήν κατηγορούμε για έσχατη προδοσία. Όμοιοούντες και όμόφωνα. Γιατί άπ' ό,τι μάθαμε οί 23 πολύ Έλληνες βουλευτές που ύπέγραψαν τήν έπιστολή, ήταν όλοι όσοι έτυχε νά βρίσκονται εκείνη τήν ώρα στη Βουλή. Τήν ώρα που έπρόκειτο νά συζητηθεί έπερώτηση του Α. Φαίκογλου για τή μειονότητα και τά εκπαιδευτικά της προβλήματα. Άντ' αυτού διεξήχθη ό άκόλουθος διάλογος (έπί λέξει):

- Φαίκογλου:** Όσο για τήν έθνική ταυτότητα κ. Πρόεδρε μās έχουν καταδικάσει και άπαγορεύεται νομικά νά λέμε ότι είμαστε Τούρκοι (...) Δέν είναι δυνατόν νά ζητάμε —και ούτε εμείς έχουμε ζητήσει— από κανέναν έθνική ταυτότητα μέσα σ' αυτή τήν αίθουσα.
- Προεδρεύων:** (Μ. Δρεττάκης): Κύριε συνάδελφε τί έννοείτε; Τί θα πεί Τούρκος; Είμεθα όλοι Έλληνες κι έσείς είσθε Έλληνας. Τί θά πεί Τούρκος;
- Φαίκογλου:** Έμεις είμαστε Έλληνες ύπηκοοι. Άλλη φυλή είμαστε.
- Προεδρεύων:** Δεν μπορείτε νά λέτε ότι είστε Τούρκος.
- Φαίκογλου:** Είμαστε Τούρκοι, κ. Πρόεδρε. Ναι, τό λέω εγώ. Έγώ λέω ότι είμαστε Τούρκοι.
- Προεδρεύων:** Μέ συγχωρείτε δέν μπορείτε νά λέτε ότι είστε Τούρκος, ούτε έδώ, ούτε πουθενά άλλο.

Και ή συζήτηση για τά εκπαιδευτικά προβλήματα συνεχίστηκε σ' αυτό τό μοτίβο. Πότε όμως και πώς θά εκπαιδευτούν οί εκπαιδευτές;

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Υστερόγραφο: Σέ περίπτωση πολέμου ή θέση του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Δημητρίου, Έλληνας τό φρόνημα, άλλά και κατά δήλωσή του Τούρκου ύπηκόου, δέν θά είναι δύσκολη;

“Ο,τι αποφασίσει ο Κατσίκης

Ο νέος εκλογικός νόμος είναι πλέον νόμος του κράτους. *Dura lex sed lex* έλεγαν οι Ρωμαίοι και η Ν.Δ. μαζί τους. Όστόσο ο νόμος δεν είναι μόνο σκληρός αλλά εισάγει σε ολοκληρωτικού τύπου θεσμούς. Όλα αυτά, βέβαια, ειπώθηκαν στον τύπο και από τα κόμματα της αντιπολίτευσης που πολέμησαν με πάθος στη Βουλή εναντίον του νόμου, που στρώνει το έδαφος για την εκλογική νίκη της Ν.Δ. στις προσεχείς εκλογές. Πράγματι και ο Συνασπισμός και το ΠΑΣΟΚ κατήγγειλαν, τίς απαράδεκτες διατάξεις για το 3% και τα περί συνασπισμού κομμάτων, με βάση τα όποια το 30% περίπου των έδρων πηγαίνουν στο πρώτο κόμμα. Αυτή όμως ιδιαίτερα η διάταξη για το φράγμα του 3%, εκτός από εξωφρενική είναι ευθεία εισαγωγή στα θέματα του ολοκληρωτισμού και όρθως καταγγέλλθηκε ως αντισυνταγματική αφού καταργεί κάθε έννοια ίσωνομίας και ίσοπολιτείας.

Ένα παράδειγμα μπορεί να δείξει πάνω σε ποιό μνημείο αυταρχισμού θεμελιώνει η Ν.Δ. το «φιλελεύθερο» υπερκρατισμό της. Ας υποθέσουμε ότι ένα μικρό κόμμα ή ανεξάρτητος υποψήφιος συγκεντρώνει σε μία περιφέρεια ή σε όλη τη χώρα 150.000 ψήφους. Αυτοί οι 150.000 Έλληνες πολίτες δεν μπορούν να εκλέξουν βουλευτή διότι σε εθνική κλίμακα το ποσό αυτό δεν αντιστοιχεί στο 3% των εγκύρων ψηφοδελτίων! Αντίθετα μπορούν κάλλιστα να εκλέγονται βουλευτές από τα μεγάλα κόμματα μόνο με 20.000 ψήφους και πολύ λιγότερες άκρομη!

Επιπλέον, η αιτιολόγηση της διάταξης αυτής από τον κ. Κούβελα είναι ακόμη πιο τερατώδης ήθικα και λογικά. Είπε ο κ. ύπουργός, ζετσίπωτα κι αστύστολα στη Βουλή, ότι με το 3% απαλλάσσονται οι όπαδοί των μικρών κομμάτων από την ταλαιπωρία της εκλογικής περιπέτειας, απαλλάσσονται επίσης και τα μεγάλα κόμματα από την ταλαιπωρία να εξαρτάται η συγκρότηση κυβέρνησης από μία οικτρή μειοψηφία π.χ. 0,50%. Ός καλός χριστιανός ο κύριος ύπουργός είναι και φιλεύσπλαχνος. Μόνο που η εδσπλαχνία του, χριστιανικότατα, εκδηλώνεται ως νόμος της Πολιτείας όταν πρόκειται απ' αυτήν την «ταλαιπωρία» ν' απαλλαγούν κάποιοι που τους απαγορεύεται να όνομάζονται Τούρκοι, οικόλογοι ή όπως άλλιώς θέλουν. Απόλυτα φιλελεύθερος όταν πρόκειται να χαρίσει άπεραντα περιθώρια έλευθερίας και άσυδοσίας στο κόμμα του και την «ιδιωτική πρωτοβουλία» αλλά και απόλυτα αυταρχικός όταν η ιδιωτική πρωτοβουλία πολιτών θέλει να εκφρασθεί πολιτικά με τον τρόπο που αυτή επιθυμεί. Αυτή η χονδροειδής και άπροσημάτιστη κατάργηση του δικαιώματος στην πολιτική σε όσους δεν είναι άρεστή στον κ. Κούβελα έχει ένα όνομα: *όλοκληρωτισμός*. Οί θεσμοί πολιτικού άποκλεισμού που εισάγει είναι κάρριο πλήγμα στο πολίτευμα που μόνο η ύποκρισία μπορεί άκρομη να του άπονέμει τίτλους δημοκρατικότητας.

Όστόσο ο νόμος πέρασε, όπως και τόσα άλλα σ' αυτόν τον τόπο, τόσο άπλόχερο σε φαναρονισμούς και ύποκρισίες και τόσο μίζερο σε ούσιαστικές άπαντήσεις στα προβλήματά του. Οί «τής δημοκρατικής παράταξης», βολεύτηκαν, κι αυτοί, πίσω από μίαν άλλη ύποκρισία αντιστοιχη μ' εκείνη της Ν.Δ. και έξισου διαλυτική. Τα μεγάλα κόμματα, ΠΑΣΟΚ και Συνασπισμός, έχουν ήσυχη τή συνειδησή τους και έτοιμους τους άτοχα χαρακτηρισμούς τους ως φρουρών της δημοκρατίας. Πράγματι κατήγγειλαν τή Ν.Δ. γι' αυτό τό τερατούργημα, μέσα και έξω από τή Βουλή, με παρησία έδειξαν τή βαθιά αντιδημοκρατικότητα του εκλογικού νόμου και τήν ευτελέστατη ιδιοτέλεια του, οί βουλευτές των δύο μεγάλων συναγωνίστηκαν σε εδρηματικότητα και μαχητικότητα και καταψήφισαν τό νομοσχέδιο. Αν αυτό τελικά πέρασε έστω και σάν κουρέλι μετά τήν κριτική που του άσκήθηκε ός όνεται ο Κατσίκης. Τό κρίμα πάνω στους 151 της Ν.Δ.

Ό νόμος αυτός όμως, αν πραγματικά τα κόμματα της αντιπολίτευσης διαπνέονταν από δημοκρατικά φρονήματα, από εκείνη τή βαθύτερη αίσθηση της δημοκρατίας που τήν θεωρεί και άπαράγραπτη και άδιαίρετη και άναπαλλοτρίωτη, *θά μπορούσε να μήν περάσει*. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης δεν είχαν παρά να κάνουν σαφές στον κ. Μητσοτάκη ότι σε τέτοιου τύπου φαλκιδεύσεις και νομιμοφανείς καταστρατηγήσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος ότι όχι μόνο είναι αντίθετα αλλά και δεν τους αναγνωρίζουν *τυπική έγκυρότητα*. Πολύ άπλά: *να άποχωρήσουν από τή Βουλή κατά τήν ψηφοφορία και να δηλώσουν δημόσια ότι δεν θά λάβουν μέρος στις εκλογές που θά διενεργηθούν μ' αυτόν τον νόμο, ότι η Ν.Δ., αν θά έπέμενε, στις έπόμενες εκλογές, θά ήταν τό μόνο κόμμα, στις κάλπες: χάριμά της και οί τριακόσιοι, τέτοιου τύπου σωτήρες του Έθνους*. Μέ δυό λόγια, δεν είχε ο κ. Μητσοτάκης παρά να διαλάξει τον τίτλο του *κοινοβουλευτικού δικτάτορα*. Ας τό τολμούσε. Κανείς δεν θά μπορούσε να τολμήσει κάτι τέτοιο. Αν ή θέση των κομμάτων είχε αυτή τή σαφήνεια και άποφασιστικότητα τό σχετικό νομοσχέδιο δεν θά έφθανε ποτέ στη Βουλή.

Αν. Όλλά μιλάμε βέβαια για φανταστικές περιπτώσεις, για φανταστικά κόμματα, φανταστικούς πολιτικούς, για πράγματα που συμβαίνουν μόνο στα παραμύθια. Οί πραγματικές περιπτώσεις, ή πραγματική πολιτική, τα πραγματικά κόμματα είναι τέτοια που ο πραγματισμός τους απαγορεύει κάθε πιθανότητα να φανταστούν «άλλιώς» τήν πολιτική και τήν κοινωνική ζωή. Ό,τι εύλογησει ο Κούβελας, ό,τι βολεύει στον Μητσοτάκη, σε ό,τι συναινει ο Παπανδρέου, όποια μεγάλη ιδέα έχουν ο Κύρκος κι ο Φλωράκης, ό,τι αποφασίσει, τελικά, ο Κατσίκης.

Άγγελος Έλεφάντης

Ἡ ἐπιστροφή τῶν ἀρίστων

Πρὶν ἀπὸ μερικά χρόνια τὸ μέτρο τῆς προσμέτρησης τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἀπολυτηρίου τῆς μέσης ἐκπαίδευσης στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀποτελέσματος τῶν ἐξετάσεων γιὰ εἰσαγωγή στὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικά Ἰδρύματα, εἶχε προσδώσει στὴ χώρα μας ἓνα παγκόσμια ζηλευτὸ χαρακτηριστικό. Τὴν εἶχε μεταβάλλει σὲ «χώρα τῶν ἀρίστων» καθὼς τὰ ποσοστὰ τῶν ἀριστοῦχων στὰ γυμνάσια καὶ στὰ λύκεια τῆς ἀνέβηκαν στὸ 80-90%! Πολὺ σύντομα οἱ βαθμολογικὲς ὁροφές ἐφθασαν στὰ ὄρια τοὺς καὶ τὸ σύστημα ἀποσύρθηκε ἐλλείψει μὴ ἀριστοῦχων μαθητῶν.

Ὡς τὶς μέρες μας. Ὁ κ. Ἐβερτ, γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλες «νέες» ιδέες ὑπουργός, σκέφτηκε νὰ ἐπαναφέρει τὸ κυνήγι τῶν (βαθμολογικῶν) ρεκόρ ὥστε νὰ πετύχει ἴσως τὴν ἐγγραφή τῆς χώρας καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς στὸ γνωστὸ βιβλίο Γκίνες. Ἀποφάσισε λοιπὸν νὰ διευρύνει τὸ σύστημα ὡς τὶς ἐσχατὲς συνέπειες καὶ νὰ διορίζει στὸ δημόσιο τοὺς ἀριστοῦχους καὶ μόνο. Καὶ νὰ ἴμαστε πάλι ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὅπως συχνὰ γίνεται σ' αὐτὴν τὴν σισύφεια χώρα.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν οὐσία. Σ' ἓνα ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, ὡς τὸ κρατοῦν στὴ χώρα μας, σύστημα πού στηρίζεται στὴν ἀπομνημόνευση καὶ στὴν ἐπανάληψη ἀχρηστων καὶ συχνὰ ξεπερασμένων καὶ ἐκτός τόπου καὶ χρόνου γνώσεων, τί ἱκανότητες μπορεῖ νὰ πιστοποιεῖ ὁ τίτλος τοῦ ἀρίστου; Ἄς πάρουμε ἓνα συγκεκριμένο παράδειγμα ὄχι ἀπὸ τὴ μέση ἐκπαίδευση, ὅπου συχνὰ ὁ βαθμὸς ἀλλοιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν συμβατικὰ βαθμολογούμενων μαθημάτων (τὸ 20 τῆς γυμναστικῆς, τῆς μουσικῆς, τῶν θρησκευτικῶν — ἂν φυσικὰ ὁ ἀρμόδιος καθηγητὴς αἰσθάνεται τὸ πού βρίσκεται — τῆς δημοκρατικῆς ἀγωγῆς κ.λπ. κ.λπ.), ἀλλὰ ἀπὸ τὴν Ἀνώτατη. Στὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης, οἱ πτυχιούχοι τοῦ Παιδαγωγικοῦ Τμήματος Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης, ἀποφοιτοῦν μὲ βαθμοὺς κατὰ δύο ἢ καὶ τρεῖς μονάδες μεγαλύτερους κατὰ μέσο ὄρο ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους τῶν ἄλλων Τμημάτων. Μὴν ὑποθέσει κανεὶς ὅτι στὸ Τμήμα αὐτὸ τὸ «δαίμονιο τῆς φυλῆς» ἔχει ὀδηγήσει σὲ κάποιον θαῦμα. Ἀντίθετα ἀπὸ πλευρᾶς οὐσιαστικῶν γνώσεων αὐτὸ τὸ τετράχρονο πασάλεμμα πού γίνεται ἐκεῖ (μεταξὺ παιδοψυχολογικῶν, διδακτολογικῶν, ἀντιαυταρχικῶν/παιδαγωγικῶν κ.ἄ. παπαγαλημάτων ἀπερίγραπτης ἀθλιότητος — ἐλπίζουμε σύντομα νὰ μπορέσουμε νὰ παρουσιάσουμε ἀποσπάσματα αὐτῆς τῆς «πανεπιστημιακῆς» διδασκαλίας ἀπὸ τὸ περιοδικὸ αὐτό) ὀδηγεῖ στὴν ἀπόλυτη ἀγνοια ἀκόμα καὶ ὄσους κάτι ἤξεραν πρὶν εἰσαχθῶν σ' αὐτὸ τὸ Τμήμα.

Βρισκόμαστε ἐδῶ μπροστὰ στὴν οὐσία τῶν μηχανισμῶν παραγωγῆς τῶν «ἀρίστων». Δηλαδή, αὐτοὶ προκύπτουν πολὺ πῖο εὐκολα σὲ συνθήκες μετριότητος, ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀσάφεια τῶν παρεχόμενων γνώσεων, ἡ χαμηλὴ ποιότητα τῶν διδασκόντων, ἡ ἀπουσία κριτικῆς σκέψης καὶ ἐρευνητικῆς διάθεσης, δημιουργεῖ ἓνα πλέγμα συνενοχῆς πού ἀποσκοπεῖ στὴ συγκάλυψη, μέσα ἀπὸ τὴν γοητεία τοῦ βαθμοῦ, ὅλων τῶν ἄλλων ἐλλείψεων. Πράγμα πού φαίνεται καθαρά καὶ ἐκεῖ ὅπου ὅλοι αὐτοὶ οἱ λόγοι δὲν συντρέχουν. Στὰ Τμήματα πού δουλεύουν οὐσιαστικά, οἱ βαθμοὶ περιορίζονται σὲ πολὺ πῖο χαμηλὰ ἐπίπεδα...

Στὴ μέση ἐκπαίδευση, ὅπου ὁ φροντιστηριακὸς χαρακτήρας τῆς ἔχει βαθύτατα θάψει κάθε οὐσιαστικὴ ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία, θὰ χρειαζόταν μιά ἐπανάσταση γιὰ νὰ μεταβληθοῦν τὰ δεδομένα. Οἱ σύλλογοι γονέων ἐξάλλου, πού ἀσκοῦν ἐδῶ μιά ἰσχυρὴ πίεση πολὺ δύσκολα θὰ ἐπέτρεπαν ἓναν ἐξορθολογισμό τῶν διαδικασιῶν καὶ μιά προσαρμογὴ τῆς βαθμολογίας στὰ δεδομένα. Εἰδικὰ ὅταν τὸ ἐπαθλο πού συνοδεύει αὐτὸν τὸν πλασματικὸ καὶ ἀνευ περιεχομένου «βαθμὸ» εἶναι μιά θέση στὸ Δημόσιο (καὶ ὅσο ἡ ἀνεργία τῶν νέων προχωρεῖ τόσο αὐτὲς οἱ πιέσεις θὰ γίνονται πῖο τυφλές καὶ ἀπόλυτες — οἱ ἀντιδράσεις στὴν καλοκαιρινὴ ἀπεργία τῶν καθηγητῶν ἦταν ἐνδεικτικὲς τοῦ κλίματος καὶ τῶν δυνατοτήτων). Ἐδῶ, τὰ «μέτρα» τοῦ κ. Ἐβερτ θὰ ὀδηγήσουν ἄμεσα καὶ χωρὶς οὐσιαστικὲς ἀντιστάσεις σὲ νέα δυσθεώρητα ρεκόρ.

Καὶ ἡ ἀμίλλα; Καὶ ὁ συναγωνισμὸς; Καὶ ἡ ἀνταμοιβὴ τῶν κόπων καὶ τῶν δεξιότητων; Μά ὅταν δὲν ὑπάρχει σὲ ὅλα αὐτὰ ἀντικείμενο καὶ περιεχόμενο, τότε μόνο ὡς ἐπικίνδυνες παρωδίες μπορεῖ νὰ τὶς θεωρήσει κανεὶς. Σὲ τί θὰ συναγωνιστοῦν τὰ παιδιά; Στὴν ἀκριβὴ ἀποστήθιση τῆς ὁποιας ἀσυναρτησίας συνοδεύει λ.χ. τὸ περὶ «Κοινωνιολογίας» γυμνασιακὸ ἐγχειρίδιο; Ἡ στὴν ἀποστήθιση «ὄλης» περὶ Φυσικῆς πού ποτὲ δὲν ἔχει ἐπισκεφθεῖ τὸ ἐργαστήριο; Ἄν εἶναι δὲ νὰ βραβευτοῦν οἱ πλέον προσαρμοσμένοι καὶ ὑποταγμένοι στὴν ἀθλιότητα αὐτὴ τότε ἄς λείπει. Ἄς λείπει καὶ σὲ ἡμᾶς καὶ στὴ χώρα. Ἀλήθεια πιστεύουν οἱ νεοφιλελεύθεροι ὅτι ὁ δημόσιος τομέας ἔχει ἀνάγκη αὐτῶν τῶν ἀβουλων, προσαρμοσμένων στὴν ὁποια κατάσταση λογομηχανῶν; Αὐτῶν τῶν κατὰ τὰ δικά τοὺς πρότυπα «ἀρίστων»; Τέτοιους ἔχει καὶ τώρα μὲ τὰ γνωστὰ ἀποτελέσματα.

Τὰ περὶ τέλος τοῦ ρουσφετιοῦ ἐπιχειρήματα μόνο χαμόγελα συγκατάβασης μπορεῖ νὰ φέρουν. Ὑπάρχουν τόσοι στενωποὶ καὶ διάδρομοι πού ὄλο καὶ κάτι θὰ βρεθεῖ. Ἐκτός τοῦ ὅτι τὸ ἴδιο τὸ σύστημα θὰ ἀναγκαστεῖ γρήγορα νὰ βγεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴ λογικὴ. Ἄν γιὰ παράδειγμα χρειάζεται κάποιον μὲ φαντασία καὶ εὐθύνη (γιὰ τέτοιους πνίγεται), ἓναν ὀργανωτὴ μηχανογράφησης λ.χ., ἐκεῖ δὲν θὰ προστρέξει στοὺς «ἀρίστους». Τί νὰ σοῦ κάνουν αὐτοὶ μπροστὰ στὴν πολὺπλοκὴ πραγματικότητα; Ἐκεῖ ἢ θὰ καταφύγει στὴν ἀγορὰ ἐργασίας (ὅπου μὲ τὰ πενήχρα πού προσφέρει τίποτα ἀξίολογο δὲν θὰ βρεῖ), ἢ, τὸ πῖο πιθανό, θὰ ματαιώσει μετὰ ἀπὸ μύριες προσπά-

Δια γυμνού σφραγιστού

θεις και πολλά έξοδα την όλη επιχείρηση. Έκτός κι αν την αναθέσει σε κάποιον ιδιωτικό φορέα, μή ύποχρεωμένο να δουλεύει με «άριστους» και άρα αποτελεσματικό. Άλλά τότε προς τί ή όλη ενδιάμεση φασαρία;

Τέλος, για όσους δείχνουν προς τά ξένα και προς αυτά που γίνονται εκεί, είναι όπωσδήποτε παράξενη αυτή ή απόσταση από την πραγματικότητα που αποδεικνύουν. Γιατί στά ξένα ή βιομηχανική παραγωγή άριστων δέν είναι μόνο έξεταστικός μηχανισμός και γραφείο παροχής άδειών εργασίας. Γιατί στά ξένα, ή κρατική μηχανή συναγωνίζεται σκληρά τόν ιδιωτικό τομέα στην αγορά τών ικανών και δίνει μισθούς ανάλογους. Άς σημειώσουμε ότι στή χώρα μας τό Δημόσιο δίνει στά στελέχη του άμοιβές κατά τό 1/3 ή τό 1/4 κατώτερους από τίς αντίστοιχες του ιδιωτικού και φροντίζει να τίς περικόπτει επιπλέον στό όνομα μιås διαρκούς «κρίσης» που τό ίδιο αναπαράγει και προκαλεί. Για τούτο και οι άριστοι τών κρίσιμων σχολών (του Πολυτεχνείου για παράδειγμα) δέν θά δεχτούν ποτέ τόν «τιμητικό» διορισμό τους.

Άλλη «νέα ιδέα» παιδιά; Αútές που σås ερχονται σαπίζουν πιό γρήγορα κι από τόν νεοφιλελευθερισμό σας τόν ίδιο...

Γιώργος Μαργαρίτης

Dura Lex ή πολιτική, Sed Lex

Τό αν οι θεσμοί καταρρακώνονται, όπως εϊθισται να λέγεται, ή ή δικαιοσύνη διασύρεται ή ή κοινωνία τών πολιτών κατεδαφίζεται κ.λπ. αποτελούν ίσως — έδω που φτάσαμε — λεπτές άποχρώσεις περί διαγραμμάτου. Πιό σημαντική είναι αυτή ή άνυπόκριτη ύποκριτική στην όποία επιδίδονται άπαξάπαντες οι ψήφο έξουσιοδοτημένοι για τό καλώς εχειν εκείνου «που εϊθισται να λέγεται δημόσιος βίος τής χώρας». Όπου αλλάζω πρόσωπο δέν σημαίνει βγάλω τό προσωπείο και δείχνω τό πραγματικό μου πρόσωπο — γιατί πλέον από τά τόσα μακιγιάζ δέν έχω — παρά φοράω τή νέα μάσκα. Παραδοσιακό θέατρο με μάσκες, που λένε και τά σταυρόλεξα. Άλλά τά πράγματα δέν είναι τόσο άπλά, γιατί οι πολίτες εϊμαστε πιό πονηροί. Ξέρουμε να σκαλίζουμε κάτω από τό προσωπείο. Όλο και κάτι βρίσκουμε. Μόνο που τελικά δέν ανακαλύπτουμε ποτέ τό «πρόσωπο» (που θά 'λεγε και ό κ. Γιανναρής) αλλά ένα άδιαπέραστο στρώμα από παλιές μάσκες που 'χουν γίνει πλέον ένα με τό δέρμα, τό παχύ δέρμα.

Έκείνοι ήθελαν να τόν διώξουν πολιτικά. Για τά σκάνδαλα ως σκάνδαλα ενδιαφέρονταν μόνο τίποτα μεγαλοεκδότες προδομένοι, τίποτα ομότιμοι καθηγητές τής νομικής ιδεολογίας, τίποτα νομόπληκτοι οδύτρα - έκσυγχρονιστές τής ΕΑΡ, τίποτα άλεργικά άντιπασοκικοί πατροκτόνοι πασοκικής προελεύσεως: και πολλοί χύμα άνθρωποι, αλλά αυτοί είναι για να κοιτάνε. Έκείνοι, λοιπόν, ήθελαν να τόν διώξουν πολιτικά. Οι μέν για να κυβερνήσουν, οι δέ για να λεηλατήσουν όποτε, κάποτε, επιτέλους, άμποτε, να συγκυβερνήσουν. Εϊπαν έτσι ψέμματα. Πολιτικά δίκωκαν, όχι ποινικά. Άλλά όχι και έντελως ψέμματα. Γιατί τί θά σήμαινε γι' αυτούς συγκρούομαι πολιτικά και μάλιστα μετωπικά; Μέ τίς «νέες ιδέες» για όπλο θά πολεμούσαν οι δέ, με τόν επί θύραις ρουφετολογικό ρεβανσιισμό και με έμπροσθοφυλακή διάφορους άντιπαθείς κολεγιόπαιδες; Και οι δέ τό ΠΑΣΟΚ θά τό χτυπούσαν με τά νωπά άκόμα μορατόρια και τήν αυτόκλητη έμμεση συγκυβέρνηση τώσων ετών, εκείνο άκριβώς τό ΠΑΣΟΚ που ταυτόχρονα τό κοίταζαν σαν ξερολούκουμο για τήν αύριανή πολιτική τους; Όντως ποινικά δίκωκαν γιατί αυτή ήταν ή πολιτική τους δυνατότητα.

Ό άλλος, τώρα, φοβόταν μήπως και τόν διώξουν ποινικά και καταλήξει τόν Κορυδαλλό. Άπό τήν άλλη όμως ή ποινική δίωξη τήν εποχή εκείνη τής κατακύλας και τής ξεφτίλας ήταν ίσως ή μόνη του πιθανότητα να επιβιώσει πολιτικά ως ήγέτης. Μόλις λοιπόν παραπέμφθηκε ποινικά βάρεσε συναγεμó: τούς καταγγέλλω, μås δίκωκουν πολιτικά. Εϊπε και αυτός ψέμματα. Γιατί τήν ποινική δίωξη φοβόταν, αλλά από τήν άλλη πολιτικά δέν του 'πεφτε και άσχημα άφου έτσι θά μπορούσε να εκμεταλλευτεί τό ότι τόν πήγαιναν για άπατεώνα και να συγκαλύψει αυτό άκριβώς για τό όποιο γινόταν ό θόρυβος. Άλλά όχι και έντελως ψέμματα. Γιατί όντως, όπως εϊπαμε, πολιτικά θέλησαν να τόν πλήξουν. Και ή ποινική του δίωξη, και μάλιστα στό άρπα κόλλα, ήταν πράγματι πολιτική δίωξη του 40%. Έτσι πολιτικοποίησε τήν ποινική διαδικασία και ξεφορτώθηκε με άνεση τά σκάνδαλα και τή σήψη τής διακυβερνήσεώς του. Οι άλλοι ποινικοποίησαν τήν πολιτική διαδικασία άκριβώς για να αναδείξουν τάχα τά σκάνδαλα και τή σήψη και πέτυχαν τό άκατόρθωτο: έθασαν όριστικά τά σκάνδαλα και τή σημασία τους και τόν άφησαν έ-

Δια γυμνού σφάλλας

πιπλέον και αλώβητο πολιτικά. Τόν έδωξαν ποινικά για να τον μειώσουν πολιτικά και κατάφεραν να τον ενισχύσουν πολιτικά και να τον απαλλάξουν ένγνευι.

Τώρα τό καταλαβαίνουν (ούτε μέ τό αποτέλεσμα του Νοεμβρίου δέν τό είχαν καταλάβει, φαίνεται' όπως, ανάποδα, δέν είχαν καταλάβει τότε και διτ ήταν πλέον υπόδικος, έξου και συγκυρβέρνησαν οίκουμηνικά). Πήγαν να τον δικάσουν για κλέφτη για να τον ανατρέψουν πολιτικά και τον ξανάκαναν αδιαφιλονίκητο ήγέτη. Έκείνος γλίτωσε από τό να θεωρηθεί κλέφτης στά μάτια ακόμη και των ψηφοφόρων του φωνάζοντας με ανακούφιση: με λένε κλέφτη γιατί είμαι ήγέτης. Και θά τό φωνάζει μέχρι να αποφανθεί ή αξιοσήλευτη ανεξαρτησία του κ. Σπύρου. Έως και να προτιμάει πιά ο Παπανδρέου σήμερα να συνεχίζεται ή εκκρεμότητα. Που ξανά τέτοια ευκαιρία; Έσο πιο υπόδικος τόσο πιο λαοπρόβλητος ήγέτης.

Τώρα λοιπόν οι άλλοι «καταλαβαίνουν». Οι μέν γιατί ξαναπήραν την εξουσία και τό μόνο που πλέον τους κόφτει είναι ή «γαλήνη του τόπου» (Μητσοτάκης) και ή πανταχόθεν ανοχή. Οι δέ γιατί βγήκαν άκυροι στό άλμα προς τον ουρανό και προσγειώθηκαν σε μίνιμουμ προγράμματα με μία τάση προς τά μάξιμουμ. Και οι δύο μαζί γιατί είδαν εκ των υστέρων διτ ποινική δίωξη σήμαινε πολιτική δικαίωση και πολιτική δικαίωση πτώση τζη ποινικής δίωξης. Προσανατολίζονται έτσι, λέει, προς πολιτικές λύσεις ποινικού περιεχομένου ή ποινικές λύσεις πολιτικού περιεχομένου — τό ίδιο κάνει, ή διαφορά είναι στό πολιτικό κόστος. Και στίς δύο περιπτώσεις πάντως τό πολιτικό κόστος τό πληρώνουμε έμεις οι άλλοι.

Έπολογήσου, κατηγορούμενε. Δέν άπολογοδύμαι. Την πάτησες, έμεις θεωρούμε διτ άπολογήθηκες, έτσι δέν είναι κ. Σπύρου. Αυτή είναι ή νομική μας άποψη γιατί είναι ή πολιτική μας άποψη. Πέρσι τέτοιον καιρό είχαμε άλλες πολιτικές ανάγκες, άλλο ήταν και τό ποινικό δίκαιο. Μόνο οι δικαστές παραμένουν ίδιοι. Έλλά για να εφαρμόζουν έναν νόμο που δλο αλλάζει. Έό μόνοι νόμος που δέν αλλάζει, ο υπέρτατος, είναι ή τρέχουσα πολιτική ανάγκη στυγών επαγγελματιών που διατηρούν συλλογικά την διακριτική ευχέρεια να μās ανακοινώσουν μέσα από τά πολλαπλά προσωπεία τους πότε ή τήβενος άπογειώνεται περήφανη και ανεξάρτητη και πότε — άφου πρώτα την έβαλαν να άρμενίζει πλησίον — γίνεται βάρος άσήκωτο. Τελικά τή διακριτική τους ευχέρεια να μās λένε κατάμουτρα διτ τί θά πεί στό κάτω κάτω πολιτική; Δική τους είναι, διτ θέλουν την κάνουν.

Σήμερα, παραμονή τής Πέμπτης 22 Νοεμβρίου, πολλά λέγονται και λίγα είναι βέβαια. Ποτέ δέν ξέρει κανείς με αυτή την ανεξαρτησία τής πολιτικής από τους πολίτες...

Γιώργος Καρράς

για τη συνεχή και υπεύθυνη ενημέρωσή σας

Σύγχρονη Εκπαίδευση

ΔΗΜΗΝ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ
Το έγκυρο επιστημονικό περιοδικό

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: Τ.Θ. 25 085 - 100 26 ΑΘΗΝΑ
Πληρ. για συνδρομές στα τηλ.: 88.23.762 - 82.24.635

Σύγχρονη Εκπαίδευση
ΔΗΜΗΝ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ
ΤΟ περιοδικό για την

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΤΑ ΤΕΥΧΗ:
No 40 ΚΡΑΤΟΣ και ΕΚΠΑΙ
No 43 ΠΡΟΕΔΡΙΚΑ ΔΙΑΤ/
No 46 Ισοτήτων των φύκ
No 47 ΜΑΘΗΤΙΚΕΣ ΚΟ
No 49 ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ /
No 51 Επικοινωνία κ
No 52 Για την ΑΠΕ!

Σημειεί τη 1 Ε στα
και στο περιοδικό

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙ
Πληρ. για συνδρο

• Το περιοδικό για την εκπαίδευση - και όχι μόνο για τους εκπαιδευτικούς -
• Για μια νέα αντίληψη των εκπαιδευτικών μας πραγμάτων
• Για την άρραξη ενός -άλλου- εκπαιδευτικού λόγου
• Για αφαρική πληροφορηση
• Για αδαμειτο διάλογο

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
Τ.Θ. 25085 - 100 26 ΑΘΗΝΑ
Τηλέφωνα: 8823762 - 8224635

ΑΘΗΝΑ 24.635

Σύγχρονη Εκπαίδευση
ΔΗΜΗΝ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ
ΤΟ περιοδικό για την εκπαίδευση
ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΤΑ ΤΕΥΧΗ 53, 54
Με αφέρωμα:
Λειτουργικός Αναφαθητισμός και Σχολική Αποτυχία

Απόστολή σας
Την Δωρεάνη σας

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: Τ.Θ. 25 085 - 100 26 ΑΘΗΝΑ
Πληρ. για συνδρομές στα τηλ.: 88.23.762 - 82.24.635

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

GERARD DE NERVAL

ΑΥΡΗΛΙΑ

Μετάφραση: Σπύρου Καρράς

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

ΑΝΝΙΕΤΤΕ ΜΑΡΙΤΡΑΝΣ

ΤΟ ΥΨΩΜΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

ΕΡΙΚΕΣ ΣΑΡΑΝΝΕ

Ο ΕΒΡΑΙΟΣ ΤΗΣ ΜΑΛΤΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

ΕΡΕΝΕΣ ΜΑΡΣΕΛ ΔΥΣΧΑΜΠ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

Οἱ δύο ὄψεις τοῦ νομίσματος

(Μικρὸς ὁδηγὸς διαφορετικῶν ὀρισμῶν*)

1. Ὅρισμός τῶν μειονοτήτων

Στὴν Ἑλλάδα οἱ μειονότητες ὀρίζονται μετὰ τὴν ἐπίσημη θρησκεία καὶ ὄχι τὴν φυλὴν. Ἔτσι, ἐν τῇ Θράκῃ δὲν ὑπάρχουν *Τούρκοι* ἢ *Πομάκοι*, ἀλλὰ *Ἕλληνες Μουσουλμάνοι*. Προκειμένου, ὅμως, περὶ τῶν ἐλληνικῶν μειονοτήτων σὲ ἄλλες χώρες, χρησιμοποιεῖται ὁ ἀκριβῶς ἀντίθετος ὀρισμός. Αὐτός ἐστὶν ὁ λόγος πού λέμε *Ἕλληνες τῆς Πόλης* ἢ *Ἕλληνες τῆς Ἀλβανίας* καὶ ὄχι *Τούρκοι Χριστιανοί* ἢ *Ὀρθόδοξοι τῆς Ἰσταμπούλ* ἢ *Ἀλβανοὶ Χριστιανοὶ Ὀρθόδοξοι*.

2. Στάση τῶν μειονοτήτων σὲ ἐνδεχόμενη σύγκρουση μεταξὺ τῆς χώρας καταγωγῆς τους καὶ τῆς χώρας ἐν ἣ ὁποία ζοῦν

Ἡ οὐδετερότητα τῆς μειονότητας καὶ πολὺ περισσότερο ἢ ἐνεργὸς συμπαράταξή της μετὰ τοὺς ὁμοφύλους της θεωρεῖται, ἐν τῇ περίπτωση τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀλβανίας, ὡς *πατριωτισμός*. Ἀντίθετα, ἂν τὴν ἴδια στάση κρατήσουν οἱ Ἕλληνες Μουσουλμάνοι τῆς Θράκης, θὰ εἶναι *ἐνοχοὶ ἐσχάτης προδοσίας*.

3. Διατήρηση, σὲ μιά χώρα, ἀγαλμάτων πού ἀπεικονίζουν ἱστορικά πρόσωπα ἀμφισβητούμενης ἀποδοχῆς ἀπὸ μεγάλο μέρος τῶν πολιτῶν της

Ὅταν τὰ ἀγάλματα ἀπεικονίζουν τὸν Ἐμβέρ Χότζα, τὸν Στάλιν ἢ τὸν Λένιν, μιλάμε γιὰ *ἀπομεινάρια ἐνός σκοτεινοῦ παρελθόντος*, καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν ἤδη κατεδαφιστεῖ. Ἄν, ὅμως, ἀπεικονίζουν τοὺς βασιλιάδες Κωνσταντῖνο ἢ Γεώργιο ἢ τὸν Χάρυ Τρούμαν, τὰ ἀγάλματα καλῶς παραμένουν, προφανῶς γιατί τὰ πρόσωπα αὐτὰ θεωροῦνται *καταξίωμένα ἐν τῇ ἱστορικῇ συνείδησιν τοῦ ἔθνους*.

Βιβλιογραφικὴ ἀναφορά:

«Προεδρεύων (Μαν. Δρεττάκης), ἀπευθυνόμενος στὸν ἀνεξάρτητο βουλευτὴ κ. Ἀχμέτ Φαΐκογλου: — Κύριε συνάδελφε, τί ἐννοεῖτε; Τί θὰ πεῖ Τούρκος; Εἴμαστε ὅλοι Ἕλληνες καὶ ἐσεῖς εἰσθε Ἕλληνας. Τί θὰ πεῖ Τούρκος;» (ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ πρακτικὰ συζήτησης ἐν τῇ Βουλῇ, *Ἐλευθεροτυπία*, 17.11.1990).

Βιβλιογραφικὴ ἀναφορά:

«Βουλευτὴς ὄλων τῶν κομμάτων μετὰ ἀναφορὰς τοὺς πρὸς τὸν πρόεδρο τῆς Βουλῆς καὶ δήλωσέ τους πρὸς τὸν Τύπο, χαρακτήριζαν ὡς ἐσχάτη προδοσία τὴν δήλωση τοῦ ἀνεξάρτητου βουλευτῆ Ἀχμέτ Σαδίκ «ὅτι σὲ περίπτωση ἐλληνοτουρκικῆς συρράξεως εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφασίσαι κανεὶς ποῖο μέρος θὰ πάρει» (*Ἐλευθεροτυπία*, 17.11.1990).

Βιβλιογραφικὴ ἀναφορά:

Διάφορα ἀποσπασματα ἀπὸ προπαγανδιστικὴ ἐκπομπή γιὰ τὴν Ἀλβανία μετὰ τίτλο «Ἡ χώρα τῶν ἀετῶν» (ΕΤ1, Κυριακὴ 11 Νοεμβρίου, ὥρα 9.00 μ.μ.).

τοῦ Χαράλαμπου

Γολέμη

* *Εὐχαριστοῦμε θερμῶς τοὺς κυρίους Α. Λεντάκη, Μ. Δρεττάκη καὶ Μ. Κουρῆ (τῆς Αὐριανῆς), καθὼς καὶ τοὺς κύκλους τοῦ Συνασπισμοῦ τῆς Ἀριστερᾶς καὶ τῆς Προόδου. Χωρὶς τὴν «ἐθνικὴ πρωτοβουλία» τῶν πρώτων καὶ τὴν «ἐκκαθάριση τοῦ ὄλου θέματος» τοῦ δευτέρου, ὁ ὁδηγὸς αὐτός δὲν θὰ εἶχε ποτέ συνταχθεῖ.*

4. Ἀπόδοση ὑπερφυσικῶν ἰδιοτήτων σέ ἀρχηγούς κρατῶν

Ὅταν πρόκειται γιά τόν Κίμ Ἴλ Σούνγκ τῆς Βόρειας Κορέας, τό φαινόμενο ὀρίζεται ὡς *προσωπολατρία* καί εἶναι ἀντικείμενο χλευασμοῦ (ὀρθῶς). Ἄν, ὁμως, ἀφορᾷ τόν αὐτοκράτορα τῆς Ἰαπωνίας Ἄκιχίτο, πού πρόσφατα ἐστέφη «Θεός», οὐδείς ἐνοχλεῖται καί ὀρισμένοι τό σχολιάζουν μέ συμπάθεια διότι ἀποτελεῖ μέρος τῆς *ιαπωνικῆς ἱστορικῆς παράδοσης*.

5. Δημόσια καταγγελία παρανομούντων φορέων ἢ μεμονωμένων πολιτῶν

Ἄν ἡ καταγγελία ἀφορᾷ ἑλληνικές καί κυρίως ξένες ἐπιχειρήσεις πού φοροδιαφεύγουν, θεωρεῖται *λαϊκισμός*. Ἀντίθετα, στήν περίπτωση τῶν γιατρῶν τοῦ ΕΣΥ, πού μέ τή συμφωνία τῆς κυβέρνησης ἀμείβονται γιά «πλασματικές» ὑπερωρίες, εἶναι μιᾶ *ἐπιβεβλημένη πράξη ἑνός ἰδεολόγου ὑπουργοῦ*.

6. Ὅρισμός τῆς ξένης ἐπένδυσης

Ξένη ἐπένδυση εἶναι ἡ *αὔξηση τοῦ παραγωγικοῦ δυναμικοῦ* τῆς χώρας ὑποδοχῆς μέ κεφάλαια πού εἰσάγονται ἀπό τό ἐξωτερικό. Μέ τόν τρόπο αὐτό αὐξάνεται τό ἐθνικό εἰσόδημα, οἱ ἐξαγωγές, ἡ ἀπασχόληση κ.λπ. Ἀλλά καί ἡ *ἐξαγορά ἑλληνικῶν ἐπιχειρήσεων* ἢ ἡ συμμετοχή στό κεφάλαιο δημοσίων ὀργανισμῶν πού ἰδιωτικοποιοῦνται, θεωρεῖται ἐπίσης ξένη ἐπένδυση. Ἔστω καί ἂν ἔτσι δέν αὐξάνεται τό ἐθνικό εἰσόδημα ἢ οἱ ἐξαγωγές καί μειώνεται ἡ ἀπασχόληση λόγω τῶν ἀπολύσεων.

Βιβλιογραφική ἀναφορά:

«Κατά τήν παράδοση, ὁ νέος αὐτοκράτορας εἰσέρχεται στήν κοιλιά τῆς θεᾶς Ἀματεράσου καί ξαναβγαίνει ὡς ζωντανή ἐνσάρκωση τοῦ Νινίγκι-νο-μικότο, τοῦ θεοῦ τοῦ ὄριμου φυτοῦ τοῦ ρυζιοῦ» (ἀπόσπασμα ἄρθρου τοῦ Π. Βασιλείου μέ τίτλο «Ὁ Ἄκιχίτο καί ἡ ἐποχή τοῦ Ηεῖσει», *Τό Βῆμα*, 11.11.1990).

Βιβλιογραφική ἀναφορά:

«Πῶς ὀνομάζονται ὅσοι ἐπινοοῦν ἢ ἐγκρίνουν ἢ ἀνέχονται ἑκατοντάδες κατ' ἐξακολούθησιν ἀπάτες καί πλαστογραφίες; Εἶναι ἢ δέν εἶναι ἠθικοί αὐτουργοί καί συνεργοί σέ ἀδίκημα βαρύτατο εἰς βάρος τοῦ δημοσίου συμφέροντος καί τοῦ περιβάλλοντος λαοῦ πού τόσο τόν ποιοῦν ὄλοι;» (ἀπόσπασμα κειμένου τοῦ Μ. Πλωρίτη, *Τό Βῆμα*, 18.11.1990).

«— Ἔτσι, ὅπως τό λέτε, αὐτό πού κάνει τό ὑπουργεῖο τώρα εἶναι νά βαφτίζει τίς πλασματικές ἐφημερίες σέ ἐφημερίες ἐτοιμότητας. Καί ποιός θά ἐμποδίσαι τόν ἐπόμενο ὑπουργό Ὑγείας νά πεῖ ὅτι ἔκανε ἔφοδο καί δέν βρῆκε ἐφημερίες ἐτοιμότητας; — Τό ἴδιο ἐρώτημα ἔκανα στόν κ. Σούρλα. Καί ἡ ἀπάντηση ἦταν: «Τί θές, νά σοῦ ὀρκιστῶ ὅτι δέν θά τό κάνω;» (ἀπό συνέντευξη τοῦ προέδρου τῆς Ὀμοσπονδίας Νοσοκομειακῶν Γιατρῶν, κ. Κ. Ἐλευθεριάδη, *Τό Βῆμα*, 25.11.1990).

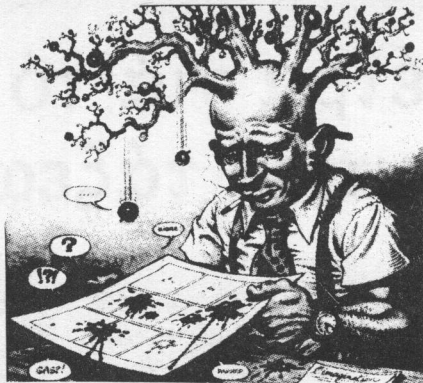
Βιβλιογραφική ἀναφορά:

«Ἐκδηλώθηκε κορεατικό ἐνδιαφέρον γιά τίς ὑπό πώληση προβληματικές ἐπιχειρήσεις (ἰδιαίτερα γιά ναυπηγεῖα καί κλωστοῦφαντουργεῖα), ἐνῶ ἡ ἑλληνική πλευρά προέβαλε τήν πολιτική της γιά τή σταδιακή εἰσαγωγή ἰδιωτικῶν κεφαλαίων σέ ἐπιχειρήσεις ὑπό κρατικό ἔλεγχο μέ ἰδιαίτερη ἀναφορά στήν Ὀλυμπιακή Ἀεροπορία καί τόν ΟΤΕ» (*Ἐλευθεροτυπία*, 16.11.1990).

7. Άγορά (πώληση) εταιρείας παρασκευής γευμάτων, θυγατρικής μιᾶς αεροπορικής εταιρείας από (σέ) μιᾶ ανταγωνίστρια αεροπορική εταιρεία

Στήν περίπτωση τῆς Λουφτχάνσα πού πρόκειται νά αγοράσει τήν Ὀλύμπικ Κέτερινγκ, θυγατρική τῆς Ὀλυμπιακῆς Ἀεροπορίας, μιλάμε γιά μιᾶ ὀρθή επιχειρηματική πράξη, πού ἐνισχύει τήν ανταγωνιστική θέση τῆς γερμανικῆς εταιρείας ἐναντι τῆς ἑλληνικῆς. Στήν περίπτωση τῆς Ὀλυμπιακῆς Ἀεροπορίας πού πρόκειται νά πουλήσει τήν Ὀλύμπικ Κέτερινγκ, μιλάμε ἐπίσης γιά μιᾶ ὀρθή επιχειρηματική πράξη.

Βιβλιογραφική ἀναφορά:

«Ἡ Λουφτχάνσα ἔκανε, βεβαίως, τή δική της ἀποτίμηση γιά νά καταλήξει στό συμπέρασμα ὅτι ἡ Ὀλύμπικ Κέτερινγκ ἀποτελεῖ μιᾶ ἱκανοποιητική βάση επιχειρηματικῆς παρουσίας στήν Ἑλλάδα καί στόν συγκεκριμένο κλάδο» (Τό Βῆμα, 18.11.1990).

8. Χαρακτήρας τῶν κρατικῶν ἐπιδοτήσεων

Οἱ παρεχόμενες ἐπιδοτήσεις, μέσω τῶν «ἀναπτυξιακῶν» νόμων, στούς ἐπενδυτές τοῦ ἐσωτερικοῦ καί τοῦ ἐξωτερικοῦ, εἶναι τά λεγόμενα κίνητρα. Ὅσες, μέ τήν ἐνίσχυση π.χ. τῶν ἀσφαλιστικῶν ταμείων, ἔχουν κατά καιρούς δοθεῖ στούς ἐργαζόμενους, ὀνομάζονται *προνόμια*. Γιά τά δημόσια ἑλλείμματα εὐθύνονται τά προνόμια καί ὄχι τά κίνητρα (οὔτε ἡ φοροαποφυγή καί ἡ φοροδιαφυγή).

Βιβλιογραφική ἀναφορά:

Σύμφωνα μέ στοιχεῖα τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, οἱ ἐπιχορηγήσεις τοῦ «ἀναπτυξιακοῦ» νόμου 1262/82, ἔφτασαν τό 1989 περίπου τά 40 δισ. δραχμές. Τό κόστος τῶν ἀντίστοιχων φοροαπαλλαγῶν δέν ἔχει ἐκτιμηθεῖ.

9. Διεκδικήσεις διαφόρων φορέων

Ὅσες προβάλλονται ἀπό επιχειρηματικούς φορεῖς (βιομηχάνων, ἐμπόρων, ἐφοπλιστῶν, ἰδιοκτητῶν τουριστικῶν λεωφορείων, ξενοδόχων κ.λπ.) λέγονται *αἰτήματα τῶν παραγωγικῶν τάξεων* ἢ ἀπλῶς τῶν *τάξεων*. Αὐτές πού ὑποστηρίζονται ἀπό τά συνδικάτα τοῦ δημόσιου τομέα καλοῦνται *πίεσεις τῶν συντεχνιῶν*. Ὅταν τά *αἰτήματα ἐκπληρωθοῦν, συνιστοῦν κίνητρα*, ἐνῶ ἂν συμβεῖ τό ἴδιο μέ τίς *πίεσεις*, προκύπτουν *προνόμια* (βλ. πιο πάνω, 8).

Βιβλιογραφική ἀναφορά:

«Ὁ πρόεδρος τοῦ Committee τῶν Ἑλλήνων ἐφοπλιστῶν Λονδίνου, κ. Ι. Α. Χατζηπατέρας, ζητᾶ τή χρηματοδότηση τῆς ναυτιλίας μέ κρατική συμπαράσταση γιά τήν ἀνανέωση τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου» (Ἐξπρές, 22.9.1980, ἀπό τό ἄρθρο τοῦ Σ. Λώλου: «Ἡ πάλη τῶν παραγωγικῶν τάξεων», *Σύγχρονα Θέματα*, Ἰούνιος 1990).

«... Διότι τελικά κινδυνεύουμε σ' αὐτή τή χώρα νά διαιρεθοῦμε σέ προνομιοῦχους, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν σέ συντεχνίες, πού ἔχουν συνδικαλιστική καί πολιτική ἰσχύ, σ' αὐτούς πού ἔχουν πρόσβαση στά κόμματα, πού ἔχουν "μπάρμπα στήν Κορώνη" καί στούς ὑπόλοιπους "Ἕλληνες πού δέν ἔχουν τέτοιου εἴδους προστασία» (ἀπόσπασμα δηλώσεων τοῦ πρωθυπουργοῦ, *Ἐλευθεροτυπία*, 2.8.1990).

Τά νέα μέτρα για τὸ νέφος Τάξη ἐναντίον τάξεων

**Κομπίνες ὑψηλῆς
τεχνολογίας**

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

Τά μέτρα γιά «τὴν καταπολέμηση τοῦ νέφους» τῆς Ἀθήνας στηρίζονται σέ δύο διαπιστώσεις, φαινομενικά ἀντιφατικές, πού ὁμως, σέ τελευταία ἀνάλυση, συνιστοῦν τὴν ἐξῆς μία: Γιά τὸ νέφος φταίει μόνο τὸ αὐτοκίνητο σέ ὅλες του τίς ἐκδοχές ἄρα, «Ζήτω τὸ αὐτοκίνητο!». Ἔς πολλαπλασιαστοῦν στὸ ἄπειρο οἱ ἀριθμοὶ του καὶ ἡ κυριαρχία του! Γιά τοὺς δυσκολευόμενους στὴν παρακολούθηση τῆς νεοδημοκρατικῆς «λογικῆς» (λογικῆς τάξεων καὶ στρωμάτων τῆς νεοελληνικῆς κοινωνικῆς πανίδας, κυρίαρχων στίς μέρες τοῦ ΠΑΣΟΚ καὶ τὸ ἴδιο κυρίαρχων στὸ σημερινὸ «βασίλειο τῶν νέων ιδεῶν»), ἔχουμε ἐδῶ, μὲ πρόσχημα τὴν καταπολέμηση τοῦ νέφους, τὴν κινητοποίηση τῶν παραγωγικῶν καὶ ἐφευρετικῶν δυνάμεων τοῦ τόπου |ἤτοι τῶν παραπάνω τάξεων καὶ στρωμάτων, οἱ ὑπόλοιποι, οἱ μισθωτοὶ λ.χ., ἔχουν κηρυχθεῖ μὲ (συνταγματική) κυβερνητικὴ ἀπόφαση, ἀντιπαραγωγικοί|.

Εδῶ ἀνοίγουν δουλειές. Πρόκειται γιά τὴν ἀντικατάσταση ἢ τὴ μετατροπὴ 970.000 Ι.Χ. ὀχημάτων (ἀπὸ τὰ 1.000.000 πού κυκλοφοροῦν σήμερα στὴν Ἀθήνα μόνο τὰ 30.000 εἶναι καταλυτικῆς τεχνολογίας) καὶ ἀκόμα γιά τὴν ἀντικατάσταση τοῦ συνόλου τῶν θερμικῶν μέσων μαζικῆς μεταφορᾶς μὲ νέα, «μὴ ἀνατολικῆς τεχνολογίας» (ὅπως ἐνθουσιωδῶς διαπιστώνει ἡ *Καθημερινή* στίς 6-11). Τὸ καρότο εἶναι μιά ἐκπτώση 100 ὡς 500.000 δραχμῶν (φυσικὰ γιά τίς «Πόρσε» ἢ τίς «Μερσεντές» ἢ ἐκπτώση εἶναι μεγαλύτερη ἀλλὰ οἱ ἐνδιαφερόμενες τάξεις μᾶλλον δὲν ἐνδιαφέρονται σχετικὰ καθὼς ἔχουν λύσει τὰ προβλήματά τους μὲ τὰ ΑΜΟ).

Οἱ δουλειές αὐτές εὐνοοῦν πλῆθος τιμῶς φορολογουμένων ἐπαγγελματιῶν. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ πάνω ἄς ἀναφέρουμε τοὺς συμπαθεῖς εἰσαγωγεῖς «καθαρῶν» αὐτοκινήτων, ἐξαρτημάτων γιά «καθαρά» αὐτοκίνητα, ἐξαρτημάτων γιά τὰ ἐξαρτήματα μετατροπῆς σέ «καθαρά» αὐτοκίνητα. Ἡ κορυφὴ τοῦ παγόβουνου. Ἀπὸ κάτω ἓνα ἀμέτρητο πλῆθος συνεργείων, μετατροπέων, κομπινადόρων, εἰδικῶν στὴν «τεχνικὴ παραπλάνηση» (π.χ. πού κατέχουν τὴ λύση στὸ πρόβλημα τοῦ πῶς νὰ εἶναι «καταλυτικό» τὸ αὐτοκίνητο καὶ ταυτόχρονα μικροῦ κυβισμού καὶ ταυτόχρονα ὑψηλῶν ἐπιδόσεων γιά τίς ἀπαραίτητες «σφῆνες»), εὐρεσιτεχνῶν ἀδειούχων ἢ μὴ, προσαρμοστών, μεσαζόντων, πληροφορητῶν καὶ ὑπόγειων ψιθυριστῶν. Ὁ νεοελληνικὸς παραγωγικὸς μηχανισμὸς σέ κίνηση.

Γιά τὴν κυβέρνηση αὐτὴ ἡ κινητικότητα συνιστᾶ συνταγὴ ἐπιτυχίας. Ἀκόμα κι ἂν τὰ μισὰ παλαιὰ Ι.Χ. ἀντικατασταθοῦν, αὐτὸ σημαίνει

«τζίρο» 1.000.000.000.000 δραχμῶν (δυσκολευστε; ὀλογράφως δίνει ἓνα τρισεκατομμύριο δραχμές, ἀναλυτικὰ 500.000 αὐτοκίνητα ἐπὶ 2.000.000 δραχμές — μὲ τὴν ἐκπτώση— τὸ καθένα). Ἄν τὰ ὑπόλοιπα μισὰ προσαρμοστοῦν, αὐτὸ σημαίνει «τζίρο» 100.000.000.000 δραχμῶν (αὐτὸ εἶναι πῶς εὐκολο, πρόκειται γιά ἑκατὸ μόνο δισεκατομμύρια!). Ὁ συνεχῶς διευρυνόμενος δακτύλιος θὰ ρυθμίζει αὐτὴν τὴν οικονομικὴ κινητικότητα σύμφωνα μὲ τίς ἀνάγκες τοῦ νεοφιλευθερισμοῦ καὶ τῶν προστατευόμενων ἀπὸ αὐτὸν τάξεων καὶ κοινωνικῶν ομάδων... Πρόκειται γιά τὴν τέλεια συνταγὴ νεοδημοκρατικῆς οικονομικῆς ἐπιτυχίας. Σέ μιά ψευδαίσθηση ἐπενδύουν οἱ κρατοῦντες.

Ψευδαίσθηση γιά τίς στατιστικὲς καθὼς γιά τοὺς πολλοὺς εἶναι ἐπώδυνη αἴσθηση. Αὐτὴ ἡ ὑποχρέωση καταβολῆς μέσα σέ δύο χρόνια ἐνός κεφαλικοῦ φόρου 275.000 δραχμῶν κατὰ κεφαλὴ Ἀθηναίου, δὲν εἶναι δυνατὴ γιά μεγάλο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ. Τὸ πῶς «φθηνό» «καθαρό» αὐτοκίνητο ἐξακολουθεῖ νὰ κοστίζει περίπου 1.500.000 δραχμές οἱ ὁποῖες ἐξακολουθοῦν νὰ σημαίνουν 12-14 μῆνες ἐργασίας γιά ἓνα μισθωτό. Σέ συνδυασμὸ μὲ πλῆθος παρόμοια «μέτρα» τὸ ἀπλὸ συμπέρασμα πού βγαίνει εἶναι ὅτι στὸ ἀμέσως ἐπόμενο χρονικὸ διάστημα θὰ περιοριστεῖ ριζοσπαστικὰ ἡ δυνατότητα τῶν φτωχότερων στρωμάτων νὰ κινούνται μὲ δικό τους αὐτοκίνητο. Αὐτὸ φυσικὰ ἐκτιμᾶται ὅτι θὰ λύσει καὶ τὸ κυκλοφοριακὸ καὶ, ἴσως, τὸ πρόβλημα τοῦ νέφους γιὰτί, ἐκ τῶν πραγμάτων, τὰ ὀχήματα θὰ περιοριστοῦν σημαντικὰ (ἂν καὶ δὲν εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι ἐκεῖνες οἱ κοινωνικὲς ομά-

δες πού τό μπορούν δέν θά σπεύσουν νά καλύψουν τό κενό αγοράζοντας δευτερο ή τρίτο αυτοκίνητο). Παρεμπιπτόντως θά λυθούν καί άλλα προβλήματα καθώς, μέ τό εισιτήριο τών λεωφορείων στίς 200 δρχ. ὅπως ή ΕΑΣ προβλέπει ὡς δική της συμβολή στήν ἀπορρύπανση, ή ἔννοια μηχανοκίνητη μετακίνηση πιθανόν νά καταργηθεῖ!

Ἡ λύση ὅμως θά εἶναι καί ριζικά ταξική. Στήν οὐσία, οἱ ἐπιλογές αὐτές σημαίνουν τήν προσπάθεια ἐπίλυσης τών προβλημάτων τῆς πόλης διά τοῦ περιορισμοῦ τών δικαιωμάτων καί τών δυνατοτήτων τών πύο φτωχών της κατοίκων. Μέσα ἀπό τήν γκετοποίηση καί τόν ἐξοβελισμό τών πολλών θά βελτιωθεῖ ή ζωή τών λίγων. Ἐδῶ δέν πρόκειται γιά ἐπιλογές καί σχέδια τεχνοκρατῶν μειωμένης κοινωνικῆς ἀντίληψης. Πρόκειται γιά θέσεις πολιτικῶν καί ταξικῶν ἡγετῶν, γιά ἐπίθεση κοινωνικῶν ομάδων καί τάξεων ἐναντία σέ ἄλλες τάξεις.

Φυσικά αὐτή ή διαδικασία δέν ἀφορᾶ τό νέφος οὔτε στό σκέλος της πού ἐνισχύει τήν οἰκονομική κινητικότητα οὔτε σ' ἐκεῖνο πού ἀνατρέπει, σέ βάρος τών ἀδυνάτων, τά προνόμια τοῦ εὐ ζῆν στήν πόλη. Εἶναι τελικά ὀλοτέλα ἀπίθανο νά μεταβληθεῖ ή περιβαλλοντική κατάσταση μέ αὐτές τίς ἱστορίες. Τά κοινωνικά στρώματα πού θά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τίς διαδικασίες αὐτές θά ἀντιληφθοῦν τήν ὄλη ὑπόθεση ὡς αὐτό πού

πραγματικά εἶναι: ὡς ἀναβάθμιση τών δυνατοτήτων τους σέ σχέση μέ τοὺς ὑπόλοιπους. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ή αἴσθηση αὐτή θά μειώσει τή θριαμβεύουσα ἀθαιρεσία τους καί θά τοὺς προσδώσει κοινωνική συμπεριφορά καί σκέψη. Ὅπως τά ΚΤΕΟ σέ τίποτα δέν ὑποχρέωσαν αὐτές τίς ομάδες, ἔτσι καί οἱ καταλύτες δέν θά τοὺς εἶναι ἐμπόδιο. Εἶναι ὀλοτέλα ἀπίθανο νά ἐπενδύσουν πάνω τους τή φροντίδα πού χρειάζεται (νά ἐπισκέπτονται τακτικά τά συνεργεῖα, νά δεχτοῦν τήν πειθαρχία στόν τρόπο ὀδήγησης πού διασφαλίζει τή μὴ καταστροφή τοῦ καταλύτη κ.λπ.). Οἱ κοινωνικές συμπεριφορές τών στρωμάτων αὐτῶν, ἐνισχυμένες ἀπό τή γιά μία ἀκόμα φορά ἀπόδειξη τῆς παντοδυναμίας τους θά θρέψουν τό νέφος μέ τρόπον τῶ ἴδιο τουλάχιστον ἐπικίνδυνους μέ πρῖν.

Ἐκεῖνο πού μένει ἀπό ὀλα αὐτά εἶναι ή παροιμιώδης πλέον ἀδυναμία τῆς παρούσας κυβερνήσεως ἀπό τή μιά νά προβάλλει μιά «νέα ἰδέα», κάπως πειστική, γιά τήν ἔρση τών προβλημάτων τῆς χώρας καί, ἀπό τήν ἄλλη, νά ἐφαρμόσει μιά πολιτική πού νά μὴ εἶναι ἔντονα ταξική, πού νά μὴ κάνει τοὺς πλοῦσιους πλουσιότερους καί τοὺς φτωχοὺς φτωχότερους. Γιατί ἂν προσέξατε, στά μέτρα πού ἀνακοινώθηκαν, τά οὐσιαστικά καί γιά ὀλους ἰσότιμα, τό πράσινο, οἱ πεζοδρομήσεις, τό μετρό, εἶναι ἀπλῶς καί πάλι ὀ μαϊντανός, κάπου στό περιθώριο.

Πῶς ή Ἑλλάς προλαμβάνει τήν Ἐνωμένη Εὐρώπη. Πίσω ἔχει ή ἀχλάδα τήν οὐρά

Τό ὄχουν φαίνεται τά μέτρα γιά τό νέφος νά μὴ εἶναι μόνο μέτρα γιά τό νέφος. Παλιότερα εἶχαμε τά μονά - ζυγά πού κατηγορήθηκαν ὅτι πάρθηκαν περισσότερο γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ κυκλοφοριακοῦ παρά τῆς ρύπανσης. Οἱ νέες ρυθμίσεις Μάνου ὅμως εἶναι ὑπεράνω πάσης ὑποψίας. Στό κάτω κάτω ὀποιος ἀγοράσει καταλυτικό Ι.Χ. μέχρι 1.1.93 ἔχει καί 50% ἔκπτωση στοὺς δασμούς.

Γιατί ὅμως μέχρι 1.1.93; Κάποια καταληκτική ἡμερομηνία, κάποια προθεσμία, θά ἔπρεπε βέβαια νά ὑπάρχει κι ἴσως ή 1.1.93 νά εἶναι τυχαία. ἴσως ὅμως καί ὄχι. Θυμίζουμε ὅτι ή 1.1.93 εἶναι ή συμβολική ἡμερομηνία τῆς καθιέρωσης τῆς Ἐνιαίας Εὐρωπαϊκῆς Ἀγορᾶς. Μεταξύ ἄλλων αὐτό σημαίνει καί τήν κατάργηση κάθε μορφῆς δασμῶν. Εὐλογα λοιπόν ὀ κ. Μάνος μιλάει γιά ἔκπτωση 50% ἀπό τοὺς δασμούς μέχρι 1.1.93, ἀφοῦ μετά δέν θά ὑπάρχουν δασμοί γιά νά ἐκπέσουν.

Καί ξαφνικά τά μέτρα κατά τῆς ρύπανσης φωτίζονται ἀπό μιά τελείως ἄλλη ὀπτική γωνία. Ἀπό τό '93 καί μετά καί μέ τά αυτοκίνητα νά μὴν πληρώνουν δασμό εἶναι προφανές ὅτι ὀλοι οἱ Ἑλλήνες μέ αὐτοκίνητο παλιότερο τῶν 5 - 6 ἐτῶν θά ἐσπευδαν νά ἀλλάξουν αὐτοκίνητο. Τό πρόβλημα λοιπόν πού ἀντιμετωπίζει τώρα ὀ κ. Μάνος θά λυνόταν ἀπό μόνο του. Μόνο πού τό κράτος δέν θά εἶχε κανένα ἔσοδο. Ἐνῶ τώρα,

μέ τίς ρυθμίσεις Μάνου, τό κράτος ἐξαναγκάζει περίπου 400.000 κατόχους παλιῶν Ι.Χ. νά τά ἀντικαταστήσουν μέχρι 1.1.93, προκειμένου νά πληρώσουν ἔστω τό 50% τοῦ δασμοῦ. Οἱ συνολικές εἰσπράξεις γιά τό κράτος μέσα σ' αὐτά τά δύο χρόνια προβλέπεται νά φτάσουν τά 200 δισ. δραχμές. Μιά καί τό κράτος ἀπό 1.1.93 δέν θά ἔχει ἔσοδα ἀπό δασμούς φροντίζει νά προεπισπράξει τά ἔσοδα αὐτά, ὅσο εἶναι καιρός. Μετά τό '93 τά ἔσοδα ἀπό δασμούς θά ἀντικατασταθοῦν μέ δραστική ἀξέηση τῶν τελῶν κυκλοφορίας, πού θά κληθοῦν νά καταβάλλουν καί αὐτοί πού πλήρωσαν δασμό ὑπακούοντας τά κελεύσματα τοῦ κ. Μάνου.

Ἡ διάσταση αὐτή, ή εἰσπρακτική, εἶναι ή κύρια διάσταση τῶν προτάσεων Μάνου, ἀφοῦ αὐτή εἶναι πού καθόρισε καί τήν κατεύθυνση πρὸς τήν ὀποία κινοῦνται τά μέτρα. Δέν εἶναι σύμπτωση ὅτι τά μέτρα τοῦ κ. Μάνου γιά τή ρύπανση, οἱ πάντες τά ἀντιμετώπισαν ὡς κίνητρα γιά τήν ἀντικατάσταση Ι.Χ. μέχρι 1.1.93. Ἡ ἄλλῶς: ἂν τοὺς χαρίσουμε κλειδί, θά πάρουν αὐτοκίνητο. Στό ὄνομα πάντα τοῦ ἀγῶνα ἐναντία στή ρύπανση. Στό κάτω κάτω μήπως ὀ κ. Μάνος ἔκανε τίποτα περισσότερο ἀπό αὐτό πού χρόνια τώρα κάνουν οἱ αὐτοκινητοβιομηχανίες, νά αὐξάνουν δηλαδή, μέ πρόσχημα τή ρύπανση, τά ἔσοδά τους;

Στη Μιαΐα

Μονά, ζυγά δικά του

Τώρα που η υπόθεση της κάθαρσης αρχίζει να γελοιοποιείται, τώρα που ανιχνεύονται τρόποι για την «έκκαθάριση του δλου θέματος», βγαίνουν από τα καβούκια τους διάφοροι «έξαρχης ιδιωτικός διαφωνούντες» για να δηλώσουν δικαιωμένοι.

Μεταξύ αυτών και ο κ. Λεντάκης, ο οποίος σε συνέντευξη υπογράμμισε τη διαφωνία του όταν το 1989 επελέγη ο ποινικός δρόμος για την κάθαρση. Ο δημοσιογράφος ρώτησε τον κ. Λεντάκη πώς είναι δυνατόν εκείνη την εποχή να διαφωνεί και από την άλλη να επιδίδεται σε πύρινες αγορεύσεις στη Βουλή για την κάθαρση και εκείνος απάντησε ότι από τη στιγμή που ο Συνασπισμός υιοθέτησε άλληνη άποψη από τη δική του, ήταν υποχρεωμένος να στηρίξει την γραμμή της παράταξής του.

Αλλά τό θέμα δέν είναι αυτό. Άνάμεσα στους λόγους για τούς όποιους διαφωνούσε μέ τήν παραπομπή ο κ. Λεντάκης ανέφερε ότι κατά τή γνώμη του δέν είχαν προκύψει έπαρκείς ένδειξεις για τήν ένοχή του κ. Παπανδρέου. Άλλ' άν αυτή ήταν ή γνώμη του, τότε πώς ψήφισε ο κ. Λεντάκης στήν τελική ψηφοφορία τής παραπομπής, σέ μία ψηφοφορία δηλαδή κατά τήν όποία ό βουλευτής ένεργεί και σκέφτεται ως δικαστής μέ μόνο γνώμονα τή συνείδησή του; Δέν γνωρίζουμε βέβαια τί ψήφισε ο κ. Λεντάκης, υποθέτουμε όμως ότι είναι άδύνατο να ψήφισε άντιθετα μέ όλα όσα υποστήριζε στήν άγόρευσή του.

Φαίνεται τελικά ότι ό «διαφωνών» κ. Λεντάκης βάλθηκε να έργασθεϊ «άπό τά μέσα» για τήν άθώωση του κ. Παπανδρέου άποδεικνύοντας πόσο δίκιο έχει όταν υποστηρίζει ότι ή δίωξη του ήταν πολιτική. Και για να τελειώνουμε: όταν διαφωνείς σέ κάτι, και μάλιστα τόσο σοβαρό, μέ τήν παράταξη στήν όποία άνήκεις, κάθεσαι, τό λιγότερο, σιωπηλός στή γωνία άποφεύγοντας τίσ εμφανίσεις στήν πασαρέλα του βήματος τής Βουλής. Έτσι κι άλλίως ό

Συνασπισμός είχε άρκετούς άλλους ίκανούς να παρελάσουν και να στηρίξουν τή γραμμή του, ώστε να μην έχει ανάγκη τής πύρινης στήριξης του κ. Λεντάκη. Κι άν δέν τό κάνεις, τότε δέν δικαιούσαι εκ τών ύστέρων να διαλαλεις τή δικαίωσή του για μιάν άποψη που μόνο εσύ ήξερες ότι είχες, ενώ όλοι οι άλλοι πίστευαν ότι έχεις τήν άντιθετη, υπέρ τής όποίας άλλωστε ένήργησες μέ τίσ πράξεις σου.

Ο έκλογικός νόμος ως παράγων πολιτικής σταθερότητας

Τό είχε προβλέψει ό κ. Μητσοτάκης (κατ' άλλους «τό 'βαλε στό στόμα» του Έκλογοδικείου): ή Νέα Δημοκρατία έξασφάλισε τήν 152η έδρα τής μετά άπό άπόφαση του Άνωτάτου Εϊδικού Δικαστηρίου (Έκλογοδικείου) που εκρινε ως άντισυνταγματική τή διάταξη του έκλογικού νόμου (όχι του νόμου τής Ν.Δ., του νόμου του ΠΑΣΟΚ) που άναφέρεται στόν μη ύπολογισμό τών ύπολοίπων στίς μονοεδρικές περιφέρειες.

Στήν Ελλάδα οι έκλογικοί νόμοι κρατάνε όσο και οι κυβερνήσεις που τούς θεσπίζουν. Άφου γκρεμιστεί ή παλιά έξουσία και άνέλθει ή καινούργια, γκρεμίζεται και ό έκλογικός τής νόμος. Είναι χαρακτηριστικό ότι ή Ν.Δ. δέν υπέβαλε τήν ένσταση τής μετά τίσ έκλογές του Ίουνίου, ούτε του Νοεμβρίου, αλλά περίμενε πρώτα να έρθει αυτοδύναμα στήν έξουσία.

Τά ίδια θα γίνουν άσφαλώς και μέ τόν έκλογικό νόμο που αντικατέστησε τόν περί οδ ό λόγος άντισυνταγματικό, ό όποιος έχει κι αυτός κάτι προβληματικά συνταγματικότητας. Θά πρέπει πρώτα κάποιοι να περάσουν πάνω άπό τό σκόπελο του νόμου, να τόν υπερπηδήσουν και να τόν κατανικήσουν, να «σκοτώσουν τό δράκο», για να μπορέσουν μετά να τόν προσβάλουν και να άποδειχθεϊ περίτρανα ότι ήταν άπό πάνω και άντισυνταγματικός.

Ήταν πανάρχαια ή συνήθεια να θάβουν τό βασιλιά μαζί μέ τά όπλα του...

Αφέλειες

Στή συζήτηση για τόν έκλογικό νόμο στή Βουλή ό κ. Μητσοτάκης άναφέρθηκε και στήν Ίταλία τής άπλης άναλογικής: «Στήν Ίταλία τό

Κ.Κ. έμεινε 45 χρόνια εκτός έξουσίας και ή Χριστιανική Δημοκρατία ήταν 45 χρόνια στήν έξουσία...».

Άναπήδησε μόλις άκουσε Ίταλία ό Λ. Κύρκος και ζήτησε να διακόψει τόν κ. Μητσοτάκη: «Όταν λέμε κάποια πράγματα να είμαστε άκριβείς. Στήν Ίταλία ό Σπαντολίμπι μπήκε μέ 30%, ό Κράζι μέ 10%...».

Όταν λέμε κάποια πράγματα πρέπει όντως να είμαστε άκριβείς, ιδιαίτερα όταν άφορούν τήν Ίταλία τήν όποια λέμε ότι γνωρίζουμε τόσο καλά και τήν θεωρούμε και ύπόδειγμα. Στήν Ίταλία λοιπόν ή άπλη άναλογική ήταν τό μόνο έκλογικό σύστημα που θα απέκλειε (όπως κι έγινε) τούς κομμουνιστές άπό τήν έξουσία, οι όποιοι μέ 42% τότε δέν χρειάζονταν παρά μία μικρή «ένισχυση» του έκλογικού νόμου για να βρεθούν αυτοδύναμοι στήν κυβέρνηση. Έπειδή αυτό ήταν τό νόημα τής άπλης άναλογικής, πολλοί «περίεργοι» άνέβηκαν κατά καιρούς στήν κυβέρνηση, όχι μόνο άπό τή Χριστιανοδημοκρατία αλλά και άπό μικρότερα αστικά κόμματα, κομμουνιστής όμως όχι.

Κι είναι κρίμα τό γεγονός αυτό να τό έπισημάνει (για δικούς του λόγους), να τό κατανοεί δηλαδή, ό Κ. Μητσοτάκης, και να μην τό κατανοεί ό Λ. Κύρκος τυρβάζοντας περί Κράζι και Σπαντολίμπι. Πενήντα χρόνια στήν πρώτη γραμμή του άγώνα!

Κοτζαμπάσηδες - λαϊκές δυνάμεις: Σημειώσατε ένα - χι

Μέσα στο πυρετό για νεοφιλελεύθερες άλλαγές που συνεπαίρνει τό τής Παιδείας Ύπουργείο, πληθαίνουν οι ένδείξεις και οι διακηρύξεις για επικείμενες άλλαγές στα σχολικά έγχειρίδια ιστορίας. Όπου βεβαίως, χάρη στους πειραματισμούς του κ. Βώρου και τών σύν αυτώ, ή κατάσταση πολύ απέχει άπό του να είναι ειδυλλιακή. Και όπου στο παρελθόν, άπό τίσ σελίδες του περιοδικού αυτού, πάμπολλες φορές θίξαμε τό θέμα τής ανεπάρκειας, τής μετριότητας, τής ανακρίβειας, τής ιδεολογικής και μικροπολιτικής φόρτισης σέ ό,τι άφορά αυτά τά βιβλία...

Και όμως οι τής σήμερα πρωτοβουλίες προωινίζονται νέα, διαφορετικού τίτλου, ίδιας όμως ούσιας διακόρευση τής ιστορίας. Τό μόνο που ένοχλεί τούς σοφολογιότατους νεοφιλελεύθερους εκπαιδευτικούς ή ποικιλώνυμοις

«παράγοντες», είναι τότε ο «έλλιπής τονισμός του εθνικού ρόλου της 'Εκκλησίας», τότε η «άδικη μεταχείριση που υφίστανται οι προύχοντες του '21», τότε η «άδικη μεταχείριση που υφίστανται οι προύχοντες του '21», τότε η «άνεπαρκής καλλιέργεια του εθνικού πνεύματος και του ιστορικού φρονηματισμού (sic)» μέσα από τα βιβλία αυτά. Με λίγα λόγια η ίδια ουσία, με διαφορετικό τελικό νικητή.

Για την ιστορία, την ιστορική διδασκαλία και την καλλιέργεια μιας ιστορικής συνείδησης και σκέψης, οι παραπάνω επηρεαζόμενες αλλαγές σε τίποτα δεν διαφέρουν από τις προηγούμενες ή προ-προηγούμενες επιλογές. Παραμένουν ρηχές και κωμικές στο ανάστημα ακριβώς των ανθρώπων που τις σκέφτονται και τις υλοποιούν. Τό μόνο που ενδιαφέρει σ' αυτό το πρωτότυπο μάτς είναι το αποτέλεσμα. Και στις μέρες της νεοφιλελευθέρης σαχλαμάρας μάλλον οι κοτζαμπάσσηδες έχουν το προβάδισμα...

Είρωνειες...

Είρωνεύεται η *Καθημερινή* με τη σιγουριά του νικητή και τά πάντα γνωρίζοντας. Στις 7 Νοεμβρίου σε πρωτοσέλιδη φωτογραφία της ένα γυμνό μελαμψό αγοράκι περιστοιχισμένο από βασανισμένες γυναικείες μορφές κρατά μία κόκκινη σημαία με το σφυροδρέπανο. Στο Μπαγκλαντές, παρατηρεί, «κανείς δεν είναι εκεί να τους μιλήσει για την 'Ανατολική Ερώπη και τις κοσμογονικές αλλαγές που σημειώθηκαν σ' αυτήν...». Προφανώς αν κάποιος μιλήσει στους απελπισμένους για όλα αυτά, αυτοί θα πάνουν να πεινούν, να υποφέρουν, να διαμαρτύρονται. Θα πάνουν να δνερευούνται κομμουνισμούς, ισότητες και τά τοιαύτα!

Και όμως δεν είναι τόσο απληροφόρητη όσο θέλει να δείχνει η πολυτελής εφημερίδα. Μόλις στις 14 'Οκτωβρίου, μιλούσε για τη φτώχεια και για τη διεύρυνση των δρίων της στη νεοφιλελευθέρη μας χώρα και στην καπιταλιστική μας ήπειρο. *Είκοσι στους εκατό* είναι οι φτωχοί (οι κάτω από τα παραδεκτά όρια των 40.000 δραχμών τόν μήνα διαβιούντες) στην 'Ελλάδα. Και τό ποσοστό διευρύνεται συνεχώς καθώς ο πληθωρισμός του 25% και ή καλπάζουσα άνεργια μεταβάλλει άρδην τις κοινωνικές ισορροπίες. Και άς μή μιλήσουμε για τις πόλεις της 'Αγγλίας, για τά εκατομμύρια

άνεργους της Εύρωπαϊκής Κοινότητας (σε εδκόλους καιρούς επέκτασης!).

Πράγματι, στην Εύρώπη και στην 'Ελλάδα κανείς δεν κραδαίνει πιά σφυροδρέπανο. Πράγματι, ή άθλιότητα των ανατολικών κρατών διέλυσε τις ψευδαισθήσεις για «εδκόλο», ύπαρκτό και χειροπιαστό «σοσιαλισμό». Πράγματι, οι κοινωνικές εντάσεις θα συνεχίσουν να εκδηλώνονται για πολύ καιρό στά γήπεδα της βίας, στά στέκια των ναρκομανών, στον αντικοινωνικό χουλιγκανισμό και την άληγεία των νέων (κυρίως). 'Ο κόσμος όμως δεν μένει στάσιμος και όλα αυτά που ο «νεο»φιλελευθερισμός έρμηνεύει ως δικό του θρίαμβο, στην πραγματικότητα δεν κάνουν τίποτα άλλο από τό να επιταχύνουν την ιστορία και τις εξελίξεις. 'Από τό να δξύνουν τις κοινωνικές αντιθέσεις ως τό άφορητο.

Προσοχή, κύριοι θριαμβευτές, στις είρωνειες. Είναι περίπου σίγουρο ότι τίποτα δεν άρχισε ακόμα.

Μείτζορ αντί Θάτσερ Δέν γκρεμίστηκε ο νεοφιλελευθερισμός

Τό Βρετανικό Συντηρητικό Κόμμα κατάφερε, «κατά τόν συνήθη βάνουσο τρόπο του», όπως έγραψαν οι *Times*, να αλλάξει την ήγεσία του χωρίς ιδιαίτερους κλιδωνισμούς. 'Η κ. Θάτσερ άπομακρύνθηκε μετ' έπαινων και τη θέση της κατέλαβε ο προστατευόμενός της κ. Μείτζορ, ο όποιος ύποστηριζόταν φανατικά από τις τοπικές οργανώσεις του κόμματος. Στόν κ. Χέζελταϊν έμεινε μόνο ή ίκανοποίηση ότι γκρέμισε ένα είδωλο.

'Η πτώση της Βρετανής πρωθυπουργού δεν στερείται, βέβαια, συμβολικής σημασίας για την άδυναμία του νεοφιλελευθερισμού να θεωρηθεί ως ο μόνιμος και πιό άποδοτικός τρόπος λειτουργίας της κοινωνίας. Πράγματι, ο ύψηλός πληθωρισμός, ή έλλειψη βιομηχανικών επενδύσεων, τό έλλειμματικό ίσοζύγιο πληρωμών και ή άνεργια χαρακτηρίζουν την σημερινή βρετανική οικονομία και σε συνδυασμό με τη φανερή κοινωνική άδικία του κεφαλικού φόρου, αποτέλεσαν μία από τις αίτιες δυσαρέσκειας κατά της κ. Θάτσερ, που συνέβαλαν στην πτώση της.

'Όμως ο κ. Μείτζορ δεν είναι ο μεταβατικός άρχηγός και πρωθυπουργός που θα παραχωρήσει έν καιρό τη θέση του στόν κ. Κίνκοκ, όπως ο κ. Γκίζι, διάδοχος του κ. Χόνκερ, ήταν ή προσωρινή λύση μέχρι τόν Ντέ Μεζιέρ. Δεν ύπάρχει άναλογία μεταξύ της κατάρρευσης του «ύπαρκτου σοσιαλισμού» και των τριγμών του Συντηρητικού Κόμματος της Βρετανίας. Αυτό, άλλωστε, έδειξαν και τά πριν από την εκλογή γκάλοπ, τά όποια προέβλεπαν ότι, υπό την άρχηγία του κ. Μείτζορ, τό Συντηρητικό Κόμμα θα ύπερτερούσε του 'Εργατικού Κόμματος στις έπερχόμενες εκλογές κατά 11%. Δεν θα ψήφιζαν, λοιπόν, «άλλη πολιτική» όσοι θα προτιμούσαν τόν κ. Κίνκοκ από την κ. Θάτσερ, αλλά «άλλο πρόσωπο». Οι νεοσυντηρητικές ιδέες της «νεότητας», της «ρητορικής δεινότητας», της «τηλεοπτικότητας», δύσκολα θα ξεριζωθούν από την βρετανική κοινωνία και θα έχουν για καιρό προτεραιότητα άπέναντι στην όποια «ταξικότητα» της πολιτικής. 'Υπάρχει, βέβαια, και τό θέμα της Εύρώπης, ή κύρια ίσως αίτια άπομάκρυνσης της κ. Θάτσερ. 'Εκεί ο κ. Μείτζορ θα δείξει αν θα μπορεί να ξεπεράσει την αντίφαση του θατσερικού μοντέλου: την ύποστήριξη μιας διεθνικής καπιταλιστικής όλοκληρώσεως, χωρίς άνάλογες μεταβολές στην κρατική έξουσία.

Ζωντανός θάνατος

Ότε «έπεσε μαχόμενος», όπως έσπευσαν να γράψουν, ότε τίποτα. 'Ο άνθρωπος πέθανε όπως πεθαίνουν χιλιάδες συνάνθρωποί μας. Είχε όμως την πρόσθετη «άτυχία» να πεθάνει μπροστά στην άζηπάγο κάμερα της διάρκειας ζωντανής εκπομπής. Δηλαδή ο θάνατός του να γραφτεί σε βίντεο. Νά γίνει ιδιοκτησία τους.

Τά βίντεο όμως είναι για νά παίζονται. 'Ισως να τους έτραγαν τά χέρια τους με την αναπάντεχη μακάβρια άποκλειστικότητα. 'Ισως πάλι να δέχτηκαν τηλεφωνήματα τηλεθεατών που είχαν χάσει τη ζωντανή μετάδοση του θανάτου. 'Όπως και να είναι, τό άλλο μεσημέρι στις είδήσεις τόν ξαναπαίθαναν τό συναδέλφο τους και έδειξαν τό ρόγχο του σε ριπλέυ. Για την τηλεόραση ο θάνατος δεν είναι παρά μία ακόμα εικόνα — και μάλιστα «συγκλονιστική». Και αυτός ακόμα μπορεί να καταναλώνεται.

Θρησκευτική εκπαίδευση καί σεβασμός τῆς συνείδησης

του Ζακού Πρυνεντού

Ἡ «διαμάχη τῆς μαντήλας» πού, κατά τρόπο κωμικοτραγικό, δημιούργησε πρὶν ἀπὸ ἕνα χρόνο ἀναταραχὴ στὴ γαλλικὴ πολιτικὴ ζωὴ, ἐπανεφέρε στὴ χώρα αὐτὴ τὴν ἀδιάλειπτη σύγκρουση γύρω ἀπὸ τὸ «λαϊκὸ» σχολεῖο, τὸ σχολεῖο δηλαδή χωρὶς θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση. Μήπως θὰ ἦταν ἄραγε καιρὸς νὰ θέσουμε τὸ πρόβλημα —σέ ἄλλα θεσμικά καὶ κοινωνικά πλαίσια βεβαίως— καὶ γιὰ τὰ δικά μας σχολεῖα; Γιὰ τοὺς περισσότερους ὁμως τὸ πρόβλημα δέν ὑφίσταται κἀν ἐφόσον φαίνεται ὅτι ἡ ὑποχρεωτικὴ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση ἔχει τὴ μαζικὴ συναίνεση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἄς δοῦμε τὰ πράγματα ἀπὸ κάπως πιὸ κοντά.

Μιά ἀπατηλὴ συναίνεση

Ἡ κυβέρνησις πού προέκυψε ἀπὸ τὶς ἐκλογές τοῦ 1981 ἔθεσε πράγματι ὑπὸ μερικὴ ἀμφισβήτηση τὸ οὐσιαστικὸ καὶ νομικὸ μονοπώλιο τῆς Ἐκκλησίας στὸ χωρὸ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου ἀπὸ ἔως τώρα ἡ ὑποχρεωτικὴ βάπτισις καὶ ὁ ὑποχρεωτικὸς θρησκευτικὸς γάμος καταργήθηκαν διὰ νόμου. Ἡ ὑποχρεωτικὴ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση στὰ σχολεῖα ὁμως παραμένει ἕνα θέμα ταμπού, ἔστω καὶ ἂν πολλοὶ τὴ θεωροῦν ὡς τὴ βαριὰ κληρονομία μιᾶς θεοκρατίας πού δέν λείπει νὰ ξεψυχήσει. Βέβαια, ὅταν βρισκόταν στὴν ἀντιπολίτευσις, τὸ ΠΑΣΟΚ εἶχε πράγματι προτείνει στὸ ἀντισχέδιό του πάνω στὸ κυβερνητικὸ σχέδιο γιὰ νέο Σύνταγμα «νά διαγραφοῦν οἱ παράγραφοι 3,4 καὶ 5» πού ἀναφέρονται στὴν «Ἐπικρατοῦσα θρησκεία στὴν Ἑλλάδα» (ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος). Τελικὰ ὁμως δέν μπόρεσε (ἢ δέν θέλησε) νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τὴ μακρὰ παραμονή του στὴν ἐξουσία γιὰ νὰ ἀρχίσει μιὰ διαδικασία ἀλλαγῆς ὀρισμένων ἄρθρων τοῦ Συντάγματος (ἄρκει νὰ τὸ εἶχαν προτείνει 50 μόνον βουλευτές), διαδικασία πού θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὀδηγήσει στὴν ἐγκαθίδρυση ἑνὸς πραγματικοῦ «λαϊκοῦ» κράτους, μέ διαχωρισμὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ αὐτό. Δέν θὰ ἦταν ἄλλωστε ἡ κατά γράμμα ἐφαρμογὴ γιὰ τοὺς πιστοὺς τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ: «*Ἦ τῷ Καίσαρι τῷ Καίσαρι καὶ τῷ Θεοῦ τῷ Θεῷ*»;

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ λοιπὸν πού ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι ἡ θρησκεία τοῦ Κράτους, ἡ Παιδεία πού ἐλέγχεται ἀπὸ αὐτὸ ἔχει ὡς σκοπὸ μεταξὺ ἄλλων «τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς συνείδησης» (ἄρθρο 16 τοῦ Συντάγματος).

Θρησκεία, Δημοκρατία καὶ Ἄνοχη

Δίχως νὰ ἐγείρουμε ἐδῶ τὸ λεπτότατο θέμα τῆς πραγματικῆς ὑπόστασις μιᾶς «ὁμόφωνα» ὀρθόδοξης Ἑλλάδας, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναρωτηθῶμε ὡστόσο ἂν ἕνα μὴ «λαϊκὸ» κράτος εἶναι ἄραγε συμβατὸ μέ τὴ δημοκρατία. Αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ λεπτά προβλήματα.

Βεβαίως, ἡ Ἐκκλησία δέν βρίσκεται πιά στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου πού ἔλεγε: «Ἐπάρχουν καὶ δίκαιοι διωγμοί, ἐκεῖνοι πού γίνονται ἀπὸ τὶς Ἐκκλησίες τοῦ Χριστοῦ κατὰ τῶν ἀπίστων» (Ἐπιστολὴ 185). Καὶ εἶναι σπάνιοι οἱ χριστιανοὶ διανοούμενοι πού μποροῦν ἀκόμα νὰ δηλώνουν, σήμερα, σχετικὰ μέ τὴν ἀνοχή ὅτι «ὁπάρχουν οἰκοὶ γι' αὐτὴ» (Claudel).

Πράγματι, οἱ χριστιανικὲς Ἐκκλησίες, ἀκόμα καὶ ἡ Ἑλληνορθόδοξη, ἔστω καὶ μέ τὰ ἄκρα μόνον τῶν χειλέων, ἔχουν ἀποδεχθεῖ τὴ Δημοκρατία· συνάμα φαίνεται ὅτι ἔχουν παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀξίωση νὰ ἐπιβάλουν τὶς δικές τους ἀξίες στὸ Κράτος. Ὁ κοινωνιολόγος ὁμως ξέρεει πολὺ καλά ὅτι *κάθε πίστη κυφορεῖ κινδύνους καὶ ἀπειλές μισαλλοδοξίας* ἀφοῦ οἱ πιστοὶ (καὶ πολὺ περισσότερο οἱ ποιμένες ψυχῶν) ἔχουν τὴν τάση νὰ παρουσιάζουν τὶς πεποιθήσεις τους ὡς ἀλήθειες καὶ προσπαθοῦν νὰ ἀποδείξουν τὴν ἐγκυρότητά τους. Στὴν πραγματικότητα, ἀκόμα καὶ ὅταν δέν παραβιάζει τὸ ἀρχέγονο ὄριο ἀνάμεσα στὸ ἱερό καὶ τὸ μὴ ἱερό καὶ ὅταν παραιτεῖται ἀπὸ τὴ συνένωση τοῦ Κράτους μέ τὴν Ἐκκλησία, ὁ Χριστιανισμὸς ἐλέγχει τὶς συνειδήσεις ἀφήνοντας ἴσως ἐλεύθερη τὴν κοινωνία, ἐνῶ ἡ δημοκρατία κάνει τὸ ἀντίθετο.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι σήμερα ἡ μόνη χώρα τῆς Εὐρώπης ὅπου ἡ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση στὰ σχολεῖα εἶναι πρακτικὰ ὑποχρεωτικὴ δέν στερεῖται ἄλατος; εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ αὐτὴ τὴ χώρα ξεκίνησαν οἱ σημαντικότερες ἀπόπειρες πού εἶχαν ὡς στόχο τὴν ὑποκατάσταση τῆς θρησκευτικῆς ἀντίληψης τοῦ Σύμπαντος ἀπὸ ἕνα σύνολο ἐρμηνειῶν πού προέρχονται ἀπὸ τὴν παρατήρησις καὶ τὸν Ὁρθὸ Λόγο.

Στὸ ὄνομα τῆς Ἐθνικῆς Ἐνότητος

Τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἀρχές τοῦ νέου Κράτους - Ἐθνους τὸν 19ο καὶ 20ο αἰῶνα ἀνακάλυψαν στὴν τρικυμώδη ἱστορία τοῦ τόπου μας τὸν συνεκτι-

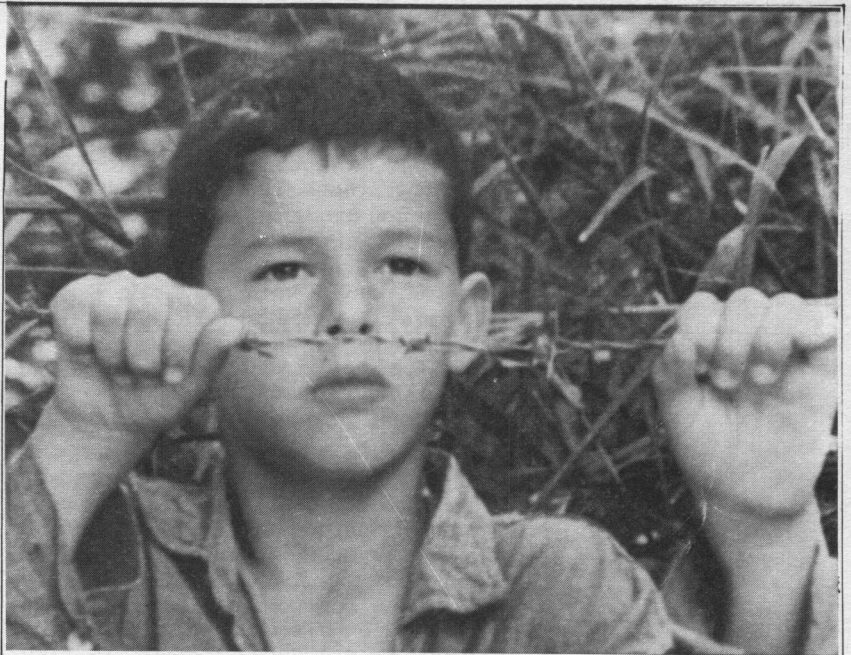

κό κρίκο, αυτόν τον σύγχρονο δίμορφο Έλληνισμό που συνενώνει τον Έλληνισμό με τον Χριστιανισμό (στό πνεύμα, π.χ., ενός Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου) γίνεται εύκολα κατανοητό, έστω και αν ορισμένοι θεωρούν ότι πρόκειται για «Ένα φορμαλιστικό τερατούργημα».¹ Κανείς δεν αρνείται ότι η Όρθοδοξία διατήρησε ζωντανή την έθνική συνείδηση στις πιο σκοτεινές ώρες της Τουρκοκρατίας. Άλλά δεν πρέπει επίσης να λησμονείται ότι η θρησκεία παίζει πάντα για τό Κράτος τον αναγκαίο ρόλο του «χωροφύλακα των συνειδήσεων». Καί όπως τό έχει ύπογραμμίσει ο Μακιαβέλλι: «Τό κάθε Κράτος όπου ο φόβος του Υπέρτατου Όντος δεν ύφίσταται, (καί) του οποίου η ύπαρξη στηρίζεται άπλώς στις άρετές του Ήγεμόνα, καταρρέει μαζί με αυτές».

Ή παιδεία κινδυνεύει από τον προσηλυτισμό

Τί σημασία όμως έχουν τελικά οι λόγιοι που ώθοσαν κάποτε τά Κράτη να συμμαχούν με την Έκκλησία; Στην εποχή μας, η ένότητα αυτή θά μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας επικίνδυνος αναχρονισμός. Καί ο αναχρονισμός αυτός γίνεται *βιασμός συνειδήσεων* από τή στιγμή που η θρησκευτική εκπαίδευση ύπάρχει ύποχρεωτική σε όλα τά σχολεία της χώρας. Βεβαίως μπορεί να στοιχηματίσει κανείς ότι ένα μεγάλο ποσοστό των μαθητών δεν έμφορείται από ύπερβολικό ζήλο για την Όρθοδοξία καί ότι, καθώς η επίδραση του μαθήματος των θρησκευτικών άντισταθμίζεται από άλλες επιδράσεις, δεν δίνει ύσως τούς προσδοκώμενους καρπούς. Ή ύπαρξη πάντως αυτή καθ' αυτή του μαθήματος φέρει εντός της *τήν άρνηση άκριβώς των σύγχρονων ιδεών για την Παιδεία* που στηρίζονται, πριν άπ' όλα, στον όρθολογισμό καί την ελεύθερη άνάπτυξη του παιδιού. Καί ο όρθολογισμός, αντίθετα από τό οποιοδήποτε Δόγμα που έχει έτοιμες τίς άπαντήσεις σε όλα, διδάσκει πριν άπ' όλα να θέτουμε έρωτήσεις. Οι θρησκείες, αντίθετα από τον όρθολογισμό, δεν άναγνωρίζουν άλλη Άλήθεια παρά μόνο τή δική τους. Πράγμα που συχνά τίς οδηγίσει, στό δνομα ορισμένων άλλων, ύπερβατικών καί άμετακίνητων, στην άρνηση σοβαρότατων επιστημονικών άνακαλύψεων. Ουμώμαστε, λόγου χάριν, τίς διαδηλώσεις διαφόρων θρησκευτικών οργανώσεων που όργανώθηκαν από την όρθόδοξη ιεραρχία τό 1984 κατά της διδασκαλίας της δαρβινικής θεωρίας για την εξέλιξη, κάτι που θυμίζει την περίφημη «δίκη του πιθήκου», τό 1925, στις Ήνωμένες Πολιτείες.²

Όμως άς τά αφήσουμε αυτά κατά μέρος. Άπό όλα τά έπιχειρήματα που επικαλούνται οι ύπέρμαχοι της ύποχρεωτικής θρησκευτικής παιδείας, εκείνο που άναφέρεται συχνότερα είναι, άσφαλώς, η ανάγκη να άποκτήσουν οι νέοι *μιά Ήθική*, καί αυτό προπάντων στην παρούσα έποχή της άστάθειας των αξιών, όταν η παντοδυναμία της τεχνολογίας καί του χρήματος άπειλεί την ίδια την έπιβίωση της ανθρωπότητας. Καμμία άντίρρηση. Όμως η Έκκλησία έχει άραγε τό μονοπώλιο της Ήθικής; Αυτό ίσχυρίζονταν παλιά βεβαίως (καί ίσχυρίζεται άκόμα

καί σήμερα ένας Σολτζενίτσιν, λόγου χάριν). Πρόκειται όμως για μία χριστιανοκεντρική ιδέα που δεν άντέχει σε άνάλυση. Στην πραγματικότητα η ήθική άντίληψη είναι, εν δυνάμει, παρούσα σε όλους τούς ανθρώπους. Έξάλλου, η παραδοχή των ίδιων ήθικών αξιών δεν έξυπονοεί ότι όλοι έχουν την ίδια άντίληψη του κόσμου. Ή άπομυθοποίηση του κόσμου τείνει άλλωστε να ύποκαταστήσει τή χριστιανική ήθική που βασίζεται στην ύπόσχεση της σωτηρίας των ψυχών, τον φόβο του κολασμού καί την ύποταγή στον Νόμο του Θεού, από μία Ήθική πιο κοινωνική που να θεμελιώνεται πολύ περισσότερο σε άντιλήψεις άρμονικής συμβίωσης των ανθρώπων. Ή θρησκεία δεν έχει πιά σχεδόν καμιά θέση στην πνευματική στάση πολλών νέων σήμερα. Καί αντίθετα, φαίνεται ότι δεν ύπάρχει άσυμβίβαστο (όπως τό άποδεικνύει μία άμερικανική δημοσκοπήση του Μαΐου 1985) μεταξύ μίας έντονης θρησκευτικότητας καί ενός ήθους χαμηλού επιπέδου. Ή φαινομενική έξάλλου πειθαρμία καί ύπακοή στό εκάστοτε θρησκευτικό δόγμα μπορεί να ύποβαθμισθεί σε έναν κομφορμισμό άδιαφορίας, έγκαρτέρησης ή συνήθειας. Όπως τονίζει ο Ζανκελεβίτς,³ «ή άρετή δεν είναι, σε καμία περίπτωση, μία συνήθεια», γιατί τότε «ο τρόπος ύπαρξης της ήθικής άποστεώνεται καί εκκενώνεται από κάθε πρόθεση». Γνωστή είναι έξάλλου η δυσαρμονία μεταξύ του «Έγώ» καί του ιδεώδους «Έγώ», μεταξύ του χαρακτήρα ή της συμπεριφοράς καί της ιδεολογίας. Γι' αυτό καί είναι πάντα δύσκολο να κρίνει κανείς τούς ανθρώπους από την παραδοχή εκ μέρους τους ορισμένων αξιών, είτε είναι θρησκευτικές, είτε ήθικές είτε φιλοσοφικές.

Ή διδασκαλία της Ήστορίας των Όρθοσκείων

Δέν ίσχυρίζομαστε ότι θά έπρεπε να παραμεληθεί η μελέτη της Ήστορίας των Όρθοσκείων στό σχολείο. Πρέπει αντίθετα να τή συστηματοποιήσουμε. Αυτό νοείται οίκοθεν για κάθε πολίτη κάπως εύαισθητοποιημένο στις δυσκολίες να

συνταριασθούν, όσο τό δυνατόν αρμονικότερα, τό Σήμερα μέ τήν Παράδοση, καί γιά όποιον συνειδητοποιεί τήν ανάγκη μιιάς πολιτισμικής συνέχειας, τής διατήρησης (ή άποκατάστασης) μιιάς κοινής μνήμης. Προπαντός σ' αυτό τόν 20ό αιώνα πού άπειλείται από άμνησία καί πού προχωρεί όλο καί περισσότερο πρός ένα πλανητικό πολιτισμό, είναι αναγκαία ή άφύπνιση ενός αισθήματος κοινών καταβολών στίς νεότερες γενιές πού τίς πλήττει ό ξεριζωμός. Μέ αυτή τήν προοπτική όμως τό μάθημα αυτό θά άνηκε άπλωώς σέ έναν κλάδο τής Ιστορίας καί θά άπέκλειε κάθε μορφή προσηλυτισμού.

Είναι βέβαια προφανές ότι αυτό δέν θά άρεσε καί πολύ στήν Έκκλησία πού επιδιώκει τήν κατήχηση (κάτι τό έντελώς θεμιτό). Η λύση θά ήταν ίσως νά διατηρηθεί, παράλληλα μέ τό μάθημα τής Ιστορίας, τό παραδοσιακό μάθημα τών Θρησκευτικών ώς προαιρετικό μόνο γιά τά παιδιά πού οι οικογένειές τους θά ήθελαν νά τό παρακολουθούν. Η προαιρετική αυτή μορφή φαίνεται ότι είναι ό πιο έντιμος τρόπος νά συγκερασθεί ή άρχή του σεβασμού τών συνειδήσεων (κάτι πού είναι άποδεκτό στά πολιτικά πράγματα) μέ τή θέληση όρισμένων γιά μιιά άληθινά θρησκευτική παιδεία. Θά ήταν, έξάλλου, σωστό τήν παιδεία αυτή νά μήν ύποχρεώνονται νά τή διδάσκουν οι δάσκαλοι πού δέν θά τό δέχονταν. Η Έκκλησία θά έπρεπε νά έπιστρατεύσει ειδικευμένο προσωπικό τής δικής της έπιλογής. Η άπόφαση του Διοικητικού Έφετείου Αθηνών του 1988 νά άπαγορεύσει στους μη-όρθοδόξους τό λειτουργήμα του εκπαιδευτικού πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης⁴, επειδή είναι ύποχρεωμένοι νά διδάσκουν τά Θρησκευτικά, προκάλεσε έν-

τονες διαμαρτυρίες διαφόρων Έλλήνων δημοκρατών.

Έξάλλου, ή ύποχρεωτική θρησκευτική παιδεία στό σχολείο είναι τελείως αντίθετη μέ τό άρθρο 2 του πρόσθετου Πρωτοκόλλου τής Ευρωπαϊκής Σύμβασης τών Δικαιωμάτων του Άνθρώπου, πού αναφέρεται στό σεβασμό τής συνείδησης στόν τομέα τής παιδείας. Φαίνεται λοιπόν ότι ύπάρχει πιθανότητα τυχόν δικαστικές προσφυγές νά γίνουν δεκτές. Μπορούμε άλλωστε νά αναμένουμε ότι στόν χώρο αυτόν τής παιδείας καί του σεβασμού τών συνειδήσεων οι ευρωπαϊκές άρχές είναι ένδεχόμενο, αν όχι νά παρέμβουν άμεσα (επειδή ή σημερινή δομή τών έξουσιών στήν Κοινότητα δέν τους δίνει αυτή τή δυνατότητα), τουλάχιστον νά έγείρουν τό θέμα. Κάτι πού ή Όρθόδοξη Έκκλησία φαίνεται ότι έχει άπόλυτα άντιληφθεί, όπως διαφαίνεται σέ ένα άρθρο τής περιοδικής έκδοσής της «Ό Σωτήρ» (Νοέμβριος καί Δεκέμβριος 1989) αφιερωμένο στους «κινδύνους τής έντάξεώς μας εις τήν ΕΟΚ».

Τό Σύνταγμα τής Όμοσπονδιακής Γερμανίας δέν θά μπορούσε άραγε νά χρησιμεύσει ως πρότυπο; Τό άρθρο VIII, όρίζει τή διδασκαλία τών Θρησκευτικών σέ όλα τά Δημοτικά Σχολεία ώς τό Γυμνάσιο, όπου όμως «κανείς δέν μπορεί νά πειθαναγκαστεί». Η εφαρμογή καί σέ μιιάς τής Ιδίας άρχής θά σήμαινε άληθινό σεβασμό τών άπόψεων καί τών θρησκευτικών (ή μή θρησκευτικών) πεποιθήσεων του καθενός, τών διαφόρων φιλοσοφικών του «ευαισθησιών». Θά σήμαινε τέλος τήν έγκαθίδρυση μιιάς πραγματικής συνείδησης: του σεβασμού τής συνείδησης.

1. Μελετόπουλος, στή Νέα Κοινωνιολογία, Άνοιξη '89.
2. Αυτή ή δίκη πού ξεσήκωσε πάθη στίς ΗΠΑ έθεσε άντιμέτωπους τους ύπερασπιστές τής Βίβλου καί τους όπαδούς τής θεωρίας τής εξέλιξης του Δαρβίνου.
3. Jankelevichs «Τό παράδοξο τής Ηθικής», Παρίσι 1981.
4. 299/1988.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

«Μια σκιά στοιχειώνει την επαναστατική φαντασία: το φάντασμα της παραγωγής. Τροφοδοτεί παντού έναν έξφρενο ρομαντισμό της παραγωγικότητας. Η κριτική σκέψη του τρόπου παραγωγής δεν θίγει την αρχή της παραγωγής.

Αν θέλουμε να επαναμφισθητήσουμε αυτή τη διαδικασία παραγωγής, συσσώρευσης και ιδιοποίησης που μας υπάγει στο πεπρωμένο της πολιτικής οικονομίας, στην τρομοκρατία της αξίας, αν θέλουμε να ξαναστοχαστούμε τη δαπάνη και τη συμβολική ανταλλαγή, τότε οι έννοιες της παραγωγής και της εργασίας, όπως έχουν αποδοθεί από τον Μαρξ (ας μη μιλήσουμε γιά την κλασική οικονομία) θα πρέπει να ανασκευαστούν, να αναλυθούν ως έννοιες ιδεολογικές, αλληλέγγυες προς το γενικό σύστημα της αξίας.

Ίσως τότε διαλύσουμε αυτό το θάμβος, αυτή την αυτο-φετιχοποίηση της δυτικής σκέψης, ίσως βγούμε από ένα μαρξισμό που έχει γίνει ειδικός στα αδιέξοδα του καπιταλισμού πολύ περισσότερο απ' ό,τι στα μονοπάτια της επανάστασης, από μια ψυχανάλυση που έχει γίνει ειδική στα αδιέξοδα της λιθιδικής οικονομίας πολύ περισσότερο απ' ό,τι στους δρόμους της επιθυμίας».

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Σόλωνος 133, Τηλ. 3606305, Telefax 3638173

“Ένα έρειπωμένο Σχολείο σέ μιά έρειπωμένη κοινωνία

οί μαθητικές κινητοποιήσεις στή Γαλλία

του Έντγκάρ Μορέν

μεταφ. Άγγέλικα Σαπουνά

Τί ήταν αυτοί οί νέοι στό Παρίσι, πού έβαζαν πρίν λίγες μέρες φωτιά στό αυτοκίνητα, συγκρούονταν μέ τήν αστυνομία, λεηλατούσαν καταστήματα; Τί ήθελαν αυτοί οί εκατοντάδες χιλιάδες μαθητές πού μέ τίς διαδηλώσεις τους συντάραξαν τή Γαλλία; Οί εικόνες πού μās έδωσε ή τηλεόραση ήταν μέν έντυπωσιακές αλλά έλάχιστα διαφωτιστικές. Κι όμως τά προβλήματα πού έφερε στό φώς αυτό τό νεανικό ξέσπασμα δέν είναι γαλλική ιδιομορφία. Ο μαρασμός και τό αδιέξοδο του σημερινού εκπαιδευτικού συστήματος είναι επίσης πολύ έλληνικό φαινόμενο, είναι πανευρωπαϊκό.

Δυό γάλλοι κοινωνιολόγοι, ο Έντγκάρ Μορέν και ο Φρανσουά Ντυπέ, στό κείμενά τους πού δημοσιεύονται πιά κάτω, προσπαθούν νά έρμηνεύσουν τό φαινόμενο. Οί σκέψεις τους μπορεί νά έχουν κάποια χρησιμότητα και σέ μās όπου ή σωτηρία αναμένεται, κατά πληροφορίες, από τό πολυνομοσχέδιο του Κοντογιαννόπουλου και ακόμα άλλη μία κοσμοσωτήρια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Α. Οί νέοι εκφράζουν τήν ήθική αποσύνθεση του κόσμου

Ο Μάης του '68 αποκρυστάλλωσε μιά γενική διεκδίκηση πού άφορούσε τήν άλλαγή τής κοινωνίας και, επομένως δέν ήταν δυνατόν νά ικανοποιηθεί από τήν κατεστημένη έξουσία. Τό τωρινό κίνημα τών μαθητών δέν έχει, κατά τά φαινόμενα, αυτό τόν σφαιρικό χαρακτήρα. Βλέπω κάποια κοινά σημεία, κατ' άρχήν τόν τυπικά έφηβικό χαρακτήρα τής διεκδίκησης ισότητας μέ τούς ενήλικους· στή συνέχεια, υπάρχει τό γεγονός ότι οί καινούργιες γενιές εισβάλλουν δυναμικά από τ' άριστερά μέσα τήν πολιτική και τοποθετούνται σάν πολίτες.

Πρέπει, έντούτοις, νά διακρίνουμε, άπ' τή μιά μεριά τούς παράγοντες πού συνέβαλαν στή ανάπτυξη ενός κινήματος στό όποιο παρεμβαίνουν πολιτικοποιημένες ομάδες και, από τήν άλλη, τούς έπίσημους στόχους του κινήματος ενώ, τέλος, υπάρχουν και τά βαθύτερα κίνητρα τής κινητοποίησης. Έτσι, στό ξεκίνημά της, ή έξέγερση έθεσε σέ πρώτο πλάνο τίς διεκδικήσεις για τήν ασφάλεια και τήν άποκατάσταση τών σχολικών κτιρίων. Αυτοί οί στόχοι, έχουν σήμερα ολοκληρωτικά ξεπερασθεί από τή δυναμική τής κινητοποίησης.

Μία πορεία μέ δεκάδες χιλιάδες νέους στό δρόμο, είναι κάτι πολύ περισσότερο από μιά παρέλαση ή μιά κραυγή άποδοκιμασίας. Είναι κάτι πού μοιάζει μέ τελετουργία μύησης. Οί μαθητές καταλαμβάνουν τό πεζοδρόμιο, προκαλούν τίς έξουσίες και αναζητούν τόν διάλογο. Οί περιθωριοποιημένοι έφηβοι γίνονται, ξαφνικά, δάσκαλοι τών δασκάλων τους.

Πρόκειται για στιγμές θαυμάσιες γι' αυτούς και μπορεί κανείς εδκόλα νά κατανοήσει γιατί έπιζητούν νά τίς κάνουν νά κρατήσουν περισσότερο. Ωστόσο, σ' αυτές τίς συνθήκες, ή θέληση τής πολιτικής έξουσίας νά ανοίξει διάλογο μαζί τους πάνω σέ συγκεκρι-

μένα σημεία δέν είναι ιδιαίτερα λειτουργική. Στο στάδιο αυτό, όλες οί παραχωρήσεις θεωρούνται άνεπαρκείς, όλες οί ύποσχέσεις μοιάζουν προσχήματα για άναβολή τών διεκδικήσεων.

Πρέπει νά κατανοήσουμε τό νόημα αυτής τής ύπαρξιακής τελετουργίας τών έφήβων πού βρίσκουν, έδω άκριβώς, τήν ευκαιρία νά τοποθετηθούν ως ίσοι άπέναντι στους ενήλικες και νά τούς έντυπωσιάσουν. Αυτή ή συνιστώσα υπήρξε, βέβαια και στίς έξεγέρσεις του 1968 και του 1986. Έντούτοις, ή σημασία του σημερινού κινήματος, όπως έξάλλου, και τών αντίστοιχων του '68 και του '86, δέν πρέπει σέ καμιά περίπτωση νά υποβιβαστεί στό φαινόμενο εκείνο όπου ή μαζική κινητοποίηση άποτελεί άυτοσκοπό, ταυτίζεται κατά κάποιον τρόπο μέ τόν ίδιο τόν λόγο ύπαρξής της. Η διαδήλωση παραμένει ταυτόχρονα ένα μέσον πίεσης.

Τό κίνημα του '68 ξεκίνησε από φοιτητές προερχόμενους από τίς μεσαίες τάξεις, αλλά κατάφερε νά συμπαρασύρει στίς γραμμές του όλες τίς κατηγορίες τής νεολαίας. Σήμερα τό έπικεντρο έχει μετατοπιστεί, και ή σπίθα άναψε στό Λύκεια τών προαστίων. Ζούμε τό σύνδρομο τής ολοκληρωτικής άποτυχίας τής τεχνοκρατικής διαχείρισης τών άστικών κέντρων τής δεκαετίας του '60. Οί νέοι τών πόλεων φέρνουν στό φώς αυτή τήν τρομακτική ένδεια. Ήδη, άναπληρώνουν τή γενική άποδιοργάνωση όλων τών κοινωνικών δεσμών μέσα στίς συνοικίες τους, δημιουργώντας συμμορίες μέ ισχυρότατους κοινοβιακούς συνεκτικούς δεσμούς. Τά Λύκεια τών προαστίων ύφίστανται όλα τά δεινά τών συνοικιών τών προαστίων. Ωστόσο ή διαμαρτυρία ξεπερνά τήν περιφέρεια και άφορά τή νεολαία συνολικά, «τόν πιά άδύνατο κρίκο» τής κοινωνικής

ζωής. Μ' αυτή την έννοια, ή διαμαρτυρία άφορα όλόκληρη την κοινωνία μας.

Είναι σίγουρο ότι τά κτίρια είναι γηραλέα, ότι υπάρχει έλλειψη καθηγητών και έπιτηρητών. Όμως αυτή ή ένδεια και τό γήρας τής μορφής έγιναν σύμβολα που παραπέμπουν στό γήρας και τή βαθιά πένια του εκπαιδευτικού συστήματος και άκόμη βαθύτερα, τής κοινωνίας.

Μετά τό 1968, πιστεύαμε ότι θά μπορούσαμε νά διευθετήσουμε την κρίση τής εκπαίδευσης μέσ' από θεσμικές μεταρρυθμίσεις. Έχουμε, ώστόσο, εμπλακεί, σ' ένα τυπικό παράδοξο που ό Μάρξ είχε ήδη καλά εξηγήσει όταν αναρωτιόταν: «Ποιός θά εκπαιδεύσει τούς εκπαιδευτές;» Για νά υπάρξει εκπαίδευση νέου τύπου δέν άρκει ν' αλλάζουν οι θεσμοί, πρέπει ν' αλλάξει και τό πνεύμα. Άλλά πώς ν' αλλάξει τό πνεύμα άν δέν αλλάξουμε τούς θεσμούς; Τό παράδοξο είναι άλυτο.

Οί κυβερνήσεις, εξάλλου, άπέτυχαν άκόμη και στην άλλαγή του θεσμού και πιστεύουν τώρα ότι μπορούν νά υπάρξουν λύσεις ποσοτικές: δέν υπάρχουν άρκετοί άπόφοιτοι Λυκείου δέν φτάνουν τά χρήματα, δέν υπάρχουν έσπότες στό σχολείο κ.λπ. Αυτή ή ποσοτική ψευδαίσθηση είναι πλέον εκνευριστική. Όχι πώς είμαι έναντίον τής αύξησης των πιστώσεων πιστεύω, ώστόσο ότι ή θεμελιακή τραγωδία τής εκπαίδευσης βρίσκεται άλλού.

Άπό τό δημοτικό σχολείο ως τό Πανεπιστήμιο, όλες οι δομές τής εκπαίδευσης διαμορφώνουν έτσι τά πνεύματα ώστε οι νέοι νά κατανέμονται και νά ταξινομούνται σε κατηγορίες καθώς και για νά μήν σκέφτονται τά προβλήματα στην πολυπλοκότητά τους. Τό παιδί, είναι, εκ φύσεως, ικανό ν' αντιλαμβάνεται τούς συνεκτικούς δεσμούς άνάμεσα στό πράγματα. Τό σχολείο του μαθαίνει πώς νά τά άποσυνδέει. Θά έπρεπε, από τις πρώτες κιόλας τάξεις, νά διδάσκουμε τά παιδιά πώς νά συνδέουν και όχι πώς νά διαχωρίζουν.

Τό παράδοξο του κινήματος αυτού είναι ότι συγκρούεται μ' ένα πουπουλένιο πάπλωμα! Οί γονείς αναθυμούνται τό Μάη του '68 και έμψυχώνουν τούς νέους· οι πολιτικοί τόσο τής δεξιάς όσο και τής άριστερας έπιζητούν ν' ανοίξουν διάλογο. Άλλά αυτή ή συμπεριφορά έρεθίζει τούς μαθητές που έχουν την έντύπωση ότι τούς θεωρούν μωρά για ντάντεμα ενώ στην πραγματικότητα άποτελούν τά «καταραμένα» παιδιά αυτής τής κοινωνίας. Θέλουν νά υπάρξουν, νά ζήσουν διαφορετικά, νά μή διαμελίζονται πλέον από τή σχολική μηχανή σε διπλωματούχους ή μή διπλωματούχους.

Άλλά δέν ξέρουν πώς νά τό εκφράσουν γιατί δέν «κυκλοφορεί» πλέον στην αγορά καμία ιδεολογία ικανή νά τούς παράσχει προοπτικές και λόγο. Βιώνουμε όλοι τούτη την τεράστια άπογοήτευση και, σ' αυτή την ιστορική φάση όπου ή πρόοδος βρίσκεται σε κρίση, όπου τό λαμπρό μέλλον έχει πεθάνει, όλος ό κόσμος ζει μή βλέποντας πέρα άπ' τή μύτη του, όλοι σκέφτονται ότι δέν υπάρχει μέλλον.

Οί νέοι λοιπόν, άν άποκωδικοποιήσουμε τά μηνύματά τους, μιλάνε για την κατάσταση του κόσμου μας στό 1990.

Δέν βρήκαν παρά καρέκλες που δέν στέκουν καλά στό πόδια τους και την έλλειψη ασφάλειας για νά εκφράσουν τή δυσαρέσκεια τους. Κι είναι συγκινητικό νά τούς βλέπεις νά αγωνίζονται πώς θά καθιερώσουν μία λογική σύγκρουση στό διάλόγο τους με τις άρχές. Γιατί άν δέ μιλούσαν για τοίχους, για καθηγητές, για καρέκλες έτοιμόρροπες ή για ασφάλεια, γι' αυτά δηλαδή, τά προβλήματα που είναι κατανοητά άπ' όλους, για ποιο πράγμα θά μπορούσαν νά μιλήσουν; Είναι ό δικός τους κώδικας για νά εκφράσουν μία άνασφάλεια πιο βαθιά, μία άπουσία οδηγητικών συμβόλων, ένα ξεχαρβάλωμα πολύ γενικότερο. Στά 1968, ό κώδικας τής εξέγερσης περνούσε μέσ' από τή γλώσσα του μαρξισμού - λενινισμού. Σήμερα ό κώδικας συνίσταται στό νά λένε ότι οι τοίχοι είναι έρείπια, οι καρέκλες έτοιμόρροπες. Άλλά πρόκειται για ένα λόγο πραγματικά συμβολικό ενός κόσμου έρειπωμένου, του κόσμου τής ζωής των προαστίων και των προχειροπιαγμένων Λυκείων, ενός κόσμου που κουβαλά μέσα του μία άπεραντη θλίψη. Όμως, ποιός θά εκφράσει έπίσης τό έσωτερικό ξεχαρβάλωμα, την ήθική διάλυση του κόσμου όπου ζούν αυτοί οι νέοι;

Έπιπλέον, οι εκπαιδευτικοί έχουν άπωλέσει την πολιτιστική άποστολή που είχαν στις άρχές του αιώνα, πώς νά μεταδίδουν, δηλαδή, τις λαϊκές και δημόσιες άξίες.

Σήμερα, με την γενικευμένη εξάπλωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας και ενημέρωσης, αισθάνονται πραγματικά άλλοτριωμένοι και άνίκανοι ν' ανανεώσουν την έννοια τής δημόσιας εκπαίδευσης δηλαδή μιας διαδικασίας συνεχούς και γενικευμένης θέσης, άμφισβήτησης και έπανατοποθέτησης των ζητημάτων, μιας διαδικασίας προβληματισμού και διάλογου.

Οί μαθητές συναισθάνονται, με τρόπο διάχυτο, την άπουσία νοήματος σ' αυτά που διδάσκονται. Δέν αντιμετωπίζουν τό Λύκειο, παρά μονάχα σαν τόν χώρο εκείνο άπ' όπου όπωσδήπο-

τε πρέπει νά περάσουν για ν' άποκτήσουν με τόν ένα και τόν άλλο τρόπο τό άπολυτήριο, έχέγγυο κάποιας ειδικεύσης, μέσο πρόσβασης στις διαδίκασίες εξασφάλισης των στοιχειωδών προς τό ζειν.

Άναρωτιόμαστε συχνά άν πρέπει νά προσαρμόσουμε την εκπαίδευση στην κοινωνία ή τό αντίστροφο. Θέτοντας τό πρόβλημα μ' ένα τόσο άπλουστευμένο τρόπο, κανείς νά ξεχάσει ότι και τά δύο είναι εξίσου άπαραίτητα.

Η εκπαίδευση δέν θ' άποκτήσει νόημα παρά μονάχα στό βαθμό που θά προσπαθήσει νά ένσωματώσει τά στοιχεία τής κοινωνικής εξέλιξης, σε μία μακροπρόθεσμη πολιτιστική συνέχεια. Τό εκπαιδευτικό σύστημα δέν υπάρχει μόνο για νά παρέχει, μέρα με τή μέρα, επαγγελματικές προοπτικές που αλλάζουν κάθε πέντε χρόνια σε αντίστοιχία με την εξέλιξη των νέων τεχνικών. Όμως όλα αυτά βρίσκονται εκτός τής σύγχρονης πολιτικής σκέψης, επειδή ή πολιτική σκέψη έχει φθάσει πλέον στό σημείο μηδέν. Ούσιαστικά, άναζητούν μόνο πώς θά καταλαγιάσουν οι άπεργίες, πώς θά καταφέρουν νά ψηφιστεί ό προϋπολογισμός.

Στά 1968, μικρές πολιτικοποιημένες ομάδες πρόσφεραν στην εξέγερμένη νεολαία μία ιδεολογία που τής παρείχε την ύπόσχεση τής σωτηρίας, τό δράμα μιας καλύτερης κοινωνίας.

Σήμερα με την κατάρρευση του δράματος τής σωτηρίας μέσ' άπ' την έπανάσταση, δέν μένει τίποτ' άπ' όλα αυτά.

Στά 1986, φοιτητές και μαθητές, άθόρμητα ξανάφεραν στόν όρίζοντα τά ιδεώδη του 1789, διαμαρτυρόμενοι ενάντια στην έπιλογή εισόδου στό Πανεπιστήμιο και έπομένως αγωνιζόμενοι υπέρ τής ισότητας εμπρός στις σπουδές.

Σήμερα οι μαθητές, δέν μπορούν νά διατυπώσουν παρά μονάχα διεκδικήσεις - προσχήματα, ενώ ή ουσία του προβλήματος παραμένει άνέκφραστη.

Ο Ραιμόν Μπάρ, μιλώντας για λογαριασμό τής δεξιάς, είπε ότι για νά υπάρξει άνασυγκρότηση, θά έπρεπε πρώτα νά υπάρξει άποσύνθεση. Δέν θά 'λεγα τό ίδιο πράγμα για την Άριστερά. Πιστεύω, έντούτοις, ότι χρειάζεται ή άποσύνθεση μιας σειράς δογμάτων, προκατασκευασμένων ιδεών, για νά μπορέσει νά υπάρξει ένα καινούργιο ξεκίνημα.

Μετά την κατάρρευση των άνατολικών χωρών, προσπάθησαν κάποιοι νά εκφράσουν την εύφορία τους για τις δυτικές μας κοινωνίες, ξεχνώντας ότι ή ένδεια από την όποία πάσχουμε είναι βαθιά και ότι προχωρούμε σε άδιέξοδο. Η κοινωνία μας έχει προσβλη-

θεϊ από νόσο βαθύτατη που δέν είναι συμμετρική με εκείνη των ολοκληρωτικών κοινωνιών και πάνω στην οποία θά 'πρεπε να έπικεντρωθούμε έφ'όσον εξέλιπε πλέον ή έμμονη ιδέα του ολοκληρωτικού κινδύνου.

'Αποστρέψαμε ως τώρα τό πρόσωπό μας από τις στερήσεις μας και από τά βαθιά προβλήματα ύποδομής που αναφύονται στους τομείς αυτούς. Τώρα, είναι ίσως ή στιγμή ν' αντιμετώπισουμε τά έσωτερικά δεινά και όχι πλέον εκείνα του έξωθεν ολοκληρωτισμού ενός ολοκληρωτισμού που έχει πιά πεθάνει. Έχουμε ανάγκη να ξαναβρούμε ένα μέλλον, όχι ένα μέλλον ύποσχέσεων αλλά μία συνέχεια, ένα σωτήριο δεσό με τό παρελθόν που δέν θά είναι εκείνος της όρθοδοξίας.

Κανείς δέν κρατά στα χέρια του τή «μαζική» συνταγή και βρισκόμαστε στο σημείο μηδέν. Πρέπει λοιπόν να

ξανακάνουμε σήμερα μία προσπάθεια στοχασμού, πολιτικής αναγέννησης, όπως είχαν κάνει οι σοσιαλιστές στοχαστές του 19ου αιώνα. Τό σημερινό κίνημα των μαθητών πρέπει να μάς ύπενθυμίζει αυτήν τήν αναγκαιότητα. Μπορεί να διαλυθεί αύριο και κινδυνεύουμε να τό ξεχάσουμε, ενώ πρόκειται για ένα αθέτητικό σήμα κινδύνου.

Δέν ξέρουμε ακόμη εάν τό κίνημα θά εξαντληθεί γρήγορα ή εάν, αντίθετα, θά διευρυνθεί. Δέν ξέρουμε αν θά παίξει ένα ρόλο καταλύτη που θά οδηγήσει στο ξεσπασμα ποικίλων εκδηλώσεων διαμαρτυρίας, με μορφές και περιεχόμενα από τά πιο αρχαϊκά ως τά πιο καινούργια, και αν αυτό θά «τινάξει τήν κυβέρνηση στον άέρα». Πιστεύω ότι πρέπει να περιμένουμε ως τή διατύπωση μιας δεύτερης διάγνωσης.

B. Οί μαθητές αναζητούν τό σχολείο τους

Για πρώτη φορά ένα κίνημα μαθητών ενδιαφέρεται τόσο πολύ για τή σχολική ζωή. Όσο και παράξενο να φαίνεται, τά προβλήματα της σχολικής ζωής, οι συνθήκες μελέτης, οι σχέσεις με τους καθηγητές, ήταν σχεδόν άπόντα από τά προηγούμενα κινήματα, όπου ό άγώνας πάντα κατέληγε σε θέματα

πολύ πιο πολιτικά και γενικά: κατά της έπιλογής τό 1968, κατά της «ύποταγής στο άφεντικό και τόν καπιταλισμό», στη δεκαετία του έβδομάντα. Σήμερα, οι μαθητές βρίσκονται πολύ κοντά στην έμπειρία τους, περισσότερο διαμαρτύρονται παρά έπεξεργάζονται σχέδια. Έπειτα, είναι ή πρώτη

φορά που οι μαθητές είναι τό επίκεντρο του άγώνα και όχι τό δυναμικό στήριγμα των φοιτητών. Τέλος, δέν πρόκειται για όλους τους μαθητές. Τά μεγάλα Λύκεια του Παρισιού δέν είναι πλέον παρόντα, τά προσφιλή θέματα μορφωτικής κριτικής και πολιτικής διαμαρτυρίας για τή μαθητική ίντελιγκέντσια των πολύ καλών τάξεων και των πολύ καλών Λυκείων δέν ακούγονται. 'Από αυτή τήν άποψη, αυτό τό κίνημα είναι ένα είδος αντί - Μάη 1968, όπου τά παλιά σχολεία και ή ιδεολογική κριτική κατελάμβαναν τό κύριο μέρος της σκηνης, όπου οι καθαρά σχολικές διεκδικήσεις εξέπιπταν μέσα από τή δύναμη της ούτοπίας.

Ένα πράγμα είναι καθαρό: αυτό τό κίνημα είναι ή πρώτη συλλογική έκφραση των νέων μαθητών: κομμάτι των λαϊκών προαστίων, δείχνει τό σχολικό κοινό που προήλθε από τήν έκρηξη πρόσβασης στα Λύκεια των τελευταίων χρόνων. Περισσότεροι από 300.000 νέοι μαθητές εισήλθαν στα Λύκεια από τό 1985, δηλαδή τό ένα τέταρτο του συνολικού άριθμού. Η πλειοψηφία τους ξαναβρέθηκε στα πολυπληθή Λύκεια των προαστίων και στα πιο ύποτιμημένα συγκροτήματα.

Οί νέοι μαθητές βρέθηκαν αντιμετώπι με μία παράδοξη κατάσταση. 'Από κοινωνική άποψη, άνεβαίνουν τήν κοινωνική κλίμακα, άφου ή πλειοψηφία των γονέων τους δέν φοίτησαν πολύ καιρό στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση· ή παρουσία των νέων γενεών μεταναστών μέσα σε αυτό τό σχολικό κοινό τό δείχνει καθαρά. 'Αλλά τήν ίδια στιγμή που αυτοί οι μαθητές έχουν τήν έντύπωση ότι άνέρχονται, ότι ξεφεύγουν από τόν κόσμο των συμμοριών, της άνεργίας, βρίσκονται ύποβαθμισμένοι γιατί δέν εισέρχονται στους σημαντικούς κλάδους, αλλά σε αυτούς που «πληρώνονται» λιγότερο. Τό σχολείο τους δέχεται, αλλά τους άπωθεί προς τή βάση της ίεραρχίας του.

Οί νέοι μαθητές, εισέρχονται σε σχολεία τά όποια, έδώ και πολύ καιρό, έχουν παύσει να αποτελούν θεσμούς κοινωνικοποίησης. Η νεανική και προσωπική ζωή αναπτύσσεται με μεγάλη έλευθερία, όσο οι κανόνες πειθαρχίας και κοινής ζωής δέν ρυθμίζουν τό σχολικό ίδρυμα. Τό Λύκειο - στρατόπεδο είναι πλέον άνάμνηση και τό σχολείο γίνεται «πορώδες», δέν είναι ξεκομμένο, ως ένα «κοσμικό μοναστήρι», από τήν κοινωνία των πολιτών. Οί άποκλεισμένοι από τό Λύκειο, οι διάφορες συμμορίες, συνιστούν μία άπειλή, συχνά όμως περισσότερο συμβολική παρά πραγματική. Τό Λύκειο δέν παράγει δική του βία

καί αντιπειθαρχική κριτική, αλλά είναι περισσότερο ικανό να προφυλάσσεται από συμπεριφορές της κρίσης πού τό περιβάλλει.

Παρ' όλες τίς προσπάθειες μιās πολιτικής γιά σχολική ανάπτυξη, οί νέοι μαθητές αισθάνονται διπλά ταλαιπωρημένοι εξ αιτίας τής αυξουσας υποβάθμισης τών διπλωμάτων, πού δέν έχουν καμιά χρησιμότητα παρά μέσα από τή συνέχιση τών σπουδών, από τή μιιά πλευρά, καί τών εξαιρετικά δύσκολων συνθηκών ζωής καί εργασίας στά σχολικά συγκροτήματα, πού δέν μπορούν πλέον να τούς υποδεχθούν μέσα σε κάποια ευπρεπή πλαίσια. Οί διεκδικήσεις οί σχετικές με τίς συνθηκές ζωής καί εργασίας προέρχονται από μιιά ανησυχία καί ένα αισθητήρα αδικίας, αλλά καί από μιιά προσήλωση στό Λύκειο πού υπόσχεται τό μέλλον καί προφυλάσσει τήν εφηβική ζωή. Κάθε σχολικό συγκρότημα προωθεί τίς διεκδικήσεις του, δέν υπάρχει πλέον έναλλακτικό μοντέλο καί συνολική κριτική, ό καθένας θέλει να δράσει γιά τό Λύκειό «του».

Η σχολική εμπειρία αυτών τών νέων μαθητών παρουσιάζεται ως ή σύνδεση μιās ευρύτατα αυτόνομης νεανικής ζωής καί μιās συνεχούς καί αγωνιώδους αρνητικής σχολικής επιλογής. Μέ δυό λόγια, δέν υπάρχει σχολείο, δέν υπάρχει θεσμός ικανός γιά τήν κοινωνικοποίηση τών μαθητών, γιά τόν προσδιορισμό καθηκόντων καί υποχρεώσεων πού να διασφαλίζει συνάμα μιιά κριτική διδασκαλία, μορφωτικά αξιόλογη καί ενδιαφέρουσα. Μπορούμε λοιπόν να αναρωτηθούμε αν ή σύγχυση ως προς τά θέματα τών διεκδικήσεων, οί ταλαντεύσεις τους καί ή «πεζότητά» τους, δέν διαγράφουν μέ θολό καί άδέξιο τρόπο μιιά επιθυμία γιά τό σχολείο, μιιά επιθυμία να τούς μεταχειρίζονται σαν μαθητές καί όχι ως περιθωριακούς καταναλωτές. Έάν περί αυτού πρόκειται, αυτό τό κίνημα φαίνεται ως ένα πρώτο βήμα, γιατί θα χρειασθεί να μιλήσουμε γιά παιδαγωγικές σχέσεις, γιά δικαιώματα τών μαθητών, πού είναι ελεύθεροι, αλλά δέν κατέχουν μιιά πραγματική θέση μέσα στο θεσμό, γιά διεκδικήσεις επιλογής, γιά τή φύση τής εκπαίδευσης. Θα χρειασθεί να όρίσουμε τό σχολείο, να φθείρουμε τό γόητρο του παλιού Λυκείου, του όποιου οί μαθητές γνωρίζουν μόνο τά λείψανα.

Αν αυτός ό συλλογισμός είναι πιθανός, καί ήδη ή προβληματική του διαπερνά τή ζήτηση τών «άδυνάτων», ή διεκδικητική λογική πού απαιτεί θέσεις καί πιστώσεις, όπως τήν εκφράζει ή μιιά από τίς οργανώσεις τών μα-

θητών, μερικές φορές παροτρυνόμενη από τήν εξουσία καί ένθαρρυνόμενη από τά συνδικάτα τών καθηγητών, κινδυνεύει να όδηγήσει σε ένα διπλό αδιέξοδο. Από τή μιιά πλευρά, ποτέ τέτοιες διεκδικήσεις δέν θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν μέ τρόπο πού να ανταποκρίνεται στις επιθυμίες τών μαθητών. Ο καθένας τό γνωρίζει, καί όλα θα τελειώσουν μέσα από μιιά ακόμα μεγαλύτερη στέρηση. Η δημιουργία 10.000 θέσεων εργασίας, όσο θεαματική καί αν φαίνεται ή προσπάθεια, δέν έχει κανένα χειροπιαστό αποτέλεσμα μέσα σε κάθε Λύκειο. Γνωρίζουμε ότι τέτοια μέτρα εξανερμίζονται. Από τήν άλλη πλευρά, αυτές οί αποφάσεις σε τίποτα δέν θα αλλάξουν τόν τύπο τών κοινωνικών σχέσεων, τόν παιδαγωγικό δεσμό, τή διαδικασία επιλογής καί τή σχολική ζωή στα Λύκεια. Κανένα νέο σχολείο δέν θα αναδυθεί, τό σχολικό σύστημα δέν θα ξεμπλοκαριστεί, ή αξία τών διπλωμάτων θα εξακολουθήσει να παραμένει άβέβαιη.

Πρέπει όμως να επιλέξουμε. Είναι προφανές ότι ό μετασχηματισμός του σχολείου θα γίνει μέσα σε κάθε σχολικό συγκρότημα, με διευθυντές πού θα διαθέτουν πραγματικές ικανότητες γιά δράση, με ομάδες καθηγητών πού να αποδέχονται τούς κανόνες ενός παιγνιδιού, με μαθητές πού δέν μπορεί να χαρακτηρίζονται ως ενήλικες όταν πρόκειται γιά τήν προσωπική τους ζωή, καί ως παιδιά όταν πρόκειται γιά τίς σπουδές τους. Μέ άλλα λόγια, καί γιά να τό κάνουμε πιό καθαρό, δέν ση-

μαίνει ότι δίνοντας μόνο τά απαιτούμενα μέσα διδασκαλίας, αν καί κανένας δέν άμφισβητεί τήν χρησιμότητά τους, θα εξαλειφθούν τά εμπόδια καί οί συντηρητισμοί. Τό ζήτημα δέν είναι να επιλέξουμε ανάμεσα στους κορπορατισμούς, τή ρουτίνα, τίς διεκδικήσεις πού καταχρηστικά εξομοιώνουν τά συμφέροντα τών καθηγητών με αυτά τών μαθητών, αλλά καί τά συμφέροντα τών ίδιων τών μαθητών, τήν άγωνία τους να βλέπουν τήν κάθε διδασκαλία να εκπίπτει στο κατώφλι τής επιλογής.

Η άλλη νεολαία, αυτή πού δημιούργησε τά επεισόδια με τήν αστυνομία στην πρώτη μεγάλη συγκέντρωση μαθητών στο Παρίσι, δέν βρίσκεται μακριά από αυτά τά προβλήματα, όπως ίσως θα νομίζαμε. Μας δίνει αυτή τήν εικόνα, γιατί υπάρχουν κάποιοι δραστηριοί παράγοντες πού μετασχημάτισαν τίς κοινωνικές σχέσεις σε άγώνα ανάμεσα σε συνοικίες καί φυλές, καί κατέταξαν ένα τμήμα τής νεολαίας σε ομάδες πού δέν έχουν καμιά ικανότητα να άμφισβητούν, να διαπραγματευτούν. Κατ' αυτό τόν τρόπο καί στη Γαλλία αναπτύσσεται ή λογική του γκέτο τής άμερικανικής κοινωνίας. Αυτήν όμως τήν εικόνα οί μαθητές τήν απορρίπτουν. Η προσήλωση τών νέων μαθητών στις σπουδές προσλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία.

Φρανσουά Ντυμπέ
Δημοσιεύθηκε στην *Liberation*,
19.11.90
Μετάφραση: Α. Πανταζόπουλος

ΗΠΑ: τό αμερικάνικο όνειρο, ένας εφιάλτης

«Ποιός θά είναι, μετά από τήν κατάρρευση του σοβιετικού μπλόκ, ο κύριος έχθρός των ΗΠΑ;», ρώτησαν τό περασμένο καλοκαίρι τόν πρόεδρο Μπους κι αυτός απάντησε: «ή άβεβαιότητα». Άπέφυγε έτσι, μέ σοφό τρόπο, ν' απαντήσει. Γιατί, κι αν άκόμα δεχθούμε ότι άγνοούσε τόν επόμενο εξωτερικό έχθρό των ΗΠΑ (ο «χασάπης της Βαγδάτης» προέκυψε εκ των υστέρων), άφθονούσαν ήδη τόσοι βέβαιοι έσωτερικοί έχθροι: παράλυση των δημοσιών υπηρεσιών, άποδιοργάνωση της εκπαίδευσης, έρείπωση των υποδομών, γενίκευση της διαφθοράς, αύξηση της έγκληματικότητας, μαζική υπερχρέωση, τραπεζιτικές χρεοκοπίες και άδιέξοδα, ύφεση, άνεργία, φτώχεια, δυστυχία και μισέρια για πολλούς, όλοένα και περισσότερους.

Η νεοφιλελεύθερη πολιτική του Ρήγκαν, τό «θαυματοργό αντίδοτο» της ύφεσης των άρχων της δεκαετίας του '80, θερίζει σήμερα ό,τι έσπαιρε: άκριτη υπερχρέωση και άγρια άπορρύθμιση. Όπως αναφέρεται από πολλές πλευρές* ποτέ άλλοτε ο προύπολογισμός του άμερικανικού κράτους και τό δημόσιο χρέος δέν αύξήθηκαν τόσο γρήγορα, ποτέ άλλοτε οι μισθοί των μανάτζερς και τά κέρδη των πολυεθνικών δέν ήταν τόσα πολλά, ποτέ άλλοτε δέν δαπανήθηκαν τόσα για πολυτελείς και πολύ λίγο παραγωγικές επενδύσεις, ποτέ άλλοτε δέν κατασκευάστηκαν τόσα γραφεία και τόσες κατοικίες άνεξάρτητα από τίς πραγματικές άνάγκες, ποτέ άλλοτε οι τράπεζες δέν έδωσαν τόσα χαμηλότοκα δάνεια, όσα κατά τή δεκαετία του '80.

Αυτή ή πολιτική, μία άκρως «άναπτυξιακή» πολιτική, είχε μεταξύ άλλων ως τελικό αποτέλεσμα τόν διπλασιασμό του όμοσπονδιακού χρέους, τήν αύξηση της άνεργίας, τήν πτώση των μισθών, τό κλείσιμο σχολείων ελλείψει χρημάτων. Τό πανηγύρι τελείωσε και σαν νά μήν έφτανε αυτό, ήρθε ή κρίση στόν Περσικό Κόλπο για νά ξεσκεπάσει και τίς τωρινές έθνικές άδυναμίες των ΗΠΑ.

Οι Άμερικανοί, βαρήκοοι συνήθως στις συμβουλές των άλλων, άρχισαν νά συνειδητοποιούν ότι ή χώρα τους έχασε πλέον τήν άποκλειστικότητα της παγκόσμιας πολιτικής ήγεμονίας, ότι δέν μπορεί νά έξυπηρετήσει από μόνη της τό ρόλο του διεθνούς χωρο-

φύλακα. Παράδοξη διαπίστωση, τή στιγμή που τό σοσιαλιστικό στρατόπεδο έχει καταρρεύσει. Πρέπει, παρ' όλ' αυτά, νά ύπολογίζει σοβαρά και τήν ΕΟΚ και τήν ΕΣΣΔ και τήν Ίαπωνία. Αυτή ή συνειδητοποίηση είναι για τους Άμερικανούς ένα δυσάρεστο ξάφνιασμα και συνοδεύεται από μία άπώλεια έμπιστοσύνης προς τό έθνος τους. Ένας άγνωστος, ως χθές, ίός έξαπλώνεται ήδη στις ΗΠΑ: ο μαζικός **άμερικανοπεσιμισμός**. Τό παλιό όνειρο κάθε άμερικανού, νά είναι ο πρώτος του πρώτου έθνους, σβήνει μπροστά στη σημερινή κρίση. Μία κρίση που δέν εξαντλείται μόνο σ' όσα σκιαγραφήθηκαν προηγουμένως. Μία κρίση γενικευμένη, βαθύτατα κοινωνική, ιδεολογική. Μία κρίση «άξιών». Άξιών σέ εισαγωγικά, «παραδοσιακών άξιών», όπως είναι ή πίστη στην άπεριόριστη άνάπτυξη, ή πίστη στις άτομικές ίκανότητες, ή όποια διαλύεται τώρα καθώς οι άνθρωποι νοιώθουν πλέον για τά καλά ότι άγονται και φέρονται από έξωτερικές δυνάμεις, από τίς δυνάμεις της αγοράς, του διεθνούς ανταγωνισμού, της διεθνούς συγκυρίας.

Ο άπολογισμός της ρηγκανικής περιόδου φανερώνει ότι οι φτωχοί έγιναν φτωχότεροι και οι πλούσιοι πλουσιότεροι, ότι καινούργιοι μετανάστες κυρίως από τό Χόνγκ Κόνγκ, τήν Ταϊβάν, τή Σιγκαπούρη, τό Μεξικό (εργάτες γής μέ άμοιβή 1 δολάριο τήν ώρα) έχουν κατακλύσει τή χώρα. Τό έτος 2000 ή πλειοψηφία του πληθυσμού θά άποτελείται από τίς έθνικές μειονότητες, ασύνδετες και μέ τεράστια χάσματα μεταξύ τους. Στην Καλιφόρνια οι μισοί από τους κατοίκους της είναι μή εύρωπαϊκής προέλευσης. Ο ρατσισμός ξαναφουντώνει μέ πρωτόγνωρες μορφές. Όπως φουντώνει και ή «πολιτιστική άδιαφορία» και ο άναλφαβητισμός. Οι μετανάστες, στην κυριολεξία «έξόριστοι», χωρίς καμιά ιδιαίτερη παιδεία στην πλειονότητά τους είναι τελικά και τά πιό εύκολα θύματα του σημερινού τρόπου ζωής στις ΗΠΑ: «νά 'χεις τά πάντα, έδω και τώρα» τείνει νά γίνει ή ιδεολογία του συρμού.

Οι άρχές της άμερικανικής κοινωνίας, ή άρχή του άκρατου ανταγωνισμού εν όνόματι του έγωϊστικού όνειρου της έπιτυχίας, είναι ο καλύτερος κράχτης των ναρκωτικών: κράκ για

τους φτωχούς, κοκαΐνη για τους πλούσιους. Τριάντα έπτά έκατομύρια άνθρωποι δέν έχουν καμιά ίατρική άσφάλιση. Πρώτα θύματα, οι νέοι. Έκτός από τά προβλήματα της εκπαίδευσης, ύπάρχει τό πρωταρχικό πρόβλημα της επιβίωσής τους. Άπίστευτο κι όμως άληθινό: οι ΗΠΑ βρίσκονται στη δεκάτη ενάτη θέση του άγώνα κατά της παιδικής θνησιμότητας, στην ίδια σειρά μέ τό Μπαγκλαντές. Οι χαινουσες πληγές αυτής της κοινωνίας δέν εξαντλούνται, όμως, έδω.*

Κλείνοντας αυτό τό σύντομο σημείωμα άξίζει νά τονίσουμε ότι μετά τήν κάποια πρόσκαιρη εύφορία της ρηγκανικής περιόδου, οι εφιάλτες γίνονται όλοένα και πιό άπειλητικοί για τήν άμερικανική κοινωνία. Κανένα συλλογικό πολιτικό - κοινωνικό σχέδιο άνάκαμψης δέν φαίνεται ότι μπορεί ν' άνθισει (μέχρι νεοτέρας) σ' αυτή τήν κατακερματισμένη κοινωνία, σ' αυτό τό σημερινό κολάζ έπιχειρήσεων, κοινοτήτων, ομάδων συμφερόντων, βαρύγδουπων ήθικολόγων και λοιπά, τύπου Άντυ Γουόρχολ. Ένα τέτοιο σχέδιο θεωρείται άκόμα ως «άντιαμερικανικό». Η πιό βαθειά ριζωμένη παράδοση αυτής της κοινωνίας, τό *laissez faire*, κρατεί γερά παρ' όλες τίς πληγές του. Μέ διαβρωμένα τά θεμέλια του όποιου άμερικανικού θετικισμού, δέν άπέμεινε παρά μόνο τό μετερίζι ενός χυδαίου στενοκέφαλου πραγματισμού, πρόδρομος κάθε άποδόμησης. Όπως σημειώνει κι ένας καθηγητής φιλοσοφίας, ο άληθινός έχθρος των άμερικανικών έλευθεριών είναι ο άτομικισμός. Η όποια άλληλεγγύη παραμένει στα άζήτητα. Άκόμα και ή περσεστρόικα τήν σκιάζει. Κι έμεις, δυσχεραστημένοι θεατές της ίδιας της ζωής μας, χάσκουμε μπροστά στα ύποπροϊόντα της άμερικανικής βιομηχανίας του θεάματος που προβλέπει τό **Mega Channel**.

Βασίλης Ζουναλής

(βλέπε «Le rêve américain n' est plus ce qu' il était» του Pierre Dommergues, *Le Monde Diplomatique*, Οκτώβριος 1990).

Παραπέμπουμε στό ενδιαφέρον άρθρο «L' Amérique des mirages évanouis» της Ingrid Carlauder και στην πρόσφατη βιβλιογραφία που τό συνοδεύει (*Le Monde Diplomatique*, Νοέμβριος 1990).

Μισός αιώνας από τό Β' παγκόσμιο πόλεμο

του Γιώργου Μαργαρίτη

Α. 'Η Μεσόγειος μπροστά στον πόλεμο

Στίς 3 Σεπτεμβρίου του 1939 με την απόφαση της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας να πολεμήσουν για την Πολωνία, ο πόλεμος πέρασε από τη φάση των διερευνητικών άφισμαχιών και των διπλωματικών έλιγμών, σ' εκείνη της άνοιχτής άναμέτρησης. 'Η σύγκρουση που θά γινόταν άργότερα ο Β' παγκόσμιος πόλεμος είχε ήδη πάρει τό δρόμο που δέν έχει έπιστροφή. Τόν Σεπτέμβριο στην Πολωνία, μετά στον 'Ατλαντικό, τόν 'Απρίλιο του 1940 στην Δανία και την Νορβηγία, τόν Μάιο στην 'Ολλανδία, στό Βέλγιο, στό Λουξεμβούργο και στη Γαλλία, τόν 'Ιούλιο και τόν Αύγουστο στους ούρανοους της 'Αγγλίας, ή άναμέτρηση κέρδιζε κομμάτι κομμάτι, παγκόσμια διάσταση. Στους πρώτους αυτούς μήνες έγινε σαφές ότι, στην Κεντρική και τη Δυτική Εύρώπη τουλάχιστον, κυρίαρχος του παιγνιδιού θά ήταν ή Γερμανία.

'Ο μεσογειακός χώρος στάθηκε για πολύ καιρό άμήχανος και άμέτοχος σ' αυτά τά γεγονότα. 'Ακόμα και ο μεγάλος ταραξίας της περιοχής, ή χώρα που θεωρούσε τόν έαυτό της «μεγάλο άδικημένο» της μεσοπολεμικής περιόδου, ή χώρα που είχε δεσμευτεί διπλωματικά και τελετουργικά να ακολουθήσει τόν ισχυρό της έταίρο στην πολεμική του έξόρμηση,¹ ή 'Ιταλία, δίστασε την κρίσιμη στιγμή και άρνήθηκε να κάνει τό μεγάλο βήμα. Γεγονός που ξένισε τότε τούς παρατηρητές των πραγμάτων καθώς, τόσο ή έντονη έμπλοκή της 'Ιταλίας στον ισπανικό έμφύλιο πόλεμο, όσο και ή απόκτηση βαλκανικού προγεφυρώματος από την χώρα αυτή με την κατάληψη της 'Αλβανίας τόν 'Απρίλιο του 1939, προοιωνίζονταν ένα έντονα πολεμικό μέλλον. Οί χώρες της περιοχής άναμετρούσαν με φόβο περισσότερο, παρά με προσμονή τις διαστάσεις του πολέμου

που άρχιζε, τις σύγκριναν με τις δικές τους δυνατότητες, άναλογίζονταν τις έντονες έσωτερικές αντιφάσεις που έκαναν εύθραυστες τις όποιες ίσορροπίες της περιοχής και, περίπου πεισματικά προσπαθούσαν να διαφυλάξουν τη δική τους ουδετερότητα να κρατήσουν τόν πόλεμο μακριά από τόν χώρο της Μεσογείου.

Πραγματικά, ή θάλασσα αυτή άπλωνόταν γύρω από χώρες, από ανθρώπινες ένότητες έντονα άσταθεές, άπειλούμενες από έσωτερικές αντιφάσεις που ύπόσχονταν να μετατρέψουν την όποια πολεμική έμπλοκή σε ώκεανό συγκρούσεων με δυσδιάκριτα μέτωπα. 'Από τό Μαρόκο ως την Τυνησία, ή γαλλική άποικιακή αυτοκρατορία έκρυβε άσχημα την έχθρότητα των άραβικών πληθυσμών που οί «έξευρωπαϊστικές πρωτοβουλίες» της διοίκησης έλάχιστα συγκινοούσαν. 'Ο ίταλικός άγροτικός έποικισμός της Κυρηναϊκής δέν έλυσε τό πρόβλημα του πλεονάζοντος δυναμικού του ίταλικού νότου,² παρουσιάστηκε όμως ως ιδιαίτερα επικίνδυνη άπειλή για τούς άραβικούς πληθυσμούς. Στην γειτονική Αίγυπτο ή «διόρθωση» των όρων της άνεξαρτησίας της τό 1938, ίκανοποίησε ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού, δυσαρέστησε όμως πολύ περισσότερους.³ 'Ο έθνικισμός βρήκε εκεί νέα πεδία δραστηριότητας.

Λίγο πιό άνατολικά, στην Παλαιστίνη, ή κατάσταση ήταν ήδη έκρηκτική. 'Η έβραϊκή μετανάστευση προς την περιοχή πρόσθετε συνεχώς νέους έποίκους και οί μυστικές τρομοκρατικές και παραστρατιωτικές οργανώσεις που είχαν αναλάβει την πρακτική ύλοποίηση του 'Ισραήλ προκαλούσαν όλοένα και πιό σύνθετες περιπλοκές στο παλαιστινιακό πρόβλημα. Στη Συρία και τόν Λίβανο ή γαλλική «έντολη» έδειχνε αυτό άκριβώς που ήταν: πρόσκαιρη. Μετά βίας συγκατοούσε τις πολύμορφες αντιθέσεις που έβραζαν κάτω από τη φαινομενική ήρεμία της περιοχής.

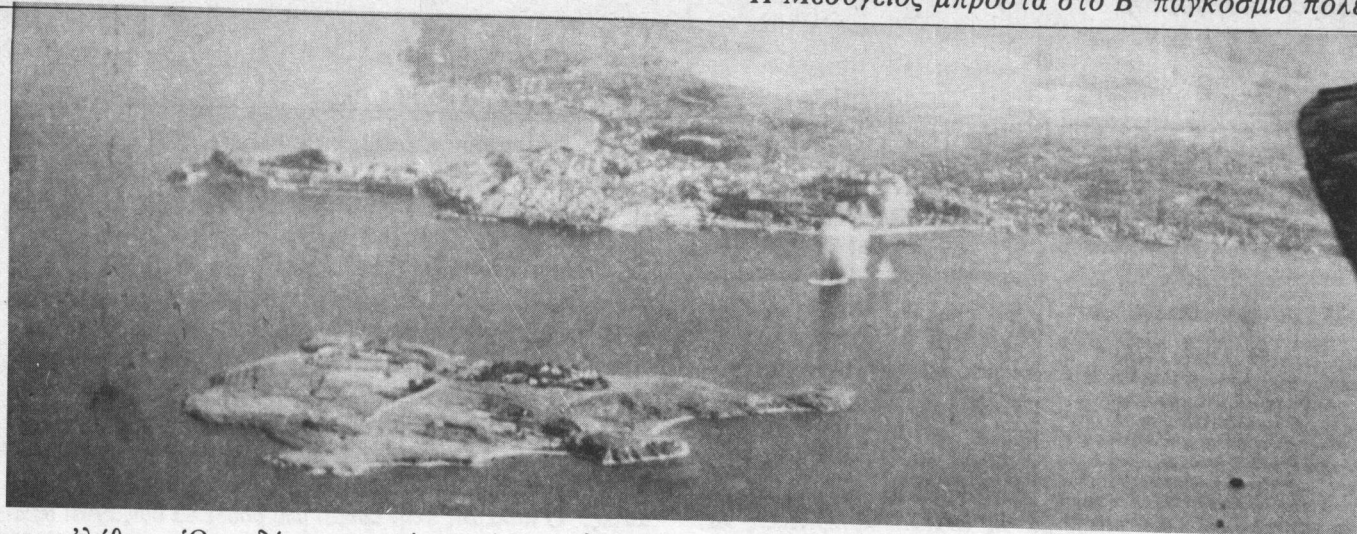
Στη βόρεια πλευρά της θάλασσας ή Τουρκία συνερχόταν άργά και βασιανιστικά από την έπώδυνη μετατροπή της από Αυτοκρατορία σε χώρα με εύρωπαϊκές φιλοδοξίες στά ίχνη του Κεμάλ. Σε άναλογία, βρισκόταν στην ίδια θέση με τη μεγάλη μεσογειακή δύναμη της δύσης, την 'Ισπανία, άν και ο χρόνος είχε περισσότερο δουλέψει έδω για την έπούλωση των πληγών. Χώρες που μακρόχρονοι πόλεμοι είχαν καταστρέψει και όπου νέα καθεστώτα έκτιζαν τις δικές

1. Τόν 'Ιούλιο του 1939 μόλις, ή 'Ιταλία είχε υπογράψει Σύμφωνο στρατιωτικής συμμαχίας και συνεργασίας με την Γερμανία.

2. 'Ιδιαίτερα μετά την κρίση του 1929 που διέκοψε τό ρεύμα της μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ.

3. Οί συμφωνίες του 1937-38 ενίσχυαν φαινομενικά την αίγυπτιακή άνεξαρτησία και μετέτρεπαν την χώρα σ' ένα είδος συμμαχου κάτω από τό βάρος της ίταλικής άπειλής, παρούσας πλέον στον νότο (Αιθιοπία) όπως και στα δυτικά (Λιβύη). Φυσικά ίσλαμιστικά και έθνικιστικά κινήματα, τά «γαλάζια» ή τά «πράσινα χιτώνια» της νεολαίας συνέχιζαν να ταραίζουν την βασιλεία του νεαρού Φαρούκ.

τους ἀλήθειες. Ὅπωςδήποτε, καμιά καινούργια πολεμική περιπέτεια δέν ἦταν δυνατό νά τίς συγκινήσει καί, τοῦ μεγέθους τους συνηγοροῦντος, ἦταν ἔτοιμες νά πολεμήσουν γιά τήν οὐδετερότητά τους μέ τό δικό τους ἰσχυρό ὄπλο: τήν ἀπειλή νά ταχθοῦν μέ τό στρατόπεδο τοῦ ἀντιπάλου.

Τά Βαλκάνια ζοῦσαν μέσα στήν ἀβεβαιότητα καί στό φόβο. Τό 1918 βρῆκε τά σύνορα τῆς περιοχῆς αὐτῆς ὀλό-τελα διαφορετικά ἀπό τά ἀντίστοιχα τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώ-να. Πολλά ἀπό τά κράτη πού δημιουργήθηκαν δέν εἶχαν τίποτα τό συμπαγές ἐνῶ τά ὑπόλοιπα, κατασκεύασαν τήν ἐσωτερική τους πολιτιστική, γλωσσική καί ἐθνική —σέ τε-λευταία ἀνάλυση— συνοχή, μέ γιγαντιαίες μετακινήσεις πληθυσμῶν σέ ἐντυπωσιακές γιά τά μέτρα τῆς ἐποχῆς ἀποστάσεις. Στή δεύτερη περίπτωση, ἡ Ἑλλάδα ἦταν τό πιό χαρακτηριστικά παράδειγμα μέ τήν ἔλευση 1.500.000 Ἑλλήνων τῆς Τουρκίας καί τήν ἔξοδο 500.000 μουσουλ-μάνων τῆς χώρας. Ἡ τεράστια αὐτή προσπάθεια δέν ἔφερε τήν ἐξάλειψη τῶν ἐσωτερικῶν γλωσσικῶν καί πολιτιστι-κῶν ἀντιφάσεων. Πολλοί ἀπό τούς Μικρασιάτες ἐξακο-λουθοῦσαν νά μιλοῦν τούρκικα στά 1940, σέ πολλές περιο-χές τῆς Μακεδονίας ἡ σλαβονική γλώσσα διατηροῦσε τά δικαιώματά της ἐνῶ τά τζαμιά δέχονταν τούς πιστούς ὄχι μόνο στή Θράκη ἀλλά καί στήν Θεσπρωτία.

Στά γειτονικά κράτη ἡ κατάσταση ἦταν χειρότερη. Ἡ Γιουγκοσλαβία ἔφερε ἀπό τή δημιουργία της κιόλας τό μί-σος ἀνάμεσα στούς λαούς πού τήν ἀποτελοῦσαν. Σλοβέ-νιοι, Κροάτες, Σέρβοι, πληθυσμοί τῆς Μακεδονίας, Ἀλ-βανόφωνοι, Μαυροβούνιοι, Βουλγαρόφωνες, Μουσουλ-μάνοι, Καθολικοί καί Ὀρθόδοξοι ἐχθρεύονταν ὁ ἕνας τόν ἄλλο ὅπως ἀκριβῶς καί σήμερα, πρόθυμοι σέ κάθε εὐκαι-ρία νά κτυπήσουν καί νά χτυπηθοῦν μέ τούς «ὄμοιοθνεῖς» τους. Ὁ φόβος ἀπέναντι σέ ὀτιδήποτε καί σέ ὀποιοδήποτε ἦταν, μέσα στίς συνθήκες αὐτές, ὁ ἐπικρατέστερος τρόπος ἄσκησης πολιτικῆς ἀπό τήν κυβέρνηση τοῦ Βελιγραδίου. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι ἡ κατάρρα τῶν ἠττημένων Αὐστροούγ-γρων βάραινε στή νεοσυσταθεῖσα νικήτρια χώρα καί ὅτι τά φαντάσματα τῶν πρώτων μετακόμισαν πρὸς τούς τόπους τῶν νότιων Σλάβων. Στή διπλανή Ρουμανία οἱ ἴδιες κα-τάρες βασιλευσαν καθῶς ἡ οὐγγρική μειονότητα κυριαρχοῦ-σε στά δυτικά ἐνῶ στό βορρά ἡ Βεσσαραβία πιστοποιοῦσε τήν ρευστότητα τῶν ρυθμίσεων τοῦ 1918. Ἡ νικημένη Βουλγαρία, ἂν καί συρρικνωμένη στό ἔπακρο σέ σχέση μέ τίς προπολεμικές της φιλοδοξίες, πρόσθετε στίς θρησκευτι-

κές καί στίς γλωσσικές τῆς ἀντιθέσεις καί τά ἔντονα κοινω-νικά τῆς προβλήματα.

Τά τελευταῖα βρίσκονταν παντοῦ. Ἄλλου ξέσπαγαν στό φῶς ὅπως στήν Ἰσπανία τοῦ '36-'39, ἀλλοῦ μπλέκονταν κάτω ἀπό τίς θρησκευτικές καί ἐθνικές ἀντιθέσεις. Στό ἐπί-κεντρό τους βρισκόταν συνήθως τό αἷτημα γιά ἀγροτική μεταρρύθμιση πού τροφοδοτοῦσε τίς σχετικά ἰσχνές ἐργα-τικές μάζες τῶν πόλεων μέ δραστήριους συμμάχους. Εὐ-φλεκτες ἦταν ὅμως καί οἱ χώρες ὅπου τό ζήτημα τῆς δια-νομῆς τῆς γῆς εἶχε λυθεῖ, ἡ Ἑλλάδα γιά παράδειγμα. Ἐκεῖ ἡ κοινωνική ἀναταραχή εἶχε ὡς ἄξονα τό αἷτημα γιά ἀναδιανομή τῶν εἰσοδημάτων πού ἡ ὑπερπροσπάθεια πού ἀκολούθησε τήν μικρασιατική καταστροφή εἶχε δημιουργή-σει. Στό αἷτημα αὐτό ἀποκρίνονταν καί οἱ μικροϊδιοκτῆτες τῆς ὑπαίθρου, σέ μόνιμα ἄσχημες σχέσεις μέ τόν πιστωτή τους, τήν Ἀγροτική Τράπεζα, καί οἱ μικροαστοί τῶν πό-λεων, καί οἱ μεσοαστοί πού θά ἤθελαν εὐκολότερες προ-σβάσεις στίς ἀμέσως μεγαλύτερες κοινωνικές βαθμίδες καί φυσικά, οἱ κάθε εἶδους μισθωτοί καί ἐργαζόμενοι.

Στά νότια τῆς Μεσογείου οἱ ἐπιλογές τῶν Εὐρωπαίων πρόσθεταν στήν κοινωνική ἔνταση. Ἀξονάς τους ἦταν οἱ ἐντατικοποιημένες ἀγροτικές καλλιέργειες, τύπου φυτείας, πού ἀνέτρεπαν τόσο τήν παραδοσιακή αὐτάρκεια καί τό κλείσιμο τῶν ἐκεῖ οἰκονομιῶν ὅσο καί τήν κατ' ἐξοχή πα-ραγωγική δραστηριότητα, τήν κτηνοτροφία, πηγὴ κοινο-νικῶν προνομίων καί μονάδα μέτρησης τῆς κοινωνικῆς σει-ρᾶς τῶν ἀνθρώπων. Ὅσο τά κοπάδια περιορίζονταν πρὸς τά ἄγωνα ἐδάφη τοῦ ἐσωτερικοῦ καί ὅσο ὁ ἀριθμός τῶν κε-φαλιῶν τους μειωνόταν, τόσο οἱ ἄνθρωποι πού ζοῦσαν ἀπό αὐτά αἰσθανόντουσαν ταπεινωμένοι, ἐξαθλιωμένοι, ἀνδρά-ποδα τῶν λευκῶν, τῶν μηχανῶν καί τῶν χωραφιῶν τους. Στήν Παλαιστίνη τό μίσος αὐξαινε ἀκολουθώντας τήν πο-ρεία τῶν ὀρίων πού χώριζαν βοσκότοπους καί χωράφια.

Στόν βορρά, ἡ κοινωνική ἔνταση ἦταν πολύ πιό κοντά στήν μετατροπὴ τῆς σέ σύρραξη. Ἰσχυροί ὀργανωτικοί μη-χανισμοί πλαισίωναν τίς διεκδικήσεις. Συνδικάτα, πολιτι-κά κόμματα, ὀργανώσεις κάθε μορφῆς καί, πάνω ἀπ' ὅλα, οἱ ἰσχυρές ὀργανώσεις τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, πα-ραρτήματα ἑνός διεθνοῦς ἐπαναστατικοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Κόμιντερν, πού συντόνιζε τίς ἐπιμέρους κινήσεις ὄχι μόνο σέ μεσογειακή κλίμακα. Στό βορρά, ἡ ἰκανότητα τοῦ ὀρ-γανισμοῦ αὐτοῦ νά συνθέτει δυσσάρεσκειες πολύ εὐρύτερες ἀπὸ αὐτές πού τροφοδοτοῦσαν τίς κινήσεις τοῦ προ-

λεταριάτου, τόν έκανε φυσικό ήγέτη και όδηγητή τής αναμενόμενης επανάστασης και τής όποιας ενδιάμεσης αναταραχής.

Στόν νότο, ή άκτινοβολία τής Κόμιντερν δέν ήταν τό ίδιο διάχυτη. Στόν μουσουλμανικό αυτό χώρο άλλες ιδέες μπορούσαν νά επιβιώσουν. Παραθρησκευτικές «αίρέσεις», άπόγονοι του προφητικού κινήματος του Μαχντί και πρόγονοι του σημερινού πολυπλόκαμου ισλαμισμού, κυριαρχούσαν. Μέ εξαίρεση τήν Αίγυπτο και λιγότερο τήν Άλγερία όπου οι εύρωπαϊκές άριστέρές ιδέες είχαν κάποια άπήχηση, στόν υπόλοιπο άραβικό κόσμο άκτινοβολούσαν άπό τά βόρεια κυρίως οι ιδέες του ναζισμού που πολλά έθνικιστικά κινήματα έσπευσαν νά προσθέσουν στο ιδεολογικό τους όπλοστάσιο. Ίδιαίτερα τίς άντιαποικιοκρατικές και άντιεβραϊκές τους παραγράφους.

Οι μεσογειακές έκδοχές του πολέμου

Ό δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος έφερε, σέ συνδυασμό μέ τήν τεχνολογική εξέλιξη, νέα χαρακτηριστικά στην πολεμική τέχνη. Ή μάλλον κατάργησε παγιωμένους στους προηγούμενους αιώνες κανόνες. Έχει για παράδειγμα που ξεχωρίζαν καθαρά τό μέτωπο, τό πεδίο τής μάχης και τά μετώπισθεν, τώρα ή άεροπορία, αλλά και ή σπουδαιότητα τής παραγωγικής διαδικασίας για τήν έκβαση των συγκρούσεων, έσπασαν τους φραγμούς και μετέτρεψαν τή σύγκρουση σέ όλοκληρωτική, μέ όσα μπορεί νά περιλάβει ό όρος. Άρχοντες του πολέμου, επαγγελματίες πολεμιστές υπήρχαν πάντα. Οι πιλότοι των άεροπλάνων, οι τεχνικοί του μηχανοκίνητου πολέμου, οι άερομεταφερόμενοι πολεμιστές. Θα ήταν αδύνατο όμως νά σταθούν ισάξιοι των άντιπάλων τους άν δέν στηρίζονταν σέ στρατιές έργατων, άνδρων και γυναικών που θά τους τροφοδοτούσαν μέ τόνους ύλικού, σέ στρατιές έρευνητων και επιστημόνων που θά βελτίωναν τά όπλα τους πιό γρήγορα άπό τά αντίστοιχα των άπέναντι, σέ μαζικά κινήματα, ιδεολογικά ρεύματα στο κάτω κάτω που θά σφρηλατούσαν τήν τόσο άπαραίτητη συλλογική θέληση σέ μία δοκιμασία που κανέναν δέν άφηνε έξω άπό τήν τραγωδία της.

Στή Μεσόγειο όλα αυτά προσαρμόστηκαν στις ιδιομορφίες και στις διαστάσεις τής περιοχής. Για τήν άκρίβεια ό πόλεμος έδω προσαρμόστηκε σέ δύο διαφορετικές έκδοχές σύμφωνα μέ τά όσα ό γύρω χώρος υπαγόρευε. Ή γεωγραφία είχε τόν πρώτο λόγο.

Στόν νότο κυριαρχούσε ή έρημος. Ή παραλιακή λωρίδα χώριζε συχνά τήν έρημο άπό τή θάλασσα αλλά ακόμα και εκεί που διέθετε κάποιο εύφορο βάθος, στην Κυρηναϊκή για παράδειγμα, ή έρημική ένδοχώρα δέν βρισκόταν μακριά. Τό νερό ήταν σπάνιο, ζέστη τό καλοκαίρι, ή λάσπη στις σύντομες καταιγίδες του χειμώνα άφόρητη, οι δρόμοι άπλά σημάδια στην άπεραντοσύνη τής πέτρας και τής άμμου. Στόν βορρά οι γεωγραφικές ένότητες κλείνονταν στόν έαυτό τους, κρύβονταν πίσω άπό αδιάβατα όρια πολλαπλασιάζοντας τίς μικρές τους διαστάσεις μέσα άπό τήν άένα επανάληψη. Στόν νότο ή άπεραντοσύνη σέ διαστάσεις

άπάνθρωπες κυριαρχούσε. Οι κανόνες του πολέμου έπρεπε νά προσαρμοστούν σ' αυτές τίς διαφορές. Και μαζί, ή κοινωνική τους διάσταση.

Οι στρατοί που θά πολεμούσαν στην βόρεια Άφρική έπρεπε νά μεταφέρουν μαζί τους πλῆθος έφοδίων, μηχανών και ύλικών που θά έξασφάλιζαν τή φυσική τους επιβίωση στο έθρικό φυσικό περιβάλλον. Έπιπλέον, ή επιτυχία τους στις μάχες έξαρτιόταν άμεσα άπό τήν ικανότητά τους νά κινούνται γρήγορα στην έρημο και νά χτυπούν μέσα άπό αυτή όσο πιό μακριά άπό τίς «βιώσιμες» περιοχές γινόταν. Μέ πιό συγκεκριμένα λόγια, ή επιτυχία τους έξαρτιόταν άπό τίς μηχανές που διέθεταν, άπό τήν ποιότητα, τόν αριθμό τους, τήν έξοικείωση των πληρωμάτων τους μ' αυτές. Ό πόλεμος στην έρημο μπορούσε νά διεξαχθεί άποτελεσματικά άπό βιομηχανικές κοινωνίες μόνο, άπό τίς πιό ισχυρές μάλιστα άπό αυτές. Τό 1940, οι Ίταλοί ξεκίνησαν τόν πόλεμο τής άμμου μέ κακής ποιότητας άρματα των 8 ή των 10 τόννων. Πολύ γρήγορα άποδείχτηκε ότι ό πόλεμος δέν μπορούσε νά κερδηθεί μέ αυτά τά μέσα ακόμα κι όταν ό αντίπαλος ήταν έντυπωσιακά άνίσχυρος. Τό 1941 οι Γερμανοί και οι Άγγλοι πολεμούσαν ήδη στην έρημο μέ άρματα των 20 ως 25 τόννων, τό βάρος μιας μεσαίας άτμομηχανής. Τό 1942-43 τό βάρος των άρμάτων άνέβηκε στους 30-40 τόννους και ή άπόφαση για τήν έκβαση των συγκρούσεων μεταφέρθηκε στη βιομηχανική καρδιά των Ήνωμένων Πολιτειών. Ήταν ή μόνη βιομηχανική δύναμη που θά μπορούσε νά κατασκευάσει τερατώδεις μηχανές αυτού του είδους σέ ποσότητες έπαρκείς για τήν διεξαγωγή ενός πολέμου. Ή μάχη τής βόρειας Άφρικής κρίθηκε στα εργοστάσια των ΗΠΑ, πολύ μακριά άπό τά πεδία των μαχών. Και άπό τή στιγμή που κρίθηκε εκεί οι 300.000 Γερμανοίταλοί τής Τυνησίας δέν είχαν πλέον καμία σημασία.

Πολύ μικρότερη σημασία είχαν, για τήν πορεία των επιχειρήσεων, και οι τοπικοί πλῆθυσμοί, οι κοινωνίες των ρηγμαγμένων άπό τόν πόλεμο περιοχών. Σ' ένα πόλεμο μέ τέτοιες τεχνικές προδιαγραφές και μέ τέτοια βιομηχανικά μετώπισθεν, δέν μπορούσαν νά είναι παρά θεατές, όσο κι άν ό πόλεμος γινόταν δίπλα και άνάμεσά τους.

Οι βόρειες άκτές τής Μεσογείου συναντούσαν ένα τελείως διαφορετικό κόσμο. Όρεινοί όγκοι, που συχνά δέν ήταν παρά τό ξεθύμασμα πολυδαίδαλων όροσειρών, χώριζαν, άπομόνωναν συχνά, μικρές γεωγραφικές ένότητες, κοιλάδες ή στενές πεδιάδες. Τό έδαφος δέν ήταν έδω άγο και άφιλόξενο όπως στόν νότο. Αυτό σέ καμία περίπτωση δέν σήμαινε ότι ό χαρακτήρας του ήταν περισότερο ήπιος. Οι λέξεις δύσβατο και δυσπρόσιτο περιέγραφαν έδω καλύτερα τήν πραγματικότητα παρά ίσως στόν νότο. Τά χιόνια στα ψηλά, τά έλη στα πεδινά, οι ύποχρεωτικές διαβάσεις, τά διάσελα, τά «στενά», όριζαν μικρόκοσμους μέσα στόν καθένα άπό τους όποιους ένας όλόκληρος πόλεμος μπορούσε νά συμβεί. Πολεμική σύγκρουση στο βορρά σημαίνει τό άθροισμα πολλών διαφορετικών πολέμων.

Σ' αυτό τό άθροισμα, ή τεχνική ύπεροχή είχε σχετική μόνο σημασία. Συχνά ήταν αδιάφορη για τήν έκβαση των μαχών. Μπορούσε νά έκβιάσει τοπικές συγκρούσεις, μεμονωμένες άναμετρήσεις αλλά, σ' αυτόν τόν κόσμο των

άένα ἀπαναλαμβανόμενων τοπίων, δύσκολα ἔκρινε ἕναν πόλεμο. Τά ἄρματα μάχης προέλαυαν ἐδῶ μόνο μπροστά σ' ἕνα ἄοπλο — γιά τά δικά τους μέτρα — καί ἐξαντλημένο ἀπό πολύμηνο ἀγῶνα ἢ ἀπό τίς ἐσωτερικές του ἀντιθέσεις ἔχθρο. Ἦταν ἡ περίπτωση τῆς γερμανικῆς ἐπίθεσης στό Βαλκάνια τό 1941. Ἀντίθετα, οἱ συμμαχικές στρατιές πού τόσο ἔντονα ἐπέβαλαν τήν τεχνική τους ἀνωτερότητα στίς ἀκτές τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς βασανίστηκαν ὡς τό τέλος τοῦ πολέμου στήν ἰταλική χερσόνησο ἀπό ἕναν ἀντίπαλο ση-μαντικά κατώτερο τους σέ ἀριθμούς καί σέ ὄπλα.

Σέ τούτη τήν πλευρά τῆς Μεσογείου ὁ πόλεμος ἔχανε τήν τεχνική του διάσταση καί γινόταν καί πάλι ὑπόθεση ἀναμέτρησης ἀνθρώπινων ὁμάδων. Ἀνθρώποι χρειάζονταν παντοῦ ἐδῶ. Σέ μία τακτική ἀναμέτρηση ἔπρεπε νά ὑπάρχουν ἀρκετοί γιά νά γεμίσουν ὅλες τίς κοιλάδες, γιά νά κλείσουν ὅλα τά περάσματα, γιά νά διαφεντέφουν τίς ἀτελείωτες κορυφές, γιά νά βάλουν σέ κίνηση τίς ἀμέτρητες ἐφοδιοπομπές μέ τά μουλάρια. Πολλοί στό σύνολο, λίγοι στή λεπτομέρεια. Ἐνα ἀπότομο πέραςμα, μιά κορυφή, μιά κοιλάδα μπορούσε νά κρατηθεῖ εὐκολά ἀπέναντι σέ δεκαπλάσιους ἔχθρους καί οἱ τελευταῖοι, ἀφήνοντας κατά μέρος τήν ὅποια τεχνική τους ἀνωτερότητα ἔπρεπε νά δοκιμαστοῦν ἀνθρώπινα καί νά ματωθοῦν δυνανάλογα γιά νά διεκδικήσουν τίς θέσεις τοῦ ἀντιπάλου. Ἐδῶ ὁ πόλεμος δέν κόστιζε σέ χρήμα καί σέ πανάκριβες ἐπενδύσεις σέ μηχανές καί ὀπλικά συστήματα. Τό κόστος του μετροῦταν μονάχα μέ τό αἷμα τῶν ζῶων καί τῶν ἀνθρώπων. Στή στρατιωτική λογική αὐτό τό εἶδος πολέμου ὀνομάζεται «φθνή».

Γιά τίς γύρω κοινωνίες, τό εἶδος αὐτό τοῦ πολέμου ἦταν ἰδιαίτερα ἀπαιτητικό. Πολύ δύσκολα μπορούσαν νά τόν ἀποφύγουν. Ὁχι μόνο ἐπειδή στό δύσβατα αὐτά ἐδάφη ἀκόμα καί ἡ πιό σύγχρονη ἐπιμελητεία ἔφθανε γρήγορα στό ὄριό της καί ἡ «συντήρηση ἀπό ἐπιτόπιους πόρους» γινόταν κανόνας γιά κάθε στρατό μέ τραγικές συνέπειες γιά τίς εὐαίσθητες ἐπισιτιστικές ἰσορροπίες. Ὁχι μόνο ἐπειδή τά ἀνοίγματα αὐτῶν τῶν χώρων πρὸς τά ἔξω ἦταν κανόνας ἐπιβίωσης γιά τοὺς ἀνθρώπους τους. Ὁχι μόνο ἐπειδή ἡ ἀδυναμία τῶν τεχνικῶν μέσων ἐπέβαλε τήν στράτευση τοῦ συνόλου τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ στό μέτωπο ἢ στό μετώπισθεν.⁴ Ἀλλά προπαντός ἐπειδή ἀκόμα καί ὁ πιό σύγχρονος, ὁ πιό «τεχνικός» καί «ἀκριβός» στρατός τοῦ κόσμου, διαχεόταν σ' αὐτούς τοὺς κλειστούς μικρόκοσμούς, παρέτασσε ἀνθρώπους γιατί δέν θά μπορούσε νά παρατάξει μηχανές, γινότανε προσιτός, εὐάλωτος, ὑπόθεση τόσο ἀνθρώπινη ὅσο ἀνθρώπινες ἦταν καί οἱ κοινωνίες πού τόν περιέκλειαν. Ἐπαυε νά εἶναι ἀπρόσιτος καί τρομερός. Ἀν ἐδῶ ὑπῆρχε Ἀντίσταση, αὐτή ἦταν πιό εὐκολο νά εἶναι ἔνοπλη παρά ὅτιδήποτε ἄλλο.

Οἱ δυνάμεις κατοχῆς βρέθηκαν ἐδῶ μπροστά σέ ἀξεπέρασες δυσκολίες. Οἱ Γερμανοί προσπάθησαν, στό 1943, στή Γιουγκοσλαβία ἰδιαίτερα νά ἀπαντήσουν σ' αὐτήν τήν εὐκολία τοῦ ἀντιστέκεσθαι μέ «ἀκριβὰ» στρατεύματα, μέ ἰδιαίτερα ἐκπαιδευμένες μονάδες, ἀεροπορία, τεθωρακισμένα. Ἀντιλήφθηκαν γρήγορα τό μέγεθος τῶν πραγμάτων καί ἐπένδυσαν στήν καταστολή τῶν ἀνταρτῶν ὅ,τι τό πιό φθνή καί ἀναλώσιμο εἶχε ἡ αὐτοκρατορία τοῦ Τρίτου

Ράιχ. Στό Δίστομο θυμοῦνται ἀκόμα τοὺς Μαροκινούς,⁵ στήν Μακεδονία τοὺς Καυκάσιους, λίγο-πολύ παντοῦ τοὺς Ρώσους αἰχμαλώτους - φαντάρους. Ἀκόμα τά Τάγματα Ἀσφαλείας, οἱ Οὐστάσι τῆς Κροατίας, οἱ Πολιτοφύλακες τῆς φασιστικῆς ἰταλικῆς «Δημοκρατίας» τοῦ τέλους.

Σέ ἀναλογία οἱ Σύμμαχοι ἀφοῦ προσπάθησαν νά ἐκβιάσουν τίς μεσογειακές πύλες τῆς Μεσογείου μέ πολυδάπανες στρατιές καί πολύπλοκες ἐπιχειρήσεις — ἀποβάσεις, ἀλεξιπτωτιστές, μαζική ἀεροπορική ἐπέμβαση — προσαρμόστηκαν καί αὐτοί στό μεσογειακό κλίμα. Γέμισαν τό μεσογειακό τους μέτωπο στήν Ἰταλία μέ τοὺς πιό «φθνηούς» στρατοὺς πού διέθεταν, Βραζιλιάνους, Πολωνούς, Μαροκινούς τοῦ Ντέ Γκῶλ, Ἰνδούς, μαύρους Ἀμερικανούς, μετανοήσαντες Ἰταλούς καί διψασμένους γιά αὐταπάτες καί παραταξιακά εὐσημα Ἑλληνες τῆς Ὀρεινῆς Ταξιαρχίας. Καί συνέχισαν νά ἐπενδύουν στοὺς ἀντάρτες ὡς τό τέλος τοῦ πολέμου ἀκόμα κι ὅταν αὐτό φαινόταν ἀντίθετο μέ τά μεσοπρόθεσμά τους συμφέροντα. Ἦξεραν πλέον ὅτι αὐτοί εἶναι οἱ κανόνες τοῦ πολέμου στήν εὐρωπαϊκὴ Μεσόγειο.

Οἱ ἀραβικοὶ ἐθνικισμοὶ δέν συνάντησαν σ' αὐτήν τήν συγκυρία τίς εὐκαιρίες πού περίμεναν γιά νά ἐκδηλωθοῦν. Ἀντίθετα μάλιστα, ἡ συχνά φιλοαξονική τους ἀντιαποικιοκρατική διάσταση τοὺς κόστισε ἀρκετά στήν τελικὴ ἔκβαση τοῦ πολέμου. Ἡ ἦττα τους δέν σφραγίστηκε τόσο στήν Χαμπανίγια τοῦ Ἰράκ ὅπου ἀναμετρήθηκαν μέ τά στρατεύματα τῆς ἀγγλικῆς Αὐτοκρατορίας. Σφραγίστηκε στήν Παλαιστίνη τό 1947 μέ τήν ἴδρυση τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραήλ.

Ἀντίθετα οἱ ἀντιθέσεις στόν βορρᾶ ξέσπασαν κάτω ἀπό τοὺς πιό εὐνοϊκοὺς ὅρους γιά τά κινήματα πού διεκδικοῦσαν τήν ἀνατροπὴ τῶν πρὸ τοῦ πολέμου ἰσορροπιῶν. Στό σύνολό τους αὐτά ἤρθαν στό φῶς, ἔφτιαξαν στρατοὺς, κρατικούς μηχανισμούς, διεκδίκησαν τήν ἐξουσία. Τά πιό ἰσχυρά, ἐκεῖνα πού εἶχε ἡ Κομμουνιστὴν προετοιμάσει, πέτυχαν σέ πολλές περιπτώσεις τοὺς στόχους τους, συχνά σέ βάρος ἄλλων κινήματων, ἐθνικιστικῶν κυρίως. Οἱ Γιουγκοσλάβοι κομμουνιστὲς ἐπικράτησαν σέ βάρος τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων τῶν Κροατῶν, τῶν Σλοβένων, τῶν Ἀλβανῶν. Ἄλλου, ὅπως στήν Ἰταλία, ἡ ἰσχυρὴ παρουσία τῶν «δυτικῶν» στρατευμάτων σέ συνδυασμό μέ τίς ἐπισιτιστικές καί τίς οἰκονομικὲς ἀνάγκες, ἐμπόδισαν τὸν θρίαμβο τῶν κομμουνιστῶν. Οἱ τελευταῖοι ὅμως εἶχαν ἤδη θεμελιώσει ἕνα πολὺ ἰσχυρὸ κίνημα πού γιά μισὸν αἶώνα τουλάχιστον κυριάρχησε στήν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἰταλίας. Στήν Ἑλλάδα, οἱ βαθιές ρίζες τοῦ κινήματος φάνηκαν ὅταν οἱ σύμμαχοι νικητὲς καί οἱ ἐπιτόπιες κοινωνικὲς ὁμάδες πού τό ἐχθρεύονταν προσπάθησαν νά τό ξεριζώσουν. Χρειάστηκαν τέσσερα χρόνια καταστροφικοῦ πολέμου γιά νά γίνει αὐτό.

4. Ὁ ἑλληνικὸς στρατός στόν καιρὸ τοῦ ἑλληνο-ιταλικοῦ πολέμου ἀνεφοδιαζόταν ἀπὸ 150.000 μουλάρια. Ἡ δυνάμη του δέν ξεπερνοῦσε τίς 400.000 ἀνδρες, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε περισσότερο ἀπὸ ἕνα ζῶο γιά τρεῖς φαντάρους. Πού σημαίνει ἀκόμα ὅτι χρειαζόντουσαν 100.000 ἡμιονηγοί...

5. Πρῶνι στρατιῶτες τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ, αἰχμαλῶτοι τῶν Γερμανῶν τό 1940. Στή συνέχεια ἐθελοντὲς στήν Βέρμαχτ.

Ἡ Μεσογειακή Ἰταλία

Οἱ στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις στή Μεσόγειο ξεκίνησαν μέ καθυστέρηση ἐννέα μηνῶν σέ σχέση μέ τά ἀνάλογα στήν κεντρική καί στή δυτική Εὐρώπη. Τά ἀγγλογαλλικά σχέδια γιά ἐπέμβαση στό πετρέλαια τοῦ Καυκάσου ἔμειναν στό χῶρο τῆς φαντασίας ἐνῶ ἡ σύμμαχος τοῦ Γ' Ράιχ, «ἀδικημένη» Ἰταλία φάνηκε ἰδιαίτερα προσεκτική ἀπέναντι σέ μιά σύγκρουση πού προφανῶς ξεπερνοῦσε τίς δυνατότητές της. Ἡ ἰσχυρή ἀγγλική παρουσία στή μεσογειακή λεκάνη γινόταν ἀκαταμάχητη μέ τή γαλλική συνδρομή. Ἐπιπλέον οἱ πολεμικές περιπέτειες τῶν προηγούμενων χρόνων εἶχαν σοβαρά ἐξασθενήσει τά πολεμικά καί οἰκονομικά μέσα τῆς Ἰταλίας.

Ὅταν ξεπεράστηκαν οἱ δισταγμοί καί ἡ Ἰταλία κήρυξε τόν πόλεμο στούς ἔχθρους τοῦ Ἄξονα, στίς 11 Ἰουνίου 1940, ὁ πόλεμος εἶχε ἤδη κριθεῖ στήν κεντρική καί στήν δυτική Εὐρώπη. Ἡ Γαλλία παρέπαιε καί ἡ Ἀγγλία φαίνονταν ἀνίκανη νά ἀντιδράσει. Ἡ ἰταλική ἐπέμβαση στράφηκε πρὸς αὐτό τό «τελειωμένο» μέτωπο καί ὄχι πρὸς τόν κατ' ἐξοχή μεσογειακό χῶρο. Ὁ ἰταλικός στρατός προσπάθησε νά ἐπιτεθεῖ στό σύνορα μέ τή Γαλλία στοχεύοντας τήν κοιλάδα τοῦ Ροδανοῦ τήν ἴδια στιγμή πού στό σύνορα Λιβύης - Τυνησίας, στό ὄρια τῆς εὐάλωτης —μετά τήν πτώση τῆς μητρόπολης ἀποικιακῆς Γαλλίας— ἐπικρατοῦσε πλήρης ἡσυχία. Λίγο ἀργότερα ἡ ἰταλική ἡγεσία ἀποφάσισε τήν ἀποστολή τῶν πλέον ἀξιόλογων ὑποβρυχίων της στόν Ἀτλαντικό καί τήν μεταστάθμευση τῶν καλύτερων μονάδων τῆς ἰταλικῆς ἀεροπορίας στό Βέλγιο γιά νά πάρουν μέρος στή μάχη τῆς Ἀγγλίας. Τήν ἴδια στιγμή ἡ ἀνυπεράσπιστη Μάλτα καί ἡ εὐάλωτη Αἴγυπτος δέν ἐνοχλήθηκαν. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι ἡ ἰταλική ἡγεσία μπῆκε στόν πόλεμο μέ μιά καί μόνη σκέψη: νά μεταφέρει τίς ἐπιχειρήσεις ὅσο πιό μακριά γίνονταν ἀπό τόν μεσογειακό χῶρο.

Οἱ ἐπιλογές αὐτές τῆς Ἰταλίας φάνηκαν καί φαίνονται παράλογες καί ἡ ὥς τά σήμερα σχετική ἱστοριογραφία ἔβλεπε σ' αὐτές ἕνα χαρακτηριστικό δείγμα τῆς ἀνεπάρκειας ἢ καί τῆς σχιζοφρένειας τῆς φασιστικῆς ἡγεσίας καί ἰδιαίτερα τοῦ Μουσολίνι. Ἄν καί οἱ φαναρισμοί τοῦ

6. Μεγαλοστομία πού ἐκρυβε μέ ἐπιμέλεια τά γεγονότα. Τόν Μάρτιο τοῦ 1940 μιλοῦσε γιά 8.000.000 λόγους τήν στιγμή πού ἡ Ἰταλία δέν μπορούσε νά ἐξοπλίσει παρά 1.100.000 στρατιώτες καί αὐτούς ἀσχημα. Ἡ φασιστική ἡγεσία βρισκόταν τόν καιρό ἐκεῖνο στή δίνη μιᾶς ἀντίφασης. Τό διεκδικητικό οἰκοδόμημα πού εἶχε στήσει στηριζόταν στήν ἰδέα τῆς μεγάλης, παγκόσμιας δύναμης πού εἶχε ἀδικηθεῖ στή διανομή τοῦ κόσμου (τῶν ἀποικίων π.χ.), παρά τό γεγονός ὅτι ἀνῆκε στό στρατόπεδο τῶν νικητῶν τοῦ προηγούμενου πολέμου. Γιά νά λειτουργήσει αὐτός ὁ μηχανισμός ἔπρεπε νά πείθονται ἢ τουλάχιστον νά ἀκοῦνε οἱ ἄλλοι —καί ὁ ἴδιος ὁ ἰταλικός λαός πού τό φασιστικό κόμμα μέ τήν ὑπόσχεση τῆς ἐπανόρθωσης τῆς ἀδικίας κυβερνοῦσε— ὅτι ἡ χώρα ἦταν παγκόσμια δύναμη. Ὅσο ἡ πραγματικότητα καί ἡ ἐπίγνωση της τό διέφευσαν, τόσο ὁ ὑπερφίαλος λόγος ἐπιστρατεύονταν γιά νά καλύψει τά κενά. Μιά παραδοχή τῆς πραγματικότητας, τῶν περιορισμένων δυνατοτήτων τῆς χώρας, θά γκρέμιζε δια τὰ πιστεύω πού ἔθρεφαν τό φασιστικό καθεστῶς ἀλλά καί τόν ἰταλικό λαό στήν διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου. Ἡ φασιστική ἡγεσία βρέθηκε, στό 1940, ἀσχημα παγιδευμένη μέσα σ' αὐτό τό παγινίδι τῶν ἀντιφάσεων.

τελευταίου σέ συνδυασμό μέ τήν ἐκτός ὀρίων μεγαλοστομία⁶ του, συνηγοροῦν γιά τά παραπάνω, εἶναι δύσκολο νά πειστεῖ κανεῖς ὅτι στούς πολέμους τοῦ 20οῦ αἰῶνα πού πολὺπλοκοὶ κρατικοὶ μηχανισμοὶ διευθύνουν, οἱ ἰδιορρυθμίεις ἑνός ἀνθρώπου κυριαρχοῦν στό γεγονότα. Οἱ ἐξηγήσεις μπορεῖ νά εἶναι πιό πειστικές.

Ἡ Ἰταλία ἐγκατέλειψε τήν προσεκτική διεθνή πολιτική της πολὺ πρὶν ἀρχίσει ὁ Β' Παγκόσμιος πόλεμος, στό μέσο τῆς δεκαετίας τοῦ '30. Ἡ οἰκονομική κρίση, τό τέλος τῆς ἀσφαλιστικῆς δικλείδας στίς κοινωνικές ἐντάσεις πού λεγόταν μετανάστευση στίς ΗΠΑ, ἡ συσσώρευση πλεονάζοντος ἀνθρώπινου δυναμικοῦ, ὥθησε τή χώρα σέ ἀναζήτηση ἀποικίων. Ἦταν ἡ αἰθιοπική περιπέτεια πού τελείωσε γρήγορα καί εὐκόλα κληροδοτώντας ὅμως τήν ὑποχρέωση συντήρησης ἑνός ἐκστρατευτικοῦ σώματος 70.000 ἀνδρῶν στήν Ἀνατολική Ἀφρική. Ἀμέσως μετὰ ἦρθε ἡ Ἰσπανία. Ἐκτός ἀπό τίς δεκάδες χιλιάδων «ἐθελοντές» πού ἡ Ἰταλία ἔστειλε στό πλευρό τοῦ Φράνκο, χρειάστηκε νά ἐξοπλίσει καί νά στηρίξει λογιστικά τά φασιστικά στρατεύματα ἀλλά καί νά διατηρήσει τόν πολυέξοδο ναυτικό ἀποκλεισμό τῆς Δημοκρατικῆς Ἰσπανίας. Τά 2.000 πυροβόλα πού ἀπορρόφησε ὁ ἰσπανικός πόλεμος δέν ἔγινε δυνατό νά ἀντικατασταθοῦν ἀπό μιά παραγωγή πού μετὰ βίας ἔφθανε τά 70 πυροβόλα τόν μήνα τόν Ἰούνιο τοῦ 1940. Γιά νά καλύψει τά κενά ὁ ἰταλικός στρατός προώθησε τόν ἐξοπλισμό μέ τούς πολὺ πιό φθηνούς ὄλμους πού ὅμως δέν ἔκαναν τήν ἴδια δουλειά. Ἡ κατάληψη τῆς Ἀλβανίας καί τά μεγάλα λιμενικά καί ὁδικά ἔργα πού τήν συνόδεψαν ἀποτελείωσαν τήν ἐξάντληση τῶν στρατιωτικῶν καί στρατηγικῶν ἀποθεμάτων τῆς χώρας. Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1939 ἡ χώρα βρέθηκε φτωχή σέ πολεμικό ὕλικό, σέ πρῶτες ὕλες, καύσιμα κυρίως καί σέ συνάλλαγμα πού θά τῆς ἐπέτρεπε ἴσως νά καλύψει τά κενά. Ἡ λύση τῆς ἀπελπισίας πού υἰοθέτησε γιά νά ἀποκτήσει τό τελευταῖο καί νά ἀγοράσει τίς δευτέρες συνίστατο στήν ἐκποίηση τοῦ πρώτου.

Στή διάρκεια τῶν ἐννέα πολεμικῶν μηνῶν πού ἀκολούθησαν ἡ Ἰταλία ἔγινε ὁ μεγαλύτερος ἐξαγωγέας ὄπλων στήν ταραγμένη Εὐρώπη, σέ βάρος φυσικά τοῦ δικοῦ της πολεμικοῦ ἐξοπλισμοῦ. Τό καλοκαίρι τοῦ 1940, τήν βρῆκε σ' αὐτή τή δύσκολη θέση. Ἡ ἐξοδός της στόν πόλεμο ἔγινε σέ μιά εὐκαιριακή συγκυρία, τήν καλύτερη ἴσως πού θά μπορούσε νά περιμένει ἡ ἰταλική ἡγεσία κάτω ἀπό τίς περιστάσεις αὐτές. Πραγματικά θά ἦταν πολὺ δύσκολο γι' αὐτήν νά παραμείνει περισσότερο παρατηρητής τῶν ἐξελίξεων. Γιά λόγους ἐσωτερικούς κατ' ἀρχήν. Ἡ προσφερόμενη εὐκαιρία γιά τήν ἀποκατάσταση τῶν παλαιῶν ἀδικιῶν δέν μπορούσε νά ἀγνοηθεῖ ἀπό ἕνα τέτοιο καθεστῶς. Ἐξωτερικούς στή συνέχεια. Σέ περίπτωση πού ἡ Ἀγγλία ἐγκατέλειπε τόν ἀγῶνα ἡ Ἰταλία θά ἔπρεπε νά εἶναι παρούσα γιά νά ἀποκομίσει κέρδη ἀπό τήν καταρρέουσα αὐτοκρατορία. Στήν ἄλλη περίπτωση ὁ πόλεμος θά τῆς ἐπιβαλόταν σέ δυσκολότερες ἴσως συγκυρίες. Καθώς ἡ κυρίαρχος τῶν ἀνοικτῶν θαλασσῶν Ἀγγλία δέν μπορούσε πλέον νά συνεχίσει σέ εὐρωπαϊκό ἔδαφος τόν ἀγῶνα, ἦταν σίγουρο ὅτι θά τόν μετέφερε ἐκεῖ πού ἦταν ἀκόμα ἰσχυρή, στήν περιφέρεια. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ Ἰταλία θά ἦταν τό πρῶτο θύμα καθὼς ἦταν εὐάλωτη καί στήν Ἀνατολική

‘Αφρική και στη Λιβύη. ‘Η περίπτωση αλλαγής στρατοπέδου ήταν αδύνατη κάτω από τό βλέμμα του συμμάχου - θριαμβευτή των πρόσφατων συγκρούσεων.

‘Η απόφαση της ‘Αγγλίας ανακοινώθηκε με τρόπο σκληρό και σημαδιακό. ‘Επρόκειτο ουσιαστικά για την πρώτη επιχείρηση που συντάραξε τόν μεσογειακό χώρο. Στις αρχές ‘Ιουλίου τό άγγλικό ναυτικό αίχμαλώτισε ή κατέστρεψε τά γαλλικά πλοία που υπήρχε κίνδυνος νά πέσουν στά χέρια του ‘Αξονα. ‘Η επιχείρηση κόστισε 1300 νεκρούς Γάλλους μόνο στό Μέρς - ‘Ελ - Κεμπέρ. ‘Ηταν πλέον σαφές ότι ό πόλεμος συνεχιζόταν. Για την ‘Ιταλία τό έρώτημα που τέθηκε ήταν πώς θά μπορούσε νά πολεμήσει σέ μιά μεσογειακή λεκάνη που δέν γινόταν πλέον νά μείνει ειρηνική.

‘Η νότια πλευρά της Μεσογείου, ή ζώνη του «άκριβου» πολέμου ήταν άπαγορευμένη για τόν ιταλικό στρατό. Διέθετε το ένα δέκατο των αναγκαίων όχημάτων, δέν είχε άρματα μάχης, δέν του περίσσευαν τά καύσιμα, οι μεραρχίες του είχαν μειωμένη σύνθεση και τό πυροβολικό ήταν άνεπαρκές ποσοτικά και ποιοτικά. Τά καταδιωκτικά άεροπλάνα είχαν 20 - 25 % μικρότερη ίπποδύναμη από τά αντίστοιχα άγγλικά και όπλισμό ίδιο με εκείνο των καταδιωκτικών του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. ‘Ακόμα ό στόλος είχε θορυβώδη και δυσκίνητα ύποβρύχια, ελάχιστα άνθυποβρυχιακά μέσα ένώ τά βαριά πλοία, χωρίς έπαρκεις κατευθυντήρες έμοιαζαν ήμιτελή. ‘Η έπίκληση του «ήρωισμού» και της «άξιας» των στρατευμένων προσπαθούσε νά

κρύψει τό γεγονός ότι ό μόνος δυνατός πόλεμος ήταν για την ‘Ιταλία εκείνος της σπατάλης του αίματος, της άντικατάστασης των μέσων από την εύκολη θυσία των ανθρώπων.

Τόν Σεπτέμβριο του 1940 έγινε ή μόνη και ή ύψιστη προσπάθεια μεταφοράς του πολέμου στην ‘Αφρική. Μιά πολυάνθρωπη ιταλική στρατιά 175.000 ανθρώπων εισέβαλε στην Αίγυπτο με σκοπό νά προκαλέσει κάποια κίνηση στους χώρους του άραβικού έθνικισμού. Αυτό τό άπλωμα του χεριού δέν έφερε κανένα άποτέλεσμα καθώς ό ιταλικός στρατός ήττήθηκε από τίς φυσικές δυνάμεις πριν συναντήσει όποιοδήποτε άντίπαλο. ‘Η δίψα σταμάτησε τά πεζοπόρα αυτά πλήθη που καθηλώθηκαν στην έρημο περιμένοντας την άδοξη καταστροφή τους τόν Δεκέμβριο του ‘40 από τίς πολύ μικρότερες αλλά μηχανοκίνητες άγγλικές δυνάμεις. Τό μήνυμα πάντως είχε ληφθεί πολύ νωρίτερα. ‘Η ‘Ιταλία θά μπορούσε νά πολεμήσει με κάποιες έλπίδες επιτυχίας μόνο στις βόρειες άκτές της Μεσογείου.

‘Ο φόβος των Γερμανών για τυχόν επάνοδο των ‘Αγγλων στην εύρωπαϊκή ήπειρο απέτρεψε τόν πόλεμο στά Βαλκάνια για λίγο ακόμα καιρό. ‘Οταν όμως, στις αρχές του ‘Οκτωβρίου οι Γερμανοί έθεσαν «υπό την προστασία τους» τή Ρουμανία και τά πετρέλαιά της, ή άσφυξία που έννοιωσε ή ιταλική ήγεσία την όδήγησε στο άποφασιστικό βήμα. ‘Ετσι, άρχισε ό πόλεμος της ‘Αλβανίας.

B. ‘Η άλβανική περιπέτεια

‘Η άλλοπρόσαλλη πολιτική της ιταλικής ήγεσίας έλαμψε ακόμα μιά φορά στην περίπτωση της επίθεσης ένάντια στην ‘Ελλάδα. Στην πραγματικότητα, οι ιταλικές άδυναμίες που παραπάνω αναφέρθηκαν, επέβαλαν ένα σχέδιο ριφοκίνδυνο, περίπου τυχοδιωκτικό, που εύλογα δημιουργεί έρωτήματα για τίς ικανότητες άνάλυσης, εκτίμησης της πραγματικότητας και έπιλογών των φασιστών ήγετών. Τά ξημερώματα της 28ης ‘Οκτωβρίου του 1940, ό ιταλικός στρατός εισέβαλε στο έλληνικό έδαφος με δυνάμεις ελάχιστα, και κυρίως πρόσκαιρα μόνο, άνώτερες από εκείνες του άντιπάλου. Καθώς δέ οι ιταλικές προσδοκίες για «έξέγερση» ή έστω άναταραχή της μειονότητας των Τσάμηδων στη Θεσπρωτία ήταν προφανώς χιμαιρικές, είναι εύλογη μιά πιό προσεκτική στάση στο ζήτημα των ιταλικών έπιλογών της περιόδου.

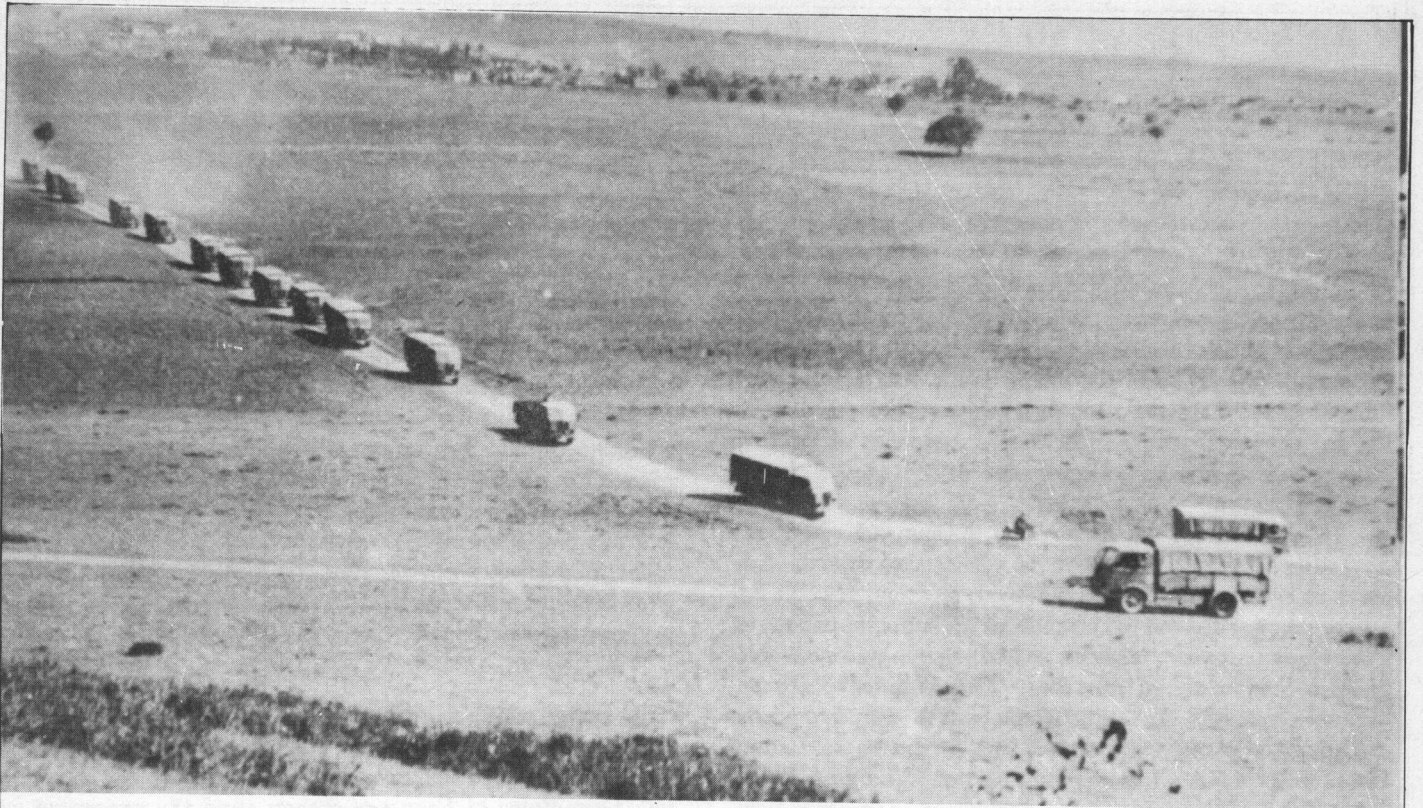
Τόν ‘Οκτώβριο του 1940, ή κατάσταση της έμπόλεμης ‘Ιταλίας είχε σαφώς επιδεινωθεί σέ σχέση με τόν ‘Ιούνιο. Στά προηγούμενα προβλήματα είχε προστεθεί και ό κλονισμός της παραγωγικής δυνατότητας της χώρας, στον άγροτικό ειδικά τομέα με την έπιστράτευση 1.100.000 άνδρων. Στά 1940 ή ιταλική γεωργία ήταν υπόθεση έντατικής έργασίας ανθρώπων και ζώων και ή έλλειψη καυσίμων έκανε ακόμα πιό έντονη από τό σύνθηρες τή ζήτηση εργατικών χεριών. ‘Η ιταλική κυβέρνηση, μπροστά στην άπειλή σιτοδείας για τόν επόμενο χρόνο άποφάσισε σπασμωδικά

την άποστράτευση 600.000 έφέδρων και την έπιστροφή τους στις φθινοπωρινές άγροτικές τους έργασίες. Τόν ‘Οκτώβριο ή διαδικασία της άποστράτευσης ήταν σέ πλήρη

7. ‘Ο ιταλικός στρατός διέθετε στις 28 ‘Οκτωβρίου 140.000 στρατιώτες σέ όλόκληρη την ‘Αλβανία από τούς όποιους οι 100.000 περίπου ήταν παρατεταγμένοι στά έλληνικά σύνορα. Οι ‘Ελληνες άν και είχαν μόνο 35.000 άνδρες στά σύνορα, σέ τρόπο ώστε νά μή θεωρηθεί πρόκληση ή υπερβολική συγκέντρωση δυνάμεων εκεί, είχαν ήδη έπιστρατεύσει περισσότερους από 80.000 στρατιώτες και πολύ γρήγορα (σέ 15-20 μέρες) μπορούσαν νά παρατάξουν 300-400.000 στρατό. Τά ιταλικά στρατεύματα ήταν, στην αρχή των επιχειρήσεων, ισχυρότερα στους τομείς της ‘Ηπείρου και της Πίνδου, ύποδεέστερα δέ στον τομέα της Κορυτσάς / Δυτικής Μακεδονίας (όπου είχαν μόνο 17 τάγματα έναντι 22 έλληνικών σύμφωνα με στοιχεία της έλληνικής Διεύθυνσης ‘Ιστορίας Στρατού του Γ.Ε.Σ.). ‘Η άδυναμία τους στον τελευταίο αυτό τομέα όπου οι ‘Ελληνες ένισχύθηκαν ακόμα περισσότερο στις πρώτες μέρες των επιχειρήσεων, έκρινε και την έκβαση του πολέμου καθώς ή εκεί έλληνική άντεπίθεση άπειλησε με κύκλωση όχι μόνο την μεραρχία «Τζούλια» αλλά και όλόκληρο τόν ιταλικό στρατό που είχε έμπλακει στον τομέα της ‘Ηπείρου (όπου και είχε σημαντικά προελάσει).

Στά μέσα Νοεμβρίου ή έλληνική άριθμητική άνωτερότητα έγινε προφανής σέ όλους τούς τομείς του μετώπου καθώς ολοκληρώθηκε ή έπιστράτευση και πιστοποιήθηκε ή μη επέμβαση της Βουλγαρίας. Οι ‘Ιταλοί, που είχαν νά ξεπεράσουν τό έμπόδιο της μικρής ικανότητας φορτοεκφόρτωσης των λιμανιών της ‘Αλβανίας (3.500 τόνοι την ήμέρα έναντι αναγκών που υπερέβαιναν τούς 10.000 τόνους), ίσοφάρισαν άριθμητικά τούς ‘Ελληνες τόν ‘Ιανουάριο του 1941 και άπέκτησαν σαφή ύπεροχή τόν Μάρτιο.

εξέλιξη πράγμα που αντικατοπτριζόταν και στά στρατεύματα της 'Αλβανίας και έρχόταν σε πλήρη αντίφαση με την απόφαση για βαλκανική έκστρατεια. Τά πράγματα δύσκολα εξηγούνται αν παραγνωρίσει κανείς τόν δραματικό αντίκτυπο που είχε για τήν 'Ιταλία ή κατάληψη της Ρουμανίας από τούς Γερμανούς.

Συχνά ό αντίκτυπος αυτός συνοψίζεται στον έρεθισμό της περηφάνειας του Μουσολίνι και στην απόφασή του να «πληρώσει με τό ίδιο νόμισμα» τόν Χίτλερ. "Αν αφήσουμε τά προσωπικά αισθήματα του δικτάτορα κατά μέρος μπορούμε ίσως να υποπτευθούμε τή σημασία της κίνησης αυτής για τίς ισορροπίες ανάμεσα στους δύο «συμμάχους». 'Η Ρουμανία ήταν ό μοναδικός τροφοδότης τών δυνάμεων του "Αξονα με ύγρά καύσιμα.⁸ 'Η «ουδέτερότητά» της ανάμεσα στίς δύο πρωταγωνιστές του είχε πληρωθεί με πολύ σκληρό τίμημα,⁹ ήταν δέ κρίσιμα απαραίτητη στην 'Ιταλία που έπιπλέον δέν διέθετε και τίς δυνατότητες της γερμανικής χημικής βιομηχανίας για τήν παραγωγή συνθετικής βενζίνης. 'Η στρατιωτική κατάληψη της χώρας από τούς Γερμανούς σήμαινε πλήρη άντροπή τών ισορροπιών μέσα στον "Αξονα καθώς έξαρτούσε ολοκληρωτικά τήν 'Ιταλία από τίς καλές διαθέσεις του «συμμάχου» και νυν «κηδεμόνα» της. 'Η άπάντηση — όχι και τόσο για τή

διασφάλιση της ιταλικής ύπερηφάνειας αλλά για τή διατήρηση της 'Ιταλίας ως περίπου ισότιμου έταίρου στο άξονικό στρατόπεδο — μπορούσε να είναι μόνο ή διεξαγωγή ενός αυτόνομου, μακρυστά από τίς συνθήκες θύμα σε αυτή τήν άπελπισμένη πρωτοβουλία. 'Εναντίον της ή ιταλική ήγεσία θά έπαιζε τή θέση της στον "Αξονα, τήν ισοτιμία της με τήν ισχυρή σύμμαχο, τή θέση της στον κόσμο με άλλα λόγια. 'Η άλλη λύση ήταν ή πλήρης ύποταγή, ή μετατροπή αυτής της μεσογειακής ύπερδύναμης σε γερμανικό προτεκτοράτο.

Στρατιωτικά οί ιταλικοί στόχοι ήταν περιορισμένοι, στά μέτρα τών φτωχών δυνατοτήτων της χώρας. Πρός τήν Μακεδονία, όπου οί "Έλληνες θά συγκέντρωναν γρήγορα ύπέρτερες δυνάμεις ό ιταλικός στρατός θά παρατασσόταν άμυντικά. 'Η άμυντική αυτή διάταξη θά ένισχυόταν από τήν κατάληψη της διάβασης του Μετσόβου με μία τολμηρή διείσδυση μιās μεραρχίας άλπινιστών. Στην "Ηπειρο αντίθετα οί 'Ιταλοί σκόπευαν να προελάσουν ως τήν Πρέβεζα τουλάχιστον και να έγκαταστήσουν εκεί προγεφύρωμα ένόφει γενικότερων έπιχειρήσεων στο μέλλον. 'Η κατάληψη τών άκτών της 'Ηπείρου και του λιμανιού της Πρέβεζας πίστευαν ότι θά άπλοποιούσε τό πιό σημαντικό πρόβλημά τους: τήν άδυναμία τών μεταφορικών τους μέσων. 'Η 'Αφρική και οί έσωτερικές άνάγκες της χώρας είχαν άπορροφήσει τό μεγαλύτερο μέρος τών αυτοκινήτων ένω ή «άγροτική» άποστράτευση τών άρχων του φθινοπώρου είχε φυσικά συμπεριλάβει και τά μεταγωγικά ζώα.¹⁰ 'Η παράκαμψη τών όρεινών όγκων τών συνόρων και ή ναυτική μεταφορά τών έφοδίων στην Πρέβεζα θά έλυνε τό άδιέξοδο αυτό.

'Η εξέλιξη τών γεγονότων είναι λίγο πολύ γνωστή. Τό ριφокίνδυνο σχέδιο πνίγηκε στά λασπωμένα μονοπάτια της 'Ηπείρου και της Πίνδου. Οί πεζοπορείες τών φαντά-

8. Με τήν έξαίρεση της Σοβιετικής 'Ενωσης με τήν όποία όμως οί οικονομικές σχέσεις βαρύνονταν με όλοένα και αύξανόμενη δυσπιστία και δυσκαμψία.

9. Στίς 26 Αύγουστου του 1940 ή Ρουμανία, μετά από Γερμανο-ιταλική «διατησία» ύποχρεώθηκε στην παραχώρηση της Τρανσυλβανίας στην Ούγγαρία (42.000 τετρ. χλμ. με 2.300.000 κατοίκους) και της Ντοβρουτζάς στην Βουλγαρία.

10. Τόν 'Ιανουάριο του 1941, παρά τίς προσπάθειες, ό ιταλικός στρατός στην 'Αλβανία διέθετε 7.500 αυτοκίνητα και μόνο 33.000 μεταγωγικά ζώα για 270.000 στρατό. 'Αναλογικά ό έλληνικός στρατός είχε έπι-στρατεύσει 150.000 κτήνη από τά όποία 100.000 στην 'Αλβανία.

ρων δέν πρόλαβαν τήν ἑλληνική ἐπιστράτευση πού ὁ ἐνθουσιασμός συντόμεισε. Ἀκόμα καί ἐκεῖ πού δημιουργήθηκαν ρήγματα στήν ἑλληνική διάταξη — π.χ. στόν Καλαμά — δέν ὑπῆρξαν ἐφεδρεῖες γιά νά τά ἐκμεταλλευστοῦν. Τέλος, οἱ ἀμυντικές γραμμές στά ἀνατολικά δέν ἀντεξαν καί ἡ ἐκστρατεία μεταβλήθηκε σέ πικρή ὑποχώρηση καί συμφορά. Ὁ σχετικῶς μικρός — γιά συνθήκες ἀποσύνθεσης καί ὑποχώρησης — ἀριθμός αἰχμαλώτων διαφεύδει τήν φήμη ὅτι στά 1940-41 οἱ Ἴταλοί δέν πολεμοῦσαν. Ἄλλοι παράγοντες ἔκριναν τήν ἐπιτυχία ἢ τήν ἥττα. Σέ τελευταία ἀνάλυση οἱ ἀπώλειες τῶν ἐμπολέμων ἦταν χονδρικά οἱ ἴδιες μέ τό ἴδιο περίπου ποσοστό παγόπληκτων, ἀσθενῶν, ἀναπήρων καί νεκρῶν.

Στήν ἀλβανική περιπέτεια ἡ Ἰταλία ἔπαιξε τό τελευταῖο της χαρτί, ξεδίπλωσε τίς τελευταῖες της προσπάθειες γιά νά κρατηθεῖ μέσα στήν ομάδα τῶν ἰσχυρῶν τοῦ πολέμου, σέ μιά θέση ἀντάξια στά 40.000.000 τοῦ πληθυσμοῦ της. Εἶναι ἐνδεικτικό ὅτι ἡ ἀποτυχία της πραγματοποιήθηκε σ' ἓνα πολεμικό θέατρο μεσογειακό, στήν ἀναμέτρησης της μέ ἓνα μικρότερο κράτος τῆς βόρειας μεσογειακῆς ζώνης. Προῆλθε ἀπό τήν ἀδυναμία ἑνός εὐθραυστου συστήματος ἰσχύος νά ἐπιβληθεῖ σ' ἓνα παρόμοιο του ἄν καί μικρότερες ἐμβέλειες καί δυνατοτήτων. Ἡ Μεσόγειος ἔστω καί στήν μεγαλοϊδεατική της ἐκδοχή ἦταν πολύ δύσκολο νά ἐπιβληθεῖ στόν ἑαυτό της.

Ἐχει συχνά τονιστεῖ ἡ σημασία τῆς ἑλληνικῆς ἐπιτυχίας στό ἀλβανικό μέτωπο γιά τήν ἔκβαση τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου. Θά ἤμασταν πιό κοντά στήν πραγματικότητα ἄν περιορίζαμε τό κεφάλαιο αὐτό στίς πραγματικές μεσογειακές του διαστάσεις. Μιά δευτερεύουσα σέ τελευταία ἀνάλυση σύγκρουση σέ μιά περιοχή μέ ἰδιαίτερα περιορισμένη — ἐκεῖνο τόν καιρό — στρατηγική σημασία. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ὑπερβολῆς κρύβει συχνά τή μεγάλη σημασία τῆς σύγκρουσης γιά τούς ἴδιους τούς ἐμπολέμους. Ἡ

Ἰταλία ἔπαφε νά εἶναι μεγάλη στρατιωτική δύναμη μετά τήν ἀλβανική περιπέτεια. Ἡ ἐναλλαγή τῆς ἀποστράτευσης μέ τήν ἀγωνιώδη ἐπιστράτευση, ὁ κατακερματισμός τῶν μεγάλων μονάδων γιά τήν ἐπείγουσα πρόωθηση ἐνισχύσεων στήν Ἀλβανία, ὁ χωρισμός πεζικοῦ καί βαρέων ὄπλων λόγω τῶν ἰδιαίτερων συνθηκῶν τῆς μεταφορᾶς, κι ὅλο αὐτό τό χάος σέ κλίμακα 35 μεραρχιῶν, ἐξάρθρωσαν αὐτό πού κάποτε ἦταν ὁ ἰταλικός στρατός. Μετά τήν Ἀλβανία ἡ Ἰταλία μπόρεσε νά παρατάξει περιορισμένα ἐκστρατευτικά σώματα (ἐκεῖ πού ὑπῆρχε γερμανική παρουσία) ἢ, συνήθως, στατικές δυνάμεις δημόσιας τάξης, χωρίς εὐρύτερη συνοχή καί πολεμική ἀξία.¹¹ Ἡ αὐτοδύναμη συμμετοχή τῆς Ἰταλίας στόν πόλεμο τελείωσε στήν Ἀλβανία.

Ἡ Ἑλλάδα στόν πόλεμο

Γιά τήν Ἑλλάδα οἱ ἐπιπτώσεις δέν ἦταν μικρότερες. Ἡ φτωχή αὐτή βαλκανική χώρα στήριξε τήν ἀμυνά της στή μαζική κινητοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ της. Ἀνθρώπινο δυναμικό πλούσιο σέ πρόσφατες ταραγμένες ἐμπειρίες καί ἐξοικειωμένο μέ τίς σκληρές ἐποχές. Τό 1922 δέν ἦταν ἀκόμα μακριά καί ὁ ἀγώνας γιά τήν φυσική ἐπιβίωση δέν ἦταν κάτι τό ἄγνωστο στήν τότε Ἑλλάδα. Ἡ

11. Στήν Βόρεια Ἀφρική καί στήν Ρωσία (πάλι μακριά ἀπό τήν Μεσόγειο) ἡ Ἰταλία ἔστειλε σώματα 100-200.000 ἀνδρῶν μέ γερμανική πλαισίωση καί ἐνίσχυση (π.χ. ἡ παράδοση ἀπό μέρους τῶν Γερμανῶν μεγάλων ποσοτήτων ἀπό τόν ἐξοπλισμό τοῦ ἡττημένου γαλλικοῦ στρατοῦ). Οἱ μάζες ἀνθρώπων πού χρησίμευσαν γιά στρατεύματα κατοχῆς στά Βαλκάνια ἦταν παροϊμιώδους ἀναποτελεσματικότητας. Τό καλοκαίρι τοῦ 1943, ὅταν τά συμμαχικά στρατεύματα παραβίασαν τίς πόρτες τῆς Ἰταλίας πιστοποιήθηκε αὐτό πού ὅλοι ὑποφαιζόντουσαν. Ὅτι ἰταλικός στρατός οὐσιαστικά δέν ὑπῆρχε.

μέση προσδοκία ζωής έφθανε μόλις τά 34 χρόνια έναντι 53 στην Ίταλία, 60 στή Γερμανία ή 46 στήν Πολωνία.

Γιά τόν πόλεμο και τίς επιπτώσεις του, ή «προετοιμασία» αύτή είχε μεγάλη σημασία. Μέ 6.000 πρόωρους θανάτους τόν χρόνο από φυματίωση και μέ άλλους τόσους από τούς πυρετούς τής έλονοσίας, οί 13.000 θάνατοι του άλβανικού έξαμήνου δέν αποτελούσαν κάτι τό έξαιρετικό, κάτι τό άβάσταχτο. Μέ 250.000 φυματικούς στους δρόμους, οί 25.000 ανάπηροι του πολέμου, άθροίζονταν σέ μία εικόνα θλίψης ήδη διάχυτη. Σέ μία κοινωνία γεμάτη από άρρώστους, οί τραυματίες και οί άρρωστοί του πολέμου μπορούσαν ακόμα νά γοητεύουν περισσότερο από τό νά άποτροπιάζουν. Μέ άλλα λόγια οί άνθρωποι ήταν ακόμα είδος έπαρκώς αναλώσιμο και ή κοινωνία προσφερόταν για τόν πόλεμο και τίς όποιες περιπέτειές του.

Οί άλλες πού ό πόλεμος προκάλεσε άρχιζαν από τήν κορυφή. Ή τότε πολιτική και στρατιωτική ήγεσία βρέθηκε στή θέση του συντονιστή μιās γιγαντιαίας προσπάθειας πού άφορούσε τό σύνολο τών πόρων και τών δυνάμεων του έθνους. Οί βιομηχανικές μονάδες τής χώρας, από τά ύφασματα ως τά μηχανουργεία και από τίς μονάδες τροφίμων ως τά είδη έμαγιέ, στρατεύθηκαν για τήν παραγωγή ειδών πού ό πόλεμος άπαιτούσε. Άκόμα και τό πιό άπλό είδος, τά πέταλα τω άλόγων για παράδειγμα, ήταν κρίσιμο στους καιρούς εκείνους και ή έπαρκειά του, ή παραγωγή του άπαιτούσε μία κεντρική πρόβλεψη, έναν άκριβή σχεδιασμό, μία προσεκτική κατανομή τών πρώτων ύλων και τών καθηκόντων.

Αύτός ό συντονισμός ξεπερνούσε συχνά τίς δυνατότητες

και του πιό συγκεντρωτικού κρατικού μηχανισμού. Στήν ύπαιθρο, για παράδειγμα, όπου ή επίταξη 200.000 περίπου κτηνών και ή επιστράτευση τών άνδρων έκανε προβληματική τή συνέχιση τών άγροτικών παραγωγικών δραστηριοτήτων. Πολλές κοινότητες χρειάστηκε νά ανακαλύψουν νέους τρόπους συνεργασίας ανάμεσα στά έναπομένοντα μέλη τους, νέους τρόπους άλληλοϋποστήριξης και καταμερισμού τών έργασιών. Ή όμαδική εργασία έγινε συχνά κανόνας και ή έπικοινωνία τών ανθρώπων πήρε διαστάσεις πού δύσκολα θά μπορούσε κανείς νά φανταστεί λίγους μήνες πριν.

Στίς πόλεις ακόμα, μέσα από τήν πρωτόγνωρη άυστηρή πειθάρχηση σέ κανόνες πολέμου κινούς σέ όλους τούς άνθρώπους, ή αίσθηση συμμετοχής σέ μία κοινή περιπέτεια, σέ κοινούς κινδύνους, σ' έναν αναγκαίο συντονισμό, έμαθε τούς ανθρώπους νά λειτουργούν σαν ομάδες, πέρα από όποιοδήποτε κρατικό καταναγκασμό. Ή ώρα τής συσκότισης ήταν άπ' όλους σεβαστή ειδικά όταν στον ούρανό άκούγεται τό άπειλητικό βουητό τών άεροπλάνων. Ό ήχος τής σειρήνας ή τής καμπάνας έφερε μαζί του μηνύματα προφανή πού άφορούσαν τό σύνολο τών ανθρώπων. Ή όργάνωση τών άτομικών κινήσεων και έπιλογών μέ άξονα γενικότερα δεδομένα έγινε ισχυρή κοινή αντίληψη.

Ή διάρθρωση του στρατού συγκροτούσε έναν επιπλέον χώρο ανάδειξης του συλλογικού. Ή επιστράτευση γινόταν σέ τοπική, γεωγραφική βάση και οί μονάδες πού έφθαναν στό μέτωπο ήταν συγκροτημένες από ανθρώπους πού κατάρχονταν από τήν ίδια περιοχή. Σέ πολλές περιπτώσεις, στά συντάγματα ή στά τάγματα, γνωρίζονταν οί φαντάροι άναμεταξύ τους από τόν καιρό τής ειρήνης κιόλας. Άποτελούσαν ένα τμήμα, ένα άπόσπασμα τής τοπικής κοινωνίας και ή έμβάπτισή τους στήν σκληρή, συλλογική πολεμική περιπέτεια έφτιαχνε δεσμούς πού είχαν άμεσο αντίκτυπο στίς κοινότητες πού άφησαν πίσω τους. Στό μέτωπο και στά μετώπισθεν ή έλληνική κοινωνία περνούσε μέσα από διεργασίες ένοποίησης.

Ή κίνηση τών πληροφοριών, τών έκτιμήσεων και τών αντιλήψεων, ήταν ένα άλλο κεφάλαιο πού μεταβλήθηκε ριζικά εκείνο τόν καιρό. Ή «έπισσημη» ένημέρωση συνοφίζονταν στα «στρατιωτικά άνακοινωθέντα», πού έκρυβαν περισσότερα από όσα όμολογούσαν και στον λογοκριμένο τύπο πού δέν άπαντούσε σέ όλα όσα ένδιέφεραν τούς πολλούς. Για τήν κατάσταση στό μέτωπο, για τίς δυνατότητες νίκης, για τό μέλλον αύτου του πολέμου, για τή στάση τής Γερμανίας, για τόν πραγματικό αριθμό τών σκοτωμένων. Οί τοπικές κοινωνίες όμως είχαν από τά πράγματα πλέον άλλες δυνατότητες έπικοινωνίας. Οί φαντάροι πού, άρρωστοί ή τραυματίες, γύριζαν από τό μέτωπο συνδέοντας εκείνους πού έμεναν μέ όσους είχαν φύγει. Ή όλοένα και πιό έντονη κινητικότητα τών ανθρώπων, άποτέλεσμα τής έξάρθρωσης τών συγκοινωνιών και του περιορισμού τής εργατικής δύναμης, ανθρώπινης ή ζωικής, αύξαινε τά πλέγματα τής κίνησης τών πληροφοριών και τών ιδεών. Τά καφενεία, τά αυτοσχέδια παζάρια γίνονταν κέντρα ανταλλαγής τών όσων οί μέν και οί δέ γνώριζαν. Όσοι γύριζαν από τό μέτωπο μιλούσαν άκατάπαυστα γι' αύτό, πιεζόμενοι από τόν διψασμένο για είδήσεις χώρο. Όλες αυτές οί εί-

δήσεις, ὅλα αὐτά τά ὑλικά, συγκεντρωμένα καί ζωντανά ἐπεξεργασμένα, ἔδιναν μιά γερή βάση γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν «ἐπίσημων» καναλιῶν πληροφόρησης. Οἱ ἄνθρωποι μάθαιναν νά ἐκτιμοῦν καί νά κρίνουν. Μάθαιναν νά ὑποκαθιστοῦν τό «ἐπίσημο» ἀπό δικά τους πλέγματα καί συστήματα γνώσης, ἐκτίμησης καί κρίσης. Ἀπό ἐκεῖ, ὡς τήν κριτική τῆς ἐξουσίας, ὡς τό κόψιμο τῶν γεφυρῶν μέ αὐτήν, ἡ ἀπόσταση συνεχῶς μίκραινε.

Οἱ νέες αὐτές καταστάσεις γεννοῦσαν καί νέα ἡγετικά στρώματα. Οἱ ἐπικεφαλῆς στίς μικρές μονάδες τοῦ μετώπου, οἱ κατώτεροι ἀξιωματικοί καί ὑπαξιωματικοί ἦταν καί αὐτοί ἔφεδροι, ἀντιπροσώπευαν καί αὐτοί τίς τοπικές κοινωνίες πού προμήθευαν τό ἀνθρώπινο δυναμικό τοῦ μετώπου. Συχνά, στούς λόχους τῶν 150-200 ἀνθρώπων, μόνο ὁ λοχαγός ἀνῆκε στό σῶμα τῶν μονίμων ἀξιωματικῶν, τῶν ἐπαγγελματιῶν τοῦ πολέμου. Ἄλλοτε οὔτε καί αὐτός. Στίς μάχες καί στόν ἀγῶνα τῆς καθημερινῆς ἐπιβίωσης, ἐπικεφαλῆς ἦταν οἱ ἔφεδροι, δικηγόροι, γεωπόνοι, δημόσιοι ὑπάλληλοι, λογιστές καί, προπαντός δασκάλοι καί ἐκπαιδευτικοί. Αὐτοί ἦταν οἱ ἔφεδροι ἀνθυπολοχαγοί, ὑπολοχαγοί ἢ λοχιές πού οἱ φαντάροι ἔβλεπαν καί ἔνοιωθαν σάν ἄμεσους ὁδηγούς τους.

Πραγματικά στόν πόλεμο αὐτόν ὅπου οἱ ἐπιχειρήσεις ἦταν ἓνα ἀτελείωτο ἄθροισμα μικροσυγκρούσεων καί τοπικῶν ἀναμετρήσεων — ἐδῶ ἡ διεχδίκηση μιᾶς κορυφῆς, ἐκεῖ ἡ καταστροφή ἑνός φονικῆς φυλακίου — ἡ κεντρική ἡγεσία, οἱ διοικήσεις τῶν μεγάλων ἀλλά καί τῶν μεσαίων μονάδων, ἦταν συχνά ἀόριστη γιά τοὺς ἀπλοῦς φαντάρους. Αὐτοί ἔβλεπαν τοὺς ἄμεσα ἀνώτερους τους, τοὺς ὑπεύθυνους γιά τόν ἐπικίνδυνον μικρόκοσμον ὅπου ζοῦσαν, τοὺς ἴδιους τοὺς «ἀνθρώπους κύρους» πού γνώριζαν καί ἀπό τόν καιρό τῆς εἰρήνης στίς περιοχές τους. Τοὺς γραμματιζομένους, τοὺς δασκάλους. Αὐτοί φρόντιζαν, αὐτοί κινδύνευαν μαζί τους, αὐτοί ἐπαιρναν τίς κρίσιμες ἀποφάσεις

πού ἡ διοίκηση κάτω ἀπό τό βλέμμα τοῦ ἐχθροῦ ἀπαιτοῦσε. Στά μάτια τῶν πολλῶν, αὐτοί ἄξιζαν. Οἱ ἄλλοι, οἱ «στρατηγοί», οἱ «μεγάλοι» ἦταν ἀδιάφοροι ὡς ἐχθρικοί. Ἀπό αὐτούς ἔρχονταν οἱ παράλογες διαταγές γιά τίς ἐφόδους μέ τήν λόγχη στά ὑψώματα τοῦ ἐχθροῦ ἢ γιά τίς ὀλονύχτιες παγωμένες πορείες. Ἐξαιτίας τους ἀργοῦσε ἡ ἀντικατάσταση τῶν μαχητῶν τῆς πρώτης γραμμῆς, ἔφθανε τό συσσίτιο λειψό ἢ παγωμένο. Τοὺς χρέωναν ὅλα τά ἀρνητικά μέ τό δικαίωμα πού δίνει ἡ ἀπουσία καί ἡ γεύση τοῦ μακρυνοῦ καί ἄγνωστου. Στό κάτω κάτω τό ἐπίπεδο τῆς γενικῆς στρατηγικῆς καί τακτικῆς ἦταν φτωχό καί ἄθλιο, πράγμα πού δέν περνοῦσε ἀπαρατήρητο σ' αὐτές τίς κοινωνίες τῶν ἐνστολῶν πολιτῶν πού οἱ συνθήκες τοὺς δίδαξαν νά σκέφτονται καί νά κρίνουν. Οὐσιαστικά ἐπρόκειτο γιά μιά ὀλοένα καί πιό ἔντονη δυσπιστία πρὸς τό ἐπίσημο κράτος καί τοὺς μηχανισμούς του καί γιά μιά ὑποκατάστασή του ἀπό νέους, πιό ἀξιόπιστους καί πιό προσιτούς παράγοντες ἐξουσίας. Ἡ κοινωνία αὐτοσχεδίαζε καί ἐδῶ.

Οἱ ἀποστάσεις αὐτές πῆραν τήν ἀποφασιστική τους διάταξη τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1941, στίς μέρες τῆς κατάρρευσης. Ἡ γενικευμένη αἴσθηση προδοσίας καί ἐγκατάλειψης πού χρεώθηκε συλλήβδην στήν πολιτική καί στρατιωτική ἡγεσία, συνθηκολογήσασα καί μῆ, εἶχε τίς ρίζες της στίς βασιανιστικές διεργασίες τῶν ἑξὶ προηγούμενων μηνῶν. Ἐπρόκειτο γιά ἀποτελέσματα συνταρακτικά, ἀνατρεπτικά τῶν πλέον θεμελιακῶν ἰσορροπιῶν τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς πραγματικότητας. Ἡ κατοχή πού ἀκολούθησε πρόσθεσε τίς δικές της ἐμπειρίες στίς διεργασίες αὐτές. Καί ὁ κόσμος ἄλλαξε. Ὁ πόλεμος μετέτρεψε αὐτή τήν μεσογειακή καί βαλκανική κοινωνία σέ μιά Γῆ τῆς Δημιουργίας ὅπου θά μπορούσε πλέον νά συμβεῖ τό ὅτιδήποτε. Τό ἐπόμενο κεφάλαιο ἦταν ἡ Ἀντίσταση μέ ὅλες τίς κοινωνικές της προεκτάσεις.

«Βάση – Έποικοδόμημα»

Τό τέλος μιᾶς συζήτησης πού τώρα ἀρχίζει

Λονδίνο, 22 Αύγουστου 1990

Φίλε Ἀριστείδη, γιὰ σου

Μέ τά πολλά ἔφτασε κι ἐδῶ ὁ *Πολίτης* πρὶν ἕνα μήνα περὶπου καί εἶχα ἐπιτέλους τήν εὐκαιρία νά διαβάσω μέ τή δέουσα προσοχή τό πόνημα τῆς Νάρρας. (Νομίζω ὅτι ἡ σωστή ὀρθογραφία εἶναι μέ ἕνα ρ). Ὅπως σοῦ εἶπα τήν τελευταία φορά πού συναντηθήκαμε στήν Ἀθήνα, καλό θά ἦταν, ἐφόσον ἡ συζήτηση εἶχε ἀποκτήσει ἕνα εἶδος συμμετρίας — δύο δικά μου καί δύο δικά σου — νά γίνει πιό προσωπική (ὄχι μέ τήν κακή ἔννοια τοῦ ὄρου), λιγότερο κατηγορηματική καί νά ἀποβάλλει τόν δημόσιο χαρακτήρα καί τά προσωπεῖα της. Πρὶν ἀπό λίγες μέρες ὅμως διάβασα στό τελευταῖο τεῦχος τοῦ *Πολίτη* (107) τό ἀναγωγισμοῦ (δειλόν) ἐγκώμιον τοῦ Καρρᾶ κι ὁμολογῶ ὅτι ἄλλαξα γνώμη. Θά ἤθελα νά δώσω συνέχεια, ἐπωνύμως τή φορά αὐτή. Τό εἶδος τῆς προσωπικῆς ἐπιστολῆς πάντως μέ βολεύει μιά καί θά μπορέσω ἐπί τέλους νά ἐκφραστῶ ἐλεύθερα (ὄπως σκέφτομαι δηλαδή) χρησιμοποιώντας κάπου κάπου ὡς Βρετανολεβαντίνος μερικούς ἀγγλικούς ὄρους. Ζητῶ προκαταβολικά συγγνώμη, φταίει (καί γι' αὐτό) ἡ Ἑσπερία.

ΤΑ ΠΕΡΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ

Ὀλίγη προϊστορία. Τό βασικό ἐπιχείρημα τοῦ πρώτου κειμένου ἦταν κάτι πού ἀρχισα νά σκέφτομαι πρὶν ἀπό μερικά χρόνια, ὅταν ὁ λεγόμενος «ὑπαρκτός» σοσιαλισμός βαστοῦσε ἀκόμα καί κανεῖς δέν τολμοῦσε ἢ δέν μποροῦσε νά φανταστεῖ τή σημερινή κατάσταση. Μιά δύο φορές μάλιστα θυμᾶμαι ὅτι τό συζητήσαμε ἀκροθιγῶς μέ τόν Ντένη καί πέρυσι τήν ἄνοιξη στήν Ἀθήνα εἶχα πεί στόν Ἄγγελο, μεταξύ ἄστείου καί σοβαροῦ, ὅτι κάποια μέρα θά τοῦ ἔστελνα ἕνα ἄρθρο γιά τό μαρξισμό ἐκεῖνος μοῦ ἀπάντησε, μέ τό ἴδιο πνεῦμα, ὅτι ὅταν αὐτός γράψει γιά τόν Ἑλιοτ θά ῥθει ἢ στιγμή νά ἀσχοληθῶ κι ἐγώ μέ τήν πολιτική! (κατά συνέπεια ὑπάρχει κείμε-

νο τοῦ Ἑλεφάντη γιά τόν Ἑλιοτ πού σᾶς τό βαστάει κρυφά). Τό συγκεκριμένο ἐρέθισμα πάντως γιά τό πρῶτο ἄρθρο ἦταν, ὅπως καί στήν περίπτωση τοῦ μυθικοῦ «συντρόφου», τό σοβιετικό ντοκουμαντέρ πού ὄντως εἶδα στήν τηλεόραση, σέ συνδυασμό μέ τήν εἶδηση πού πέρασε ἀπαρατήρητη σχεδόν στά ψιλὰ τῶν ἐφημερίδων ὅτι ὀρισμένα στελέχη τοῦ κόμματος στήν Ἀνατολική Γερμανία αὐτοκτόνησαν μετά τά γεγονότα στό Βερολίνο. Ἐτσι μοῦ μπῆκε στό μυαλό τό μοτίβο τῆς αὐτοκτονίας — ἀρχικά ὡς ἐπικαιρο ἐρέθισμα δηλαδή (μὴν ξεχνᾶς ὅτι ἀσκῶ τό ἀνυπόληπτο ἐπάγγελμα τοῦ δημοσιογράφου). Στή συνέχεια ὅμως ἀρχισε νά λειτουργεῖ ὡς ἀλληγορία (αὐτό γιά νά χαρεῖ ὁ Ντένης). Τί θέλω νά πῶ; Ἀπλουστάτα, ὅτι τό μοτίβο τῆς αὐτοκτονίας συνοψίζει ἀλληγορικά τό πά-

θημα τοῦ μαρξισμοῦ ὁ ὁποῖος, κατὰ τή διάγνωσή μου, δέν δολοφονήθηκε ἀλλά αὐτοκτόνησε. Αὐτό προσπαθῶ νά δείξω μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ὁ μισός μαρξισμός, πού θά πρέπει νά ἀπορριφθεῖ ἐπειδή μᾶς ὀδήγησε στό σημερινό χάλι, εἶναι ἀπορριπτέος ἐν ὀνόματι τοῦ ἄλλου μισοῦ, καί ὄχι ἐν ὀνόματι κάποιας μή μαρξιστικῆς θεωρίας.

Ἐπὶ πλέον ὅμως ἕνα ἐπιπλέον στοιχεῖο, πολύ σημαντικό, πού παραβλέπεις τελείως: μέσα στό κείμενο βρίσκονται διάσπαρτα διάφορα πρωῦστερα πού, ἐκ πρώτης ὄψεως, καμιά σχέση δέν ἔχουν μέ τόν κορμό τοῦ ἐπιχειρήματος, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἄλλο σκοπό ἐξυπηρετοῦν· κι αὐτό προσπάθησα νά ὑπαινιχθῶ στήν εἰσαγωγή ὁποῦ ἐπίτηδες ἐνσπεῖρω ἀμφιβολίες γιά τήν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα καί γιά τό ἂν πρόκειται τελικά περὶ αὐτοκτονίας, λέγοντας, ἐμμέσως πλὴν σαφῶς, ὅτι δέν ἀποκλείεται ἡ ὀλη ὑπόθεση νά εἶναι ἕνα σκηνοθετημένο ἀφήγημα πού ἡ πλοκή του καθορίζεται ἀπό μιά θεωρητική ἀνάγνωση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἡ αὐτοκτονία δηλαδή δέν παραπέμπει στήν προσωπική διάσταση τῆς ἱστορίας τοῦ συντρόφου ἀλλά στήν ἀντίφαση πού θέλω νά ἐντοπίσω στήν καρδιά τοῦ ὀρθόδοξου μαρξισμοῦ. Ἐτσι ἐξηγεῖται ἐπίσης καί ἡ εἰσαγωγική παρατήρηση ὅτι τό τελικό συμπέρασμα μπορεῖ νά μὴ εἶναι τόσο ἀποκαρδιωτικό πού νά δικαιολογεῖ τήν αὐτοκτονία.

Ὁμολογῶ πῶς δέν μοῦ πέρασε κἀν ἀπό τό μυαλό ὅτι μέ τόν τρόπο αὐτό θαυράκιζα τά λεγόμενα τοῦ συντρόφου ἐπικαλούμενος σιωπηρά τό «ὁ νεκρός δεδικαιώται». Ὅσον ἀφορᾷ δέ τό μοτίβο τοῦ ἥρωισμοῦ πού ἀπαιτεῖται ἀπό τόν αὐτόχειρα, στό ὅποιο ἀποδίδεις τόσο μεγάλη σημασία, εἶναι κάτι πού νομίζω ὅτι δέν χωράει στό πρῶτο κείμενο ἂν λάβει κανεῖς ὑπόψη τήν ἐντονη εἰρωνική διάσταση πού δημιουργεῖται ἀπό τό προφανές «στήσιμο» καί τήν ἀμφισβησία τῆς ὀλης ὑπόθεσης. Σκοπός μου δέν ἦταν νά ταυτιστοῦν οἱ ἀναγνώστες βιωματικά μέ τήν τραγῳδία τοῦ συντρόφου, ἀλλά νά προβληματισθοῦν ἐντοπίζοντας καί ἐρμηνεύοντας τά ἴχνη πού σκόπιμα ἔσπειρα στό δρόμο τους. Μιλῶντας μέ ἀπόλυ-

τη ελικρίνεια, νομίζω ότι η ρητορική διάσταση που αποδίδεις στο κείμενό μου είναι τραβηγμένη από τα μαλλιά και μπορεί να την καταλάβω μόνο μέσα στα πλαίσια μιας δημόσιας αντιδικίας. Θά μου πείς τώρα ότι τα ρητορικά τεχνάσματα μπορεί να λειτουργούν και έμμεσα (φοβάμαι να πω υποσυνείδητα μήπως πέσουμε σε κανένα άλλο βαθύ λούκι) ή ακόμα ότι οι τήν ρητορικήν ασκούντες φέρουνται σάν τούς ταχυδακτυλουργούς — δλοι ξέρουμε ότι υπάρχει κάποιο κόλπο αλλά αυτοί δέν πρέπει να τό παραδεχθούν για να διατηρηθεί η αίσθηση τής μαγείας. Σοβαρό έπιχείρημα και τό δέχομαι. Τό τεχνάσμα χάνει τήν αποτελεσματικότητά του όταν έμφανίζεται ως τεχνάσμα, αλλά ως μήν ξεχνάμε ότι η ρητορική έχει και μία ανακλαστική διάσταση που άφορα και τό δικό σου έπιχείρημα για τό πώς τήν χρησιμοποιώ. Δέν είναι έξισου ρητορικό να ανακαλύπτουμε τήν έπάραιο ρητορική στά κείμενα που κριτικάρουμε; Ύποθέτω ότι ο καθηγητής κος Μπασάκος (δεινός ρήτωρ κι αυτός) στις παραδόσεις του θά αναφέρθηκε και στό πόσο δύσκολο είναι να απαλλαγούμε από τή ρητορική, ακόμα (ή κυρίως) όταν η ανάγνωσή μας προσπαθεί να τήν έντοπίσει μόνο σ' αυτό που διαβάζουμε κι όχι στον τρόπο που τό διαβάζουμε. Δέν ξέρω που θά μπορούσε να καταλήξει αυτός ο ανακλαστικός άνήφορος (ή κατήφορος), αλλά διαπιστώνω ότι η δλη υπόθεση δέν στερείται ειρωνείας: όσο περισσότερο πιστεύουμε στό άπειρο μιας ανακλαστικής διαδικασίας, τόσο μεγαλύτερη σημασία έχει ποιός θά μιλήσει τελευταίος.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΑ

Θά διατυπώσω έπιγραμματικά τή διαφωνία μας, όπως τή βλέπω εγώ: στόχος μου ήταν να αναβαθμίσω τή σημασία του επιστημολογικού μοντέλου (λόγος - αντικείμενο) επειδή πιστεύω ότι ο ιδιότυπος δυϊσμός του αποκαλύπτει τήν κοινωνική διάσταση τής επιστημολογίας και τις πρωτογενείς κοινωνικές σχέσεις που προκύπτουν στό λεγόμενο έποικοδόμημα, ανατρέποντας έτσι τό ιεραρχικό μαρξιστικό μοντέλο (έποικοδόμημα - βάση) που υποβαθμίζει τό έποικοδόμημα έφόσον προϋποθέτει ότι, σε τελική άνάλυση, η κοινωνική «πρωτοκαθεδρία» άνήκει στη βάση. Άντίθετα έσύ παραδέχεσαι μέν τή χρησιμότητα του επιστημολογικού δυϊσμού σάν γενική αρχή και σάν αντίδοτο στον μεταμαρξισμό - μοντερνισμό, αλλά όταν άφήσουμε τούς διάφορους Λακλάου του κόσμου τούτου και μπορούμε στα χωράφια τής

κλασικής μαρξιστικής θεωρίας αρχίζει να κλωτσάς, επειδή δέν έχεις κατ' αρχήν αντιρρήσεις για τό μοντέλο έποικοδόμημα - βάση. Πέρα άπ' αυτό, μέ κατηγορείς για υποβάθμιση τής ταξικής πάλης. Έλπίζω ότι μέχρι έδω θά συμφωνήσεις μέ τήν περίληψη που έκανα.

*Ας περάσουμε τώρα στις επίδικες λεπτομέρειες. Θ' αρχίσω μέ μία γενική παρατήρηση — τό παράπονό μου, άν θέλεις. Στα δύο κείμενά μου χρησιμοποιώ διάφορους όρους κλειδιά, όπως «θεωρία», «κόσμος», «ετερογένεια», «όμοιογένεια», «δυϊσμός», «πραγματικότητα» κ.λπ. προϋποθέτοντας όμως (χωρίς να τό πω καθαρά, τό παραδέχομαι) μεγάλη ασυτηρότητα και άκρίβεια στον όρισμό και τή χρήση τους διότι τό νοηματικό τους πεδίο είναι ήδη ευρύ και φορτισμένο, και μπορεί εδκόλα να υποστεί σημασιολογικές μετατοπίσεις που μοιραία οδηγούν σε σύγχυση. Για να μην πολυλογώ, η έντύπωση που άποκόμισα κυρίως από τό δεύτερο άρθρο ήταν ότι η κριτική σου πολλές φορές βασίζεται σε μία άνάγνωση του κειμένου μου που παραβλέπει τή συγκεκριμένη σημασία που έχει ο συγκεκριμένος όρος στη συγκεκριμένη περίπτωση (τό *context* δηλαδή) κάνοντας έτσι τό κριτικό έργο σου πιο εδκόλο άπ' ότι είναι στην πραγματικότητα. Για να σ' τό πω έγγλέζικα: *you keep moving the goalposts!* Ήτοι, είναι εδκόλο να βάλουμε γκόλ άν μετακινήσουμε τά δοκάρια.

Μερικά παραδείγματα: λές ότι «οι θεωρίες μας... δέν είναι άπλως τό ετερογενές άλλο τής πραγματικότητας και του κόσμου. Αυτές είναι πάντοτε ταυτόχρονα και μέρος αυτής τής πραγματικότητας». Προς Θεού, ποτέ δέν είπα ότι οι θεωρίες μας δέν αποτελούν μέρος τής πραγματικότητας, μέ τήν ευρεία έννοια που έχει ο όρος όπως τον χρησιμοποιείς σ' αυτό τό *context*. Μήν ξεχνάς ότι στό πρώτο κείμενο προσπάθησα να δείξω πώς οι διάφορες έκδοχές επιστημολογικής πρόσληψης του αντικειμένου συγκροτούν τις κοινωνικές σχέσεις που προκύπτουν στό έποικοδόμημα, μέ άποτελέσματα όχι μόνο πραγματικά αλλά καθαρά πολιτικά! Σωστό, λάθος — δέν ξέρω. Είμαι σίγουρος όμως ότι δέν μπορεί κανείς να άμφισβητήσει τον καιριο ρόλο που νομίζω ότι παίζει η λειτουργία αυτή στην πραγματικότητα που ζούμε στό πετσί μας, για να χρησιμοποιήσω μία δική σου διατύπωση. Άλλά τό σημείο είναι λεπτό και άπαιτεί άκριβολογία: ο όρος «ετερογένεια», όπως τον χρησιμοποιώ, έχει καθαρά επιστημολογική σημασία και άποτελεί τό *sine qua non* του επιστημολογικού δυϊσμού μέ τον όποιο συμφωνείς. Μέσα στό *context* αυτό θά μπορούσε κανείς να άποκαλέσει

«πραγματικότητα» τό ετερογενές άλλο του συμβατικού ή γλωσσικού στοιχείου, χωρίς όμως τούτο να σημαίνει ότι έννοει τήν πραγματικότητα, εκτός εισαγωγικών, ή όποια φυσικά περιλαμβάνει τά πάντα. Για να τό πω διαφορετικά, άν διατυπώσω τήν άποψη ότι η πραγματική καρέκλα που κάθεται τώρα δέν είναι όμοιογενής μέ τήν έννοια η τό σημαίνουν «καρέκλα», κι αυτό θέλω να κάνω, πώς είναι δυνατόν να βγάλεις τό συμπέρασμα ότι τά σημαίνοντα και οι έννοιες δέν έντάσσονται στην πραγματικότητα; Άν ταυτίσουμε τό επιστημολογικό αντικείμενο μέ τήν πραγματικότητα, υπό τήν ευρεία έννοια του όρου (δπως κάνεις έσύ για να μου τό προσάψεις στη συνέχεια), τότε άναγκαστικά θά θεωρήσουμε τις καθ' όλα πραγματικές, έννοιολογικές και γλωσσικές δομές μέσω των όποιων προσλαμβάνουμε τον κόσμο «έξωπραγματικές». Κι έτσι μέ έχεις κάνει όχι έγγελανότερο του Χέγκελ αλλά πλατωνικότερο του Πλάτωνα!

Παρακάτω γράφεις: «Ξέρουμε καλά... πώς οι ιδέες και θεωρίες δέν είναι μόνο οι ιδανικά εξαυλωμένοι και άνεξάρτητοι τρόποι μέ τούς όποιους άπευθυνόμαστε μεταβατικά στον κόσμο για να μάθουμε τά μυστικά του». Άριστεϊδη, μέ άδικείς. Σου ύπενθυμίζω τά όλίγα που έγραψα περί Πόπερ στό πρώτο άρθρο και για τό πώς δέν μόρρεσε να δεί τήν κοινωνική διάσταση τής όρθής μεθοδολογικής αρχής του, και διαμαρτύρομαι επειδή έκανα σαφές ότι οι θεωρίες δέν θά πρέπει να εκλαμβάνονται ως άπλές άπόπειρες, έπιτυχείς ή άνεπιτυχείς, να μάθουμε τά μυστικά τής φύσης. Οι θεωρίες μας, δηλαδή ο συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής και κατανάλωσης γνώσης και νοήματος, συγκροτούν κοινωνικές σχέσεις που είναι πρωταρχικές, ήτοι δέν άνάγονται στη λεγόμενη βάση, όχι επειδή κινούνται σε κάποιο εξαυλωμένο εκτός πραγματικότητας χώρο, αλλά επειδή δέν είναι άνάγκη να άναχθούν σε κάποιο άλλο, ούσιαστικότερο κοινωνικά επίπεδο, για να κοινωνικοποιηθούν. Αυτό θέλησα να πω, και ταυτόχρονα προσπάθησα να δείξω πώς η υποβάθμιση του λεγόμενου έποικοδομήματος (μέ τήν αναγωγή του στη βάση) συνέβαλε άποφασιστικά στην πολιτική κατάρρευση του ύπαρκτου σοσιαλισμού επειδή στό επίπεδο αυτό επικράτησαν σηματοδοτικοί μηχανισμοί που αναπαρήγαγαν, όχι μόνο τις σχέσεις εκμετάλλευσης που έντάσσονται στη βάση, αλλά κυρίως τις σχέσεις εκμετάλλευσης που προκύπτουν στό έποικοδόμημα. Αυτός είναι ο χώρος όπου παίχθηκε και χάθηκε τό χοντρό πολιτικό παιχνίδι. Για να ξαναγυρίσουμε όμως στα επιστημολογικά, θά μπορούσα να άντι-

στρέψω την κατηγορία: εφόσον δέχεται τη χρησιμότητα της επιστημολογίας χωρίς όμως την κοινωνική διάσταση που προσπαθώ εγώ να της αποδώσω, έσύ είσαι αυτός που τη θεωρείς έναν άπλο τρόπο να μάθουμε τα μυστικά του κόσμου, και τίποτε άλλο.

“Άλλο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: «Ό κ. Γιαννακόπουλος γράφει επί λέξει πώς η θεωρία δεν είναι γέννημα της πραγματικότητας, όπως ανάμεσα στο επίπεδο της βάσης και αυτό του εποικοδομήματος δεν υπάρχει καμιά σχέση καθορισμού, καμιά σχέση αίτιου - αιτιατού». Και λίγες αράδες παρακάτω: «Πρώτ’ απ’ όλα ο απόλυτος δυϊσμός που επικαλείται ο κ. Γιαννακόπουλος (καμιά σχέση καθορισμού, καμιά σχέση αίτιου - αιτιατού ανάμεσα στη θεωρία και στον κόσμο) είναι εξωτερικός αντιφατικός». Νομίζω ότι αυτό το παράθεμα είναι χαρακτηριστικό γιατί δείχνει καθαρά πώς συγχέονται οι δροι του επιστημολογικού μοντέλου με τους δρους του κλασικού μαρξιστικού, και πώς η (δρθή) θέση ότι η βάση δεν καθορίζει το εποικοδόμημα και η πραγματικότητα δεν γεννάει τη θεωρία, διολισθαίνει νοηματικά για να καταλήξει στη (λανθασμένη) θέση ότι δεν υπάρχει σχέση ανάμεσα στη θεωρία και το αντικείμενό της. Πρώτ’ απ’ όλα θα ήθελα να διευκρινίσω κάτι που δεν έκανα σαφές: ποτέ δεν ισχυρίσθηκα ότι ανάμεσα σ’ εκείνο που οι μαρξιστές ονομάζουν «βάση» και σ’ εκείνο που ονομάζουν «εποικοδόμημα» δεν υπάρχει σχέση. Είπα απλώς ότι δεν υπάρχει σχέση καθορισμού επειδή δεν πιστεύω ότι τό μέν καθορίζει τό δέ, δεν πιστεύω δηλαδή ότι η βάση είναι η «αίτια» του εποικοδομήματος (ή το εποικοδόμημα αίτια της βάσης). Και στο σημείο αυτό οφείλω επίσης να πω ότι στην ουσία δεν δέχομαι τό κατακόρυφο μεταφορικό σχήμα βάση - εποικοδόμημα που αναγκάζομαι να χρησιμοποιήσω.

Δέν τό δέχομαι επειδή οι συνδηλώσεις του μās προετοιμάζουν έμμεσα να δεχθούμε μοντέλα που προϋποθέτουν τη γραμμική σχέση αίτιου - αιτιατού. Για παράδειγμα, η κριτική σου θεωρεί δεδομένο ότι η μόνη αληθινή σχέση είναι η σχέση μονόδρομης αιτιότητας κι εδώ έντοπιζεται η διαφωνία μας. Είμαι σίγουρος ότι οι κοινωνικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν και τά δύο επίπεδα σέ μιά δεδομένη ιστορική περίοδο έχουν όντως όρισμένα κοινά ή μάλλον παράλληλα χαρακτηριστικά που συνιστούν τόν συγκεκριμένο για τήν εποχή τρόπο άσκησης κοινωνικής έξουσίας και έκμετάλλευσης (δέν θέλω ν’ άρχισω τά παραδείγματα γιατί θά πάμε πολύ μακριά, θά έλεγα όμως ότι η περίπτωση της προοπτικής που αναφέρω είναι ένδεικτική), αλλά αυτό δέν σημαίνει καθορισμό

από τη βάση. Αυτά όσον άφορά τη σχέση ανάμεσα στα δύο μαρξιστικά επίπεδα. Για να περάσουμε τώρα στην επιστημολογική διάσταση, τήν κοινωνική λειτουργία της οποίας ανακαλύπτουμε στο μέτρο που αναγνωρίζουμε τήν ιδιαιτερότητά της, ο επιστημολογικός δυϊσμός που προτείνω δέν είναι απόλυτος, όπως έννοεις έσύ τό απόλυτο, επειδή δέν έχουμε μέν ιεραρχικό καθορισμό του ένός σκέλους από τό άλλο, έχουμε όμως μια interactive σχέση που προκύπτει από τήν έρωτηματική μεταβατικότητα του λόγου (σ’ αυτό θά επανέλθω). “Όταν λέω λοιπόν ότι η θεωρία δέν είναι γέννημα της πραγματικότητας, δέν θέλω να αποκλείσω τη σχέση ανάμεσα στα δύο, αλλά τήν άφελή έκδοχή (και είμαι σίγουρος ότι τη θεωρείς κι έσύ άφελή) σύμφωνα με τήν όποία η πραγματικότητα ύπαγορεύει (γεννά) έτσι αλλά, άπροβλημάτιστα και μονόδρομα τίς θεωρίες μέσω των όποιων τήν προσλαμβάνουμε. Κάτι τέτοιο θά συνιστούσε άκραιο έμπειρισμό του χειριστού είδους. Και κάτι άλλο: όμολογώ ότι μπήκα στον πειρασμό να πω ότι τά δύο αυτά ζευγάρια (βάση - εποικοδόμημα και λόγος - αντικείμενο) βασίζονται στο ίδιο είδος μή αναγώγιμης σχέσης ή όποια δέν καθορίζει μόνο τό πώς συνδέονται τά δύο σκέλη τους αλλά και μεταξύ τους. Δέν ξέρω αν έχω τό δικαίωμα να φτάσω μέχρι εκείνου φαίνεται υπερβολικά συμμετρικό και διαβλέπω ένστικτωδώς τόν κίνδυνο ύπεραπλούστευσης.

Μή μέ παρεξηγήσεις πάντως. Δέν θέλω να πω ότι ύποχρεούσαι να διαβάσεις τό κείμενό μου με τους δρους που σου προτείνω — κάτι τέτοιο θά σήμαινε άποδοχή του. “Έχεις κάθε δικαίωμα να προτείνεις τη δική σου άναγνωση, αυτό όμως γεννά παράλληλα τήν ύποχρέωση να δείξεις καθαρά πώς είναι δυνατόν να περνάς τόσο εύκολα από τήν έννοια του επιστημολογικού αντικειμένου στην κοινωνική πραγματικότητα, πώς ο επιστημολογικός δυϊσμός (όπως τόν έννοώ) άνάγεται στο δυϊσμό εποικοδομήματος - βάσης και γιατί η έτερογένεια ανάμεσα στα δύο σκέλη του επιστημολογικού μοντέλου άποκλείει τη μεταξύ τους σχέση και

συνεπάγεται, όχι τήν ιδιαιτερότητα που θά ήθελα εγώ, αλλά τόν άπόλυτο διαχωρισμό των δύο βασικών κοινωνικών πρακτικών που μου άποδίδεις έσύ, και άλλα πολλά. “Επιπλέον ή κριτική σου μερικές φορές παραπέμπει στο τί έννοώ εγώ, άρα οι διαμαρτυρίες μου είναι νόμιμες επειδή μου άποδίδονται θέσεις που όχι μόνο δέν δέχομαι αλλά άντίθετα προσπάθησα να άνατρέψω. “Η έντύπωσή μου είναι ότι έκανες τούς βασικούς δρους που χρησιμοποιώ πιο ρευστούς άπ’ ό,τι ήταν (και όμολογώ ότι αν είχα προβλέψει μιά τέτοια αντίδραση θά είχα έπιμείνει στη σημασιολογική άυστηρότητα που δυστυχώς θεώρησα δεδομένη) για να μου βγεις και από τό άριστερά κι από τό δεξιά!

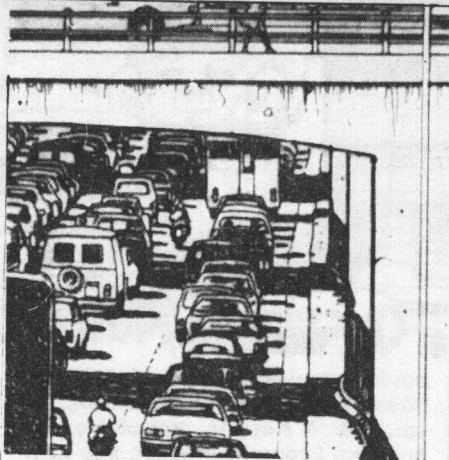
ΔΥΪΣΜΟΣ

Νομίζω ότι είναι η πραγματική αίτια της διαφωνίας, και μέ σένα και μέ τόν Καρρά. Τό γεγονός ότι μου άποδίδεις κάτι που, στο επίπεδο της δεδηλωμένης πρόθεσης τουλάχιστον, καταδικάζω και προσπαθώ πάση θυσία να άποφύγω, δηλαδή τόν «άπόλυτο» δυϊσμό, δέν συνιστά κατ’ ανάγκη παρανόηση ή παρανάγνωση του κειμένου μου. Τό πράγμα πάει πολύ πιο βαθιά. “Έχω τήν ύποψια ότι ο δυϊσμός και οι ιδιότητες που του άποδίδουμε είναι τό «πᾶ σῶ» που λειτουργεί όχι μόνο ως άρχή, αλλά κυρίως ως θεμελιακή έννοια που καθορίζει τί είναι όρατό και τί άόρατο, κατευθύνοντας έτσι τη σκέψη μας μέσα από διάφορα μεταφορικά σχήματα που προδικάζουν και τίς άναγνώσεις μας και τίς πρακτικές εφαρμογές των θεωριών μας. Μιά και τό θέμα έχει τόσο μεγάλη σημασία, θά προσπαθήσω να διατυπώσω ξανά τήν άποψη μου: δέχομαι τόν δυϊσμό και άπορρίπτω τόν «άπόλυτο» χαρακτήρα του (όπως έννοεις έσύ) γιατί πιστεύω ότι ένας τέτοιος άπόλυτος δυϊσμός είναι ο δυϊσμός διαβασμένος μονιστικά. Είναι ο μόνος δυϊσμός που μπορεί να φανταστεί ο μονισμός. Για να πω τό ίδιο πράγμα διαφορετικά, η βασική λειτουργία του μονισμού είναι να άποδίδει τη δική του έννοια του άπόλυτου στον δυϊσμό για να τόν καταστήσει άτοπο. Νομίζω ότι πρόκειται για κλασικό παράδειγμα μιάς θεωρίας (του μονισμού) που «άνακαλύπτει» στο αντικείμενό της (τόν άπόλυτο δυϊσμό) τόν λόγο για τόν όποιο συστάθηκε. Γιατί τό κάνει; “Απλοστάτα, για να διεκδικήσει άποκλειστικά τήν έννοια της σχέσης, για να τήν μονοπωλήσει, και στη συνέχεια να τήν όρίσει κατά τρόπο που όδηγεί στην κατάρχησή της — αυτή είναι η στιγμή της «τελικής άναλύσης». Πώς τό κάνει; “Έξίσου άπλά, θεωρώντας δεδομένο ότι η

σχέση μεταξύ έτερογενών και μη αναγώγων στοιχείων, δηλαδή στοιχείων που δέν συνδέονται ιεραρχικά, αποτελεεί *contradiction in terms*. Είναι όμως; Αυτό ακριβώς άμφισβητώ έπικαλούμενος τήν *Κριτική του Καθαρού Λόγου* όπου, όπως τήν κατάλαβα εγώ, προβάλλεται για πρώτη φορά ή άποψη ότι γνώση παράγεται μόνο όταν συνδυάζονται δύο έτερογενή στοιχεία. Με βάση λοιπόν τό καντιανό *insight*, διατυπώνω τό έπιχείρημα ότι ή έννοια τής σχέσης που ένδιαφέρει έμένα, έπειδή μάλιστα άποκαλύπτει τήν κοινωνική διάσταση τής έπιστημολογίας, προϋποθέτει τήν ύπαρξη δύο πόλων που *άκόμα και σε τελική άνάλυση δέν άνάγονται ό ένας στον άλλο*. Σε μία πρώτη χρονική προσέγγιση, τό πρώτο σκέλος, τό άντικείμενο, είναι άπλώς εκείνο που ό Κάντ δνομάζει *intuition*, τό άπαραίτητο για τήν παραγωγή γνώσης συστατικό που συνδυάζεται πάντα με τό έτερογενές στοιχείο τής νόησης (ή τή σύμβαση, αν θέλεις νά θυμηθούμε μία παλιά όλονύχτια συζήτηση).

Ή μεγαλύτερη δυσκολία που αντιμετώπιζει όποιος προσπαθήσει νά δει τά πράγματα από διαφορετική όπτική γωνία είναι ότι οι όροι που αναγκαστικά χρησιμοποιεί καλύπτονται από ένα *sedimentation of meaning* που παρέμπει συνεχώς στις προβληματικές που θέλει νά άποφύγει, όπως φάνηκε καθαρά στην κριτική σου. Τά έρωτήματα όμως θά πρέπει νά τεθούν. Πώς τοποθετείται ή πώς θά μπορούσε νά τοποθετηθεί στό πρόβλημα τής έπιστημολογίας ό μαρξισμός; Τί ρόλο παίζει ή έννοια τής άνταγωνιστικής σχέσης που είναι καθαρά μαρξιστική; Ή συνδυάζεται, πώς συνδυάζεται ή έπιστημολογική σχέση με τήν κοινωνική; Σ' όλα αυτά και σε πολλά άλλα προσπάθησα νά βρω τήν άπαρχή μιας άπάντησης μέσα από τήν έννοια τής έρωτηματικής μεταβατικότητας. Έκείνο που με ένδιαφέρει ιδιαίτερα στην έρωτη άπάντηση είναι ή αναγκαστική συνύπαρξη δύο στοιχείων που σχετίζονται μόνο στό βαθμό που διατηρούν τήν έτερογένειά τους. Θα ήθελα νά πιστεύω ότι πρόκειται για ένα είδος καντιανού *paradigm* που άποδεσμεύεται από τίς άκαμπτες λογικές κατηγορίες γιατί δέν τίς έχει πιά άνάγκη. Ή έρώτηση προκαλεί τήν άπάντηση στό μέτρο που είναι πραγματικά έρώτηση άπευθυντέα και άντίστοιχα ή άπάντηση άνταποκρίνεται στην έρώτηση προσκομίζοντας στοιχεία που προέρχονται μέν από τό άντικείμενο αλλά διατυπώνονται αναγκαστικά *διαμορφωμένα* (με όλη τή σημασία τής λέξης) από τήν έρώτηση. Τό συμβατικό σημασιοδοτικό μας σύστημα προτείνει τήν έννοια του μήκους και τίς διάφορες μονάδες μέτρησής του, αλλά δέν μπορεί νά μετρήσει τό γραφείο μου όπου

γράφω αυτή τή στιγμή. Ή αν πω ότι έχει μήκος 2 μέτρα, θά είναι λάθος γιατί τό μήκος του είναι 1 μέτρο και 80 εκατοστά. Ή άπάντηση έχει σαφώς «φορμαριστεί» από τήν έρώτηση, αλλά τά δύο αυτά στοιχεία που τήν άπαρτίζουν (ας πούμε με κάποια επιφύλαξη: ή μορφή και τό περιεχόμενο) συνυπάρχουν έπειδή δέν άνάγονται τό ένα στό άλλο. Ή μόνη άλλη λύση θά ήταν νά καταφύγουμε είτε σ' έναν άκρατο έμπειρισμό που καταργεί τόν μορφοδοτικό ρόλο τών κατηγοριών και τής γλώσσας, είτε στην έννοια τής *intellectual intuition* — λύσεις άκραίες αλλά ταυτόσημες. Όλα αυτά μπορεί νά ήχουν παράδοξα αλλά ύπάρχουν όχι μόνο *in puce* αλλά συχνά επί λέξει στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*. Φυσικά δέν θέλω νά πω ότι ξαναγυρνώντας στον Κάντ θά λύσουμε όλα τά προβλήματα δεδομένου ότι ό ίδιος ό Κάντ έχει δώσει έπιχειρήματα και στην άντίστροφη προβληματικά. Τά όσα γράφει περί υπερβατολογικής φαντασίας και περί *schematism* θά μπορούσαν νά έρμηνευθούν ως προσπάθεια νά παρακαμφθεί τό πρόβλημα τής έτερογένειας, δεδομένου ότι εκεί εισάγει στοιχεία που ύποτίθεται ότι καθιστούν δυνατή τή σχέση άνάμεσα στους δύο έτερογενείς πόλους (*intuition - understanding*) έπειδή μετέχουν και στους δύο. Μ' άλλα λόγια, για νά έξηγηθεί πώς είναι δυνατόν νά σχετίζονται δύο άνομοιογενή στοιχεία έκρινε ότι είναι πιά εύλογο νά ύποθέσει κανείς ότι συνδέονται μέσω κάποιου άλλου στοιχείου που έχει έσωτερικεύσει τήν άνομοιογένεια! Άλλά άς τόν άφήσουμε, άρκετά τόν ταλαιπώρησα.

ΒΑΣΗ - ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

Όμολογώ ότι στό θέμα αυτό δέν μπορώ νά σε παρακολουθήσω. Αρχίζεις έπισημαίνοντας σωστά ότι ή έτερογένεια πραγματικότητας και θεωρίας δέν είναι άπόλυτη, εκείνο όμως που σε άπασχολεί είναι πώς θά έντοπισουμε τίς «πηγές» και τήν «καταγωγή» τών θεωριών μας. Νομίζω ότι ή σχετική έτερογένεια λόγου και άντικειμένου

(όπως βλέπεις, επανέρχομαι σιωπηρά στη δική μου όρολογία) θέτει πολλά άλλα και πιά ένδιαφέροντα ζητήματα, αλλά δέν έχω πρόβλημα νά δεχθώ ότι θά πρέπει όντως νά άναζητήσουμε τίς έγκόσμιες πηγές τής γνώσης μας. Κάτι τέτοιο όμως νομίζω ότι άποτελεί έργο τής ιστορίας και τής κοινωνιολογίας τών έπιστημών, όπως λές κι έσύ, και δέν σχετίζεται άμεσα με τό πρόβλημα που μās άπασχολεί. Ή έγκόσμια πρακτική μας μπορεί νά άποτελεί τό «έρεθισμα» τής γνώσης — τό έρώτημα που προκαλεί τά έρωτημάτα μας — αλλά όχι αναγκαστικά τήν «αίτια» τής που συνεπάγεται ιεράρχηση καθορισμού. Στη συνέχεια λές: «άφοψ έχουμε ήδη δεχθεί, μαζί με τόν κ. Γιαννακόπουλο, ότι ό κόσμος ύπάρχει άνεξάρτητα από τίς θεωρίες μας (συμφωνώ και προσθέτω ότι όχι μόνο ύπάρχει αλλά και λειτουργεί έπιστημολογικά) τοϋτο σημαίνει ότι διατηρεί σχετικά τήν πρωτοκαθεδρία». Τί σημαίνει πρωτοκαθεδρία; Ότι ύπάρχει περισσότερο από τή θεωρία με βάση κάποια κλίμακα που καθορίζει τίς βαθμίδες ύπαρξης; Ή ότι ό κόσμος καθορίζει τίς θεωρίες; Όπως ξέρεις, διαφωνώ ριζικά με τόν μεταστρουκτουραλισμό του συρμού που ούτε θέλει ούτε μπορεί νά βγει από τή «φυλακή τής γλώσσας». Τό ζητούμενο όμως είναι νά έδραιωθεί ή αναγκαία *συμβολή* τής έξωγλωσσικής πραγματικότητας, και όχι ή πρωτοκαθεδρία τής. (Θά πρόσθετα ότι εκτός από αναγκαία είναι και ισότιμη για νά κλείσω τό μικρό αυτό άνοιγμα μέσα από τό όποιο μπορεί νά περάσει όλόκληρος ό Χέγκελ). Ό πραγματικός στόχος ένός μοντέλου που βασίζεται στη σχέση τής αλληλόδρασης άνάμεσα σε δύο μη αναγάγνιμα σκέλη, είναι ακριβώς αυτή ή πρωτοκαθεδρία — είτε τήν άπονέμουμε στον κόσμο είτε τήν άπονέμουμε στά συμβατικά συστήματα μέσα από τά όποια τόν προσλαμβάνουμε. Ή ιεράρχηση είναι ή όδός που οδηγεί μοιραία στό μονισμό. Για νά τό πω διαφορετικά και πολεμικά: *δέν ύπάρχει τελική άνάλυση!*

Δέν τελειώσαμε όμως. Παρακάτω τονίζεις ότι τό εποικοδόμημα δέν είναι άπλή και παθητική άντανάκλαση τής βάσης έπειδή έπιδρά «καθοριστικά» στη διαμόρφωσή τής, καταλήγεις όμως λέγοντας ότι «οι κοινωνικοί καθορισμοί είναι ιεραρχημένοι... και ή ιεραρχία αυτή δίνει πάντα τήν πρωτοκαθεδρία σε ό,τι άφορά τόν Μάρξ συνιστά τή βάση στό μοντέλο του». Γιατί; Ποιό είναι τό στοιχείο που έδραώνει τήν πρωτοκαθεδρία τής βάσης (πέρα από τό γεγονός φυσικά ότι τό 'χει πόν ό Μάρξ); Τό ουσιαστικό πρόβλημα όμως δέν είναι ή έλλειψη έπιχειρηματολογίας. Δέν θέλω νά γίνω προκλητικός, αλλά ό συνδυασμός τής σχετικής άυτονομίας του εποικοδομήματος με τήν

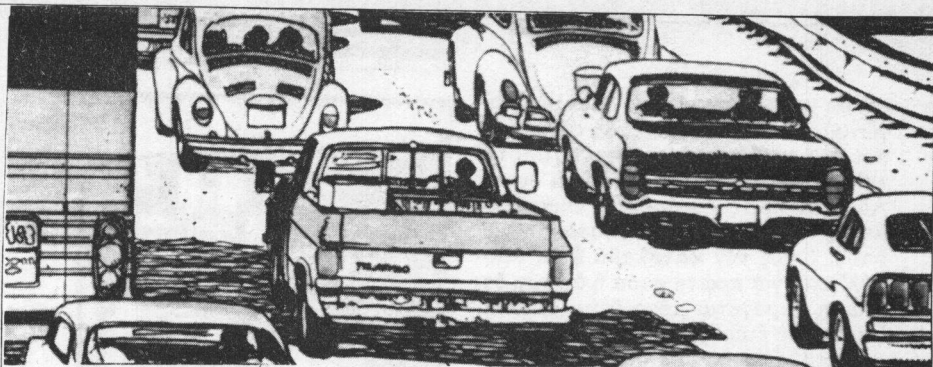
πρωτοκαθεδρία της βάσης σέ τελική ανάλυση —ή «διευκρίνηση» του Ένγκελς είναι η καλύτερη διατύπωση— αποτελεί τήν αντίστροφη της Φαινομενολογίας του Πνεύματος με χαλαρωμένη τή λογική αυστηρότητα που χαρακτηρίζει τό πρωτότυπο. Ο Χέγκελ τουλάχιστον δέν δίστασε νά πει ότι όποια καί νά είναι ή διαδρομή, όσο μακρινή καί ένδιαφέρουσα, εκείνο πού μετράει είναι ό τελικός (άρχικός) προορισμός.

Τό 'Απόλυτο. Τό καιριο ερώτημα είναι τί νόημα μπορεί νά έχει ή φράση «σχετική αυτονομία» όταν έρθει ή στιγμή της τελικής ανάλυσης. Για τόν ίδιο τόν Χέγκελ ή απάντηση δέν είναι ιδιαίτερα δύσκολη επειδή ή στιγμή του 'Απόλυτου έρχεται όταν τό Πνεύμα έπιστρέψει στόν εαυτό του εμπλουτισμένο από τό ταξίδι του. Πώς είναι δυνατό όμως νά καταπιούμε εκλεκτικά ό,τι (νομίζουμε) πώς μās βολεύει πετώντας τά υπόλοιπα; Νομίζω ότι τό μεγάλο σφάλμα του εκλεκτισμού δέν είναι τόσο πολύ ότι συνδυάζει τά άσυνδυάστα, αλλά ότι συνεπάγεται έμμεση άποδοχή θέσεων καί άπόψεων πού άν βγούν στην έπιφάνεια θά ανατρέψουν τούς δεδηλωμένους στόχους. Έμμένω λοιπόν στην άποψη μου ότι θά πρέπει, αντί νά τά δεχθούμε, νά άσκήσουμε πολύ πιο άστηρή κριτική στό έγελιανά στοιχεία του μαρξισμού. *Είναι αδύνατο νά αναποδογυρίσεις ένα κυκλικό σύστημα.* Μή νομίζεις ότι προσπαθώ έτσι εύκολα νά άπαλλαγώ από τόν Χέγκελ, όπως επίσης δέν θά ήθελα νά δώσω τήν έντύπωση ότι τό θέμα λύνεται άπλά — κάθε άλλο. Τρέφω άπέραντο σεβασμό για τό έργο του, καί τό μόνο πού θέλησα νά κάνω ήταν νά υποδείξω τήν άνάγκη μιας κριτικής αντιμετώπισης τώσων καί τώσων έγελιανών στοιχείων πού οί μαρξιστές έχουν τήν τάση νά τά επαναλαμβάνουν μηχανικά δίχως νά σκέφτονται τί μπορεί νά σημαίνουν για τή θεωρία τους. Όπως είναι φυσικό διατύπωσα τίς άπόψεις μου άποφθεγματικά καί συνεπώς πολεμικά, αλλά συμφωνώ μαζί σου ότι δέν μπορεί κανείς νά τελειώσει εύκολα μέ τόν Χέγκελ. Ακόμα δέν άρχισαμε καλά καλά.

ΤΑ ΝΩΤΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Μέ τή «Δειλή συνηγορία του άναγωγισμού» έχω τεράστιο πρόβλημα, άν καί άναγνωρίζω ότι είναι κείμενο πολύ σημαντικό γιατί εκφράζει καί συνοψίζει τήν κρατούσα άποψη σέ όρισμένους κύκλους της 'Αριστεράς.

Τό βασικό του έπιχείρημα είναι ότι «παραγνωρίζοντας έντελώς τήν πολιτική» διευκολύνω «άθέμιτα τήν άπο-

σύνδεση των δύο πόλων», δηλαδή της βάσης καί του έποικοδομήματος. Έτσι, λέει ό Καρράς, προωθείται μία πολιτική έποικοδομήματος πού καθιστά έλκυστικές τίς ιδεολογικές λύσεις πού προτείνει σήμερα ή Δεξιά. Για νά συγκρατήσουμε όμως τούς άριστερους θά πρέπει νά σύρουμε τή διαχωριστική γραμμή της ιδιαιτερότητας τους πού είναι «τό μοντέλο βάση - έποικοδόμημα καί ή "τελευταία άνάλυση" του».

Δέν πιστέψα ποτέ ότι όλοι όσοι μπήκαν στόν κόπο νά διαβάσουν τά δύο κείμενά μου θά τά κατανοούσαν, όπως ήθελα εγώ, ή θά τά δέχονταν. Δέν φαντάστηκα όμως ποτέ ότι θά τά παρανοούσαν τόσο πολύ. Η αυτονομία ή καλύτερα ή μη άναγωγιμότητα του έποικοδομήματος στην βάση, δέν προτάθηκε μόνο ως θεωρία αλλά καί ως έρμηνεία μιας πραγματικής κατάστασης πού ίσοδυναμεί μέ πολιτική πανωλεθρία της 'Αριστεράς. Αυτό πού είπα σαφέστατα ήταν ότι δέν άρκει νά κερδίσει κανείς τό παιχνίδι στην βάση. Άν άρκοισε κάτι τέτοιο, κι άν ή βάση όντως καθόριζε σέ «τελική άνάλυση» τό έποικοδόμημα, δέν θά είχαμε φτάσει στό χάλαμα πού είμαστε σήμερα. Άν τό άναγωγικό μοντέλο ήταν ό «άκρωγωνιαίος λίθος» του μαρξισμού, όπως θέλει ό Καρράς, τότε οί κατοικούντες στις χώρες όπου άλλαξαν οί συνθήκες παραγωγής καί άναπαραγωγής της πραγματικής ζωής δέν θά ζητούσαν σήμερα τήν άποκατάσταση της ελεύθερης αγοράς. Η 'Αριστερά δέν κινδυνεύει νά χάσει τό έποικοδόμημα, γιατί τό έποικοδόμημα ή 'Αριστερά δέν τό κέρδισε ποτέ. Καί δέν τό κέρδισε ποτέ γιατί νόμισε ότι τό είχε κερδίσει αυτόμάτως όταν καταργούσε επαναστατικά ή διοικητικά τήν οικονομική εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Για τό Θεό, άν δέν άνοιξουμε τά μάτια μας τώρα, πότε θά τά άνοιξουμε; Πώς είναι δυνατόν νά λέγονται τέτοια πράγματα σήμερα;

Δέν θά ήθελα νά περιοριστώ στην έκφραση άγανάκτησης, όσο έντονη κι άν είναι, γιατί εκείνο πού έχει σημασία είναι ό προβληματισμός για κάτι πού πονάει όλους μας. Έν γνώσει λοιπόν του κινδύνου πού διατρέχω νά μολύνω μέ τίς θεωρητικολογίες μου τήν ξάστερη πολιτική ματιά των «έμπειρικών

μαρξιστών», θά προσπαθήσω νά ψηλαφήσω τίς προϋποθέσεις του λόγου τους. Είπα πιο πάνω ότι ή βασική αίτία της διαφωνίας καί μέ έσένα καί μέ τόν Καρρά είναι τό πρόβλημα του δυΐσμου. Νά τί έννοώ στην περίπτωση του: ή βασική μομφή πού μου προσάπτει είναι ότι συσκοτίζω τά πράγματα καί διευκολύνω τήν άποσύνδεση των δύο πόλων. Η μομφή δέν μέ ξαφνιάζει διότι ή βασική άρχή πού κατευθύνει τή σκέψη του είναι ή έννοια της σχέσης πού επιτρέπει μόνο τήν ιεραρχική σύνδεση όμοιογενών στοιχείων. Κατά συνέπεια, όπου δέν υπάρχει σέ «τελική άνάλυση» σχέση μονόδρομης αιτιότητας, δέν υπάρχει σχέση — έχουμε άποσύνδεση, δηλαδή. Μου είναι δύσκολο νά άντισταθώ στόν πειρασμό νά επαναλάβω τή γνωστή ρήση του Κένυς ότι όσοι άντιστέκονται στην θεωρία είναι δέσμοιοι μιας παλιότερης θεωρίας — άπλώς δέν τό ξέρουν. Τό πράγμα όμως έχει καί άλλες, πιο ένδιαφέρουσες πολιτικές συνέπειες. Ο Καρράς άνησυχεί, πολύ σωστά, για εκείνους πού ένδέχεται νά άσπαστούν τήν άστική ιδεολογία επειδή τό έποικοδόμημα άποδεσμεύθηκε από τή βάση, παραβλέποντας όμως μία ένδιαφέρουσα λεπτομέρεια: ότι ή άποσύνδεση του έποικοδομήματος από τή βάση οδηγεί στην ιδεολογική αυτομολία μόνο άν συμφωνήσουμε μαζί του καί δεχθούμε ότι δέν υπάρχει άλλη σχέση εκτός από τήν μονόδρομα καθοριστική, καί, κυρίως, ότι τό έποικοδόμημα δέν είναι σέ θέση νά δημιουργήσει από μόνο του κοινωνικές άντιπαραθέσεις έξίσου έγκυρες μέ αυτές πού προκύπτουν στην βάση. Άνάμεσα στόν Καρρά καί σ' αυτούς πού είναι έτοιμοι νά λακίσουν υπάρχει κοινό έδαφος: καί οί δύο πιστεύουν ότι τό έποικοδόμημα, χωρίς τήν ύποστήριξη της βάσης είναι άδέσποτο κοινωνικά καί ιδεολογικά. Ο Καρράς άνησυχεί καί θέλει νά τό προσδέσει ξανά στό άρμα της βάσης, ενώ οί αντίπαλοί του εκμεταλλεύονται τήν ευκαιρία νά τό γεμίσουν μέ ό,τι ποθεί ή καρδιά τους. Δέν άμφισβητώ τήν ειλικρίνεια του όταν σπηλιτεύσει όσους τό αυτομολούν, αλλά ή καί μου επιτρέπει νά του ύπενθυμίσω ότι για νά διαφωνήσει θά πρέπει πρώτα νά συμφωνήσει μαζί τους σ' ένα έξαιρετικά σημαντικό θεωρητικό επίπεδο.

Παρά τό γεγονός ότι βάλλομαι παν-

ταχόθεν για υπερβολική θεωρητικολογία και για αφέλεια σέ θέματα όπως η ζωή, η ταξική πάλη και η πολιτική, θά ήθελα κι εγώ, έτσι μιά φορά για γούρι, νά μιλήσω «πολιτικά» σ' αυτούς που άσχολούνται με τήν πολιτική: δέν μπορείς νά διαφωνήσεις μέ κάποιον άποτελεσματικά στό πολιτικό επίπεδο, άν δέν διαφωνήσεις και στό θεωρητικό: τό σημερινό κατάντημα τής 'Αριστερās όφείλεται και στό γεγονός ότι δέν διαφώνησε όσο θά 'πρεπε θεωρητικά μέ τούς άστούς. "Όταν νομίζουμε πώς πρέπει νά διαλέξουμε άνάμεσα στην πολιτική και στη θεωρία, όταν κμαρώνουμε για τόν «έμπειρικό» μαρξισμό μας και κάπως έπιδεικτικά προτιμάμε τήν Μαρριόρη από τόν Ντεριντά, τότε δέν υπερτιμούμε τήν πολιτική — τό αντίθετο, τότε τήν ύποτιμούμε γιατί δέν τήν άσκούμε σωστά και άποτελεσματικά.

Μπορώ εύκολα νά φανταστώ πώς όλα αυτά θά έρμηνευτούν, αλλά έχω τή συνειδησή μου ήσυχη. Ουδέποτε είπα ότι θά πρέπει νά παρατήσουμε τόν Σουφλιά και νά άσχοληθούμε μέ τόν Κάντ — εκείνο πού άφησα νά έννοηθεί ήταν ότι η άποκλειστική ένασχόληση μέ τούς Σουφλιάδες δέν μπορεί νά γίνει άποτελεσματικά — ή σειρά μου νά έπικραστώ τή ζωή — μέσα σ' ένα θεωρητικό κενό γιατί άπλουστάτα στην πραγματικότητα θεωρητικά κενά δέν υπάρχουν. Οι έμπειροι στην πολιτική και έμπειριστές στη θεωρία θά πρέπει

νά καταλάβουν ότι η θεωρία έχει κάτι κοινό μέ τήν πολιτική: τό γήπεδο όπου παίζεται τό παιχνίδι δέν διαθέτει κερκίδες — είμαστε όλοι, είτε τό ξέρουμε είτε δέν τό ξέρουμε, μέσα στον αγωνιστικό χώρο. Και ό μέν κύριος Σουφλιάς έχει τήν πολυτέλεια νά φαντάζεται ότι κάθεται στην κερκίδα έπειδή η ομάδα του προηγείται. Οι άριστεροι όμως σφάλλουν διπλά: νομίζουν ότι βρίσκονται στον αγωνιστικό χώρο, στην πραγματικότητα όμως έχουν θρονιαστεί στις άνυπαρκτες κερκίδες. Γι' αυτό χάνει η ομάδα. 'Η μαχητικότητα και η ειλικρίνεια ποτέ δέν έλλειψαν και είμαι ό τελευταίος πού θά τό άμφισβητήσω σέ περιπτώσεις ανθρώπων πού θαυμάζω και σέβομαι. 'Εκείνο πού έλλειψε ήταν η κριτική διάθεση πού θά όδηγούσε σέ μιά δξύτερη θεωρητική αντίπαράθεση μέ τούς ιδεολογικούς αντίπαλους. Θά τό ξαναπώ: τό εποικοδομήμα δέν «άποσυνδέεται» για νά χαριστεί στους άστούς αλλά για νά κερδηθεί έπιτέλους. Είναι τραγικό λάθος νά πιστεύουμε ότι έπειδή τό εποικοδομήμα έχει κάποια σχέση μέ ιδέες και θεωρίες, όποιος άσχολείται μέ αυτό «θεωρητικολογεί» και παραμελεί τήν ουσιαστική πολιτική και ταξική διάσταση. *Κερδίζοντας τό παιχνίδι στη βάση δέν άρκεί — αυτό είναι τό πολιτικό συμπέρασμα.*

"Υπάρχουν πολλά άλλα σημεία και στά δικά σου άρθρα και στού Καρρά πού θά ήθελα νά σχολιάσω, όπως επί-

σης υπάρχουν και σημεία στά δικά μου κομμάτια για τά όποια δέν αισθάνομαι άνετα. "Όλοι μας ψάχνουμε στά σκοτεινά, και δέν άποκλείεται μετά από λίγα χρόνια νά αισθανθώ άκόμα χειρότερα άν βρώ τό κουράγιο νά τά ξαναδιαβάσω — δέν θά είναι η πρώτη φορά έξάλλου. 'Επιπλέον, ένα μεγάλο τμήμα τής έπιχειρηματολογίας μου (τά περί παραγωγής νοήματος στό εποικοδομήμα και άνταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων πού δημιουργούνται) άπουσιάζει σχεδόν τελείως γιατί θά έπρεπε νά ξαναγράψω ένα μακροσκελές και δυσνόητο (*mea culpa*) άρθρο πού δημοσιεύθηκε στόν *Πολίτη* πριν από πέντε χρόνια (τεύχος 69-70). 'Αλλά και οι έπιστολές έχουν τά όριά τους. 'Από μιά άποψη χαιρομαι πού τό θέμα δόθηκε συνέχεια. "Αν και συμφώνησα μέ τόν 'Αγγελο ότι δέν όφείλει περαιτέρω δημόσια συζήτηση, κάτι μου λέει ότι κάναμε άπλώς τήν άρχή.

"Όπως σου είπα στην 'Αθήνα, καλύτερα θά ήταν νά σου γράψω άντί νά τά πούμε προφορικά. Τώρα πού σου έγραψα, καλύτερα θά ήταν νά τά πούμε και προφορικά.

Γιώργος Γιαννουλόπουλος

Δύο λόγια άκόμη

Φίλε Γιώργο,

Χάρηκα ιδιαίτερος μέ τό γράμμα σου. "Όχι μόνο, ούτε κυρίως γιατί μ' άρέσει πολύ νά λαμβάνω γράμματα (σέ ποιόν άλλωστε δέν άρέσει;) αλλά γιατί σ' αυτό ξεκαθαρίζεις μιά σειρά από ζητήματα μέ πολύ σαφή, κατά τή γνώμη μου, τρόπο. "Ετσι, όσο και άν δέν είναι ύποχρεωτικό τελικά νά συμφωνήσουμε (δμως ούτε και νά διαφωνήσουμε), μπορούμε πλέον νά αφήσουμε κατά μέρος, όπως λές κι εσύ, τά παιχνίδια και τά προσωπεία και νά άρχίσουμε νά (ξανα)εξετάσουμε τά πράγματα από τήν άρχή, νηφάλια και εποικοδομητικά. Συναισθανόμενος μάλιστα αυτήν τήν άνάγκη, έφαγα περισσότερο από τό μισό καλοκαίρι μου για νά συντάξω τερατώδες (τουλάχιστον ως προς τις διαστάσεις του) πόνημα όπου προτείνω μία συγκρότηση τής έννοιας «έπιστήμη». "Ετσι έλπίζω άφ' ενός νά ξεκαθαρίσω τήν άποψη μου σχετικά μέ τό «έπιστημολογικό» μέρος τής αντιδικίας μας και ταυτόχρονα νά επενδύσω προς τήν κατεύθυνση τής ουσιαστικής συζήτησης και

τού άλλου (σχετιζόμενου βέβαια) σκέλους τής αντιδικίας αυτής, δηλαδή τό περιβόητο πλέον μοντέλο «βάση/εποικοδομήμα». Πολύ πριν λάβω τό γράμμα σου είχα αποφασίσει νά σου άφιερώνω τό πόνημα αυτό γιατί η έμπνευση για τή συγγραφή του (δπως και μερικές από τις ιδέες πού τό διέπουν) προέρχονταν κατά βάσιν από σένα. "Αν εδδοκήσει η Γραμματεία Σύνταξης και η Συντακτική 'Επιτροπή, τέ έν λόγω πόνημα θά δημοσιευθεί στό έπόμενο τεύχος του έγκριτου περιοδικού *Λόγου Χάριν*. ('Η έμμεση αυτή διαφήμιση όπως και η έμμεση άνάδειξη τής ιστορικο - ιδεολογικο - πολιτικο - θεωρητικο - προσωπικοφιλικής συνάφειας του *Πολίτη* μέ τό *Λόγου Χάριν* κατά τή γνώμη μου δέν βλάφτουν).

Μέ αυτό δεδομένο, δέν θά ήθελα έδώ νά πώ τίποτε επί τής ούσιας. Δύο σημεία μόνον γιατί δέν μπορώ νά άντισταθώ στόν πειρασμό νά έπιβεβαιώσω αυτά πού γράφεις για τόν «άνακλαστικό κατήφορο» τής ρητορικής, δηλαδή νά έκμεταλλευθώ ως καλός συνδικαλιστής (δηλαδή ως μία σύγχρονη και

σέ πολλούς κύκλους περιφρονητέα έκδοχή του κλασικού άρχαιοελληνικού ρήτορα) τό γεγονός ότι μιλάω (τουλάχιστον μέχρι στιγμής) τελευταίως.

Τό πρώτο σημείο άφορά αυτό πού μόλις υπαινίχθηκα: Δέν είχα ποτέ τήν πρόθεση νά ύποστηρίξω ότι αυτό πού έγγραφα άπαντώντας σου ήταν ύπεράνω ρητορικής. Κάθε άλλο μάλιστα. Σεβάστηκα όσο περισσότερο μπορούσα τούς κανόνες του (ρητορικού) παιχνιδιού πού και τις δύο φορές έσύ είχες τήν πρωτοβουλία νά θέσεις (δημοσιογράφος πού άνακαλύπτει λαυράκι, ειδικός πού ως έκ τής θέσεώς του προβαίνει σέ διάγνωση) και προσπάθησα άπλως νά τούς χρησιμοποιήσω «άντίστροφα» για νά σέ κατατροπώσω. Μέ άλλα λόγια, δέν άκούθησα παρά μιά μορφή έπιχειρηματολογίας πού ουσιαστικά είναι *ad hominem*, δηλαδή κατεχοχόν ρητορική. Μέ αυτό δεδομένο, θά μπορούσα κάλλιστα νά δεχθώ στό *δριο* (για λόγους αυτοπροστασίας ως κρατήσω αυτήν τήν όριακή επιφύλαξη) και τό ότι τράβηξα ένα εδρημα από τά μαλλιά και άκόμη ότι *I kept moving the goalposts*. ("Όχι όμως πάρα πολύ!)

Τό δεύτερο σημείο είναι επί τῆς οὐσίας. Καί τό θίγω ἐδῶ (καί ἀπλῶς τό θίγω) γιατί δέν καταπιάνομαι καθόλου μέ αὐτό στό πόνημα πού προανέφερα. Ἄπό τή στιγμή πού δέχεσαι τήν ὑπαρξη σχέσης μεταξύ «βάσης» καί «ἐποικοδομήματος» (τά εἰσαγωγικά θέλουν νά ὑπενθυμίσουν ὅτι δέν ἀποδέχεσαι τό σχετικό μοντέλο καί ἄρα καί τούς ὄρους πού τό συνιστοῦν), τό βάρος τῆς ἀπόδειξης γιά τό τί ἀκριβῶς εἶναι ἢ μπορεῖ νά εἶναι αὐτή ἡ σχέση δέν εἶναι, ὅπως λές, σχέση καθορισμοῦ, πέφτει κατά τή γνώμη μου σέ σένα. Σέ ὅ,τι μέ ἀφορᾷ, μιλῶ μέν γιά σχέση καθορισμοῦ, ἀλλά δέν ἐννοῶ καθόλου τόν καθορισμό αὐτό ὡς κάποια μονόδρομη, γραμμική αἰτιότητα. Χρησιμοποιώντας τήν σπινοζική ἐμπνευσης καί ἀρκούντως αἰνιγματική διατύπω-

ση τοῦ Ἄλτουσέρ θά μιλοῦσα γιά «δομική αἰτιότητα τοῦ ἀπόπτως αἰτίου» γιά νά ὑπαινιχθῶ ὅτι ἡ «στιγμή» τῆς «τελευταίας ἀνάλυσης» δέν ἐρχεται ποτέ. Ὅπως καταλαβαίνεις, μιά προσπάθεια νά ξεκαθαριστοῦν αὐτές οἱ διατυπώσεις θά μᾶς πῆγαινε πολύ μακριά καί δέν μπορεῖ νά εἶναι τοῦ παρόντος. Κρίμα. Γιά νά μήν σέ ἀφήσω ὁμῶς στά κρύα τοῦ λουτροῦ, ἐπιτρέψέ μου τήν ἀλαζονεία νά σέ παραπέμψω σέ μιά παλιότερη ἐργασία μου («Γιά τήν ἐννοια τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου: Φυσική καί Ἱστορικός Ὑλισμός», *Πολίτης*, τ. 94, Σεπτέμβριος 1988) ὅπου προσπαθῶ νά θίξω κάποια παρεμφερῆ ζητήματα. Ἄς προσθέσω μόνο ὅτι, ὅπως θά ἴγινε ἴσως φανερό ἀπό τίς συζητήσεις μας ὄλους αὐτοῦς τούς μήνες, θεωρῶ κι ἐγώ ὅτι ἡ μεταφορά

«βάση/ ἐποικοδόμημα» εἶναι (τουλάχιστον) ἀνεπαρκής. Κατά συνέπεια καί ἐφόσον δεχόμαστε ὅτι ἡ ἐννοια «κοινωνικός σχηματισμός» εἶναι θεμελιώδης γιά τόν μαρξισμό, εἶναι ἴσως προτιμότερο νά ἀναζητήσουμε ἀπειθείας τίς σχέσεις στόν στενό κορσέ τῆς ἐπίμαχης μεταφορᾶς, ὅσο κι ἂν (ἐξακολουθῶ νά θεωρῶ ὅτι) ἡ μεταφορά αὐτή διατηρεῖ τήν (οὐσιαστικά πολεμική, βλέπε Καρρά) χρησιμότητά της.

Ὅχι μόνο τό θέλω πάρα πολύ ἀλλά νομίζω ὅτι πλέον ἐπιβάλλεται νά μιλήσουμε γιά ὅλα αὐτά καί γιά ἄλλα πολλά καί προφορικά. Καί μάλιστα σύντομα.

Εἰς τό ἐπανιδεῖν λοιπόν,

Ἄριστειδης Μπαλτᾶς

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΦΕΡΝΤΙΝΑΝΤ ΓΚΡΕΓΚΟΡΟΒΙΟΥΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΩΝ
ΑΘΗΝΩΝ

Πρώτος τόμος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

Ἔρως Ἀθηνῶν τῶν πάλαι θρυλουμένων ἔγραφε ταῦτα...

Το μνημιώδες ἔργο τοῦ γερμανοῦ ἱστορικοῦ φωτίζει μιαν ἀγνωστη περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς λαμπρότερης πόλης τῆς ἀρχαιότητος καί πρωτεύουσας τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας.

Ο Γκρεγκορόβιους κατόρθωσε νά συνθέσει τό διάσπαρτο καί δυσεῦρετο υλικό σέ μιά ζωντανή εἰκόνα τῆς ἐποχῆς κατά τῆν ὁποία ἡ Ἀθήνα ξεπέφτει σέ ἐπαρχιακή βυζαντινή κωμόπολη, γίνεταί κατόπιν πρωτεύουσα τοῦ ομώνυμου φραγκικοῦ δουκάτου καί μῆλο τῆς ἐρίδας μεταξύ τῶν δυνάμεων τῆς μεσαιωνικῆς Δύσης καί κατακτάται τέλος ἀπό τόν Μωάμεθ Β' τόν Πορθητή.

Ἡ φροντισμένη ἐκδοση σέ μετάφραση τοῦ Ἁγί Τσάρα περιλαμβάνει τρεῖς δεμένους τόμους. Ο πρώτος τόμος κυκλοφόρησε ἤδη.

Εκδόσεις Κριτική Α.Ε., Πατούσα 3, 10677 Αθήνα, Τηλ.: 3639434

Πέθανε στις 23 'Οκτωβρίου στό Παρίσι ό Γάλλος μαρξιστής φιλόσοφος Λουί 'Αλτουσέρ σέ ηλικία 72 χρονών. 'Ο δεύτερος θάνατός του — είχε προηγηθεί ό πρώτος, όταν σέ κρίση μανιοκαταθλιπτική στραγγάλισε τή γυναίκα του πρίν δέκα χρόνια — έδωσε άφορμή γιά πολλά σχόλια καί έπιμνημόσυνες δοξολογίες ή σαρκασμούς.

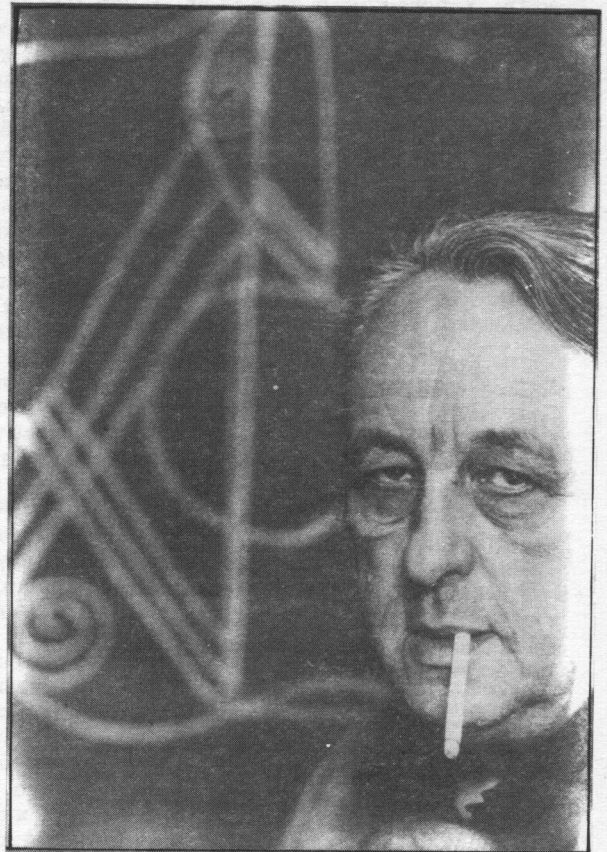
'Ο Πολίτης, πού άπό τήν άρχή τής έκδοσής του προσπάθησε νά κάνει γνωστό στό έλληνικό κοινό τόν 'Αλτουσέρ, όργάνωσε στις 21 Νοεμβρίου, στήν αίθουσα Εϋμαρος, μιά συνάντηση, όπου δόθηκε ή εύκαιρία νά θιγούν πλευρές του έργου του. Μίλησαν ό "Άγγελος 'Ελεφάντης, ή Βάσω Κιντή, ό Ντένης Καψάλης κι ό 'Αρτείδης Μπαλτάς. 'Εδώ δημοσιεύονται οι δύο πρώτες όμιλίες. Οι άλλες άργότερα.

'Ο 'Αλτουσέρ κι έμείς

του "Άγγελου 'Ελεφάντη

Σάς εύχαριστούμε πού ήρθατε στόν φιλόξενο χώρο του Εϋμαρου, στή συζήτηση πού όργανώνει τό περιοδικό μας γιά τόν Λουί 'Αλτουσέρ. 'Όστόσο, κι έσείς πού ήρθατε, καί άλλοι πού ίσως θά ήθελαν νά παραστούν άλλα κάποια γεγονότα πού συμβαίνουν άπόψε έμπόδισαν τήν προσέλευσή τους, θά άναρωτηθήκατε γιά τόν χαρακτήρα τής έκδήλωσης αυτής μέ θέμα τόν Γάλλο μαρξιστή φιλόσοφο πού πέθανε πρίν άπό ένα μήνα. Μνημόσυνο πνευματικό, έκδήλωση πολιτική, άποτίμηση του έργου του έκλιπόντος;

Στήν πρόσκληση πού σάς στείλαμε γράφουμε ότι ό θάνατος του 'Αλτουσέρ, πού μάς έμαθε όπως καί τόσοι άλλοι στοχαστές νά σκεφτόμαστε άπό τή σκοπιά του μαρξισμού, μάς ύποχρεώνει νά ξαναψαχτούμε. Γιατί πραγματικά, σήμερα πού φράσεις όπως «τέρμα σέ όλα», «κατέρρευσε ό σοσιαλισμός», «ό Μάρξ διεψεύστηκε», «οί δάσκαλοι είναι νεκροί», σήμερα πού όλοι ψάχνουν άγχωτικά νά βρούν «νέες ιδέες», μοντέρνες καί γυαλιστερές, αυτό τό ξαναψάξιμο είναι αναγκαίο γιά λόγους άυτογνωσίας. Μήν τάχα όσα πιστεύαμε, όσα ως τώρα καθοδήγησαν τή στάση μας είναι ξεπερασμένα, μήν τάχα πρέπει νά στραφούμε σέ άλλους όρίζοντες, μήν τάχα τόν 'Αλτουσέρ, κι άλλους πολλούς, πρέπει νά τούς κατατάξουμε στά νεανικά ξεσπάσματα, μεσήλικες πιά οι περισσότεροι, ν' άφήσουμε τούς έφηβικούς έρωτες στή νοσταλγία μιάς έποχής πού πέρασε γιά πάντα;

Οι έποχές βέβαια δέν έπαναλαμβάνονται. Αυτό είναι σίγουρο. Σέ όλες όμως τίς έποχές οι άνθρωποι έχουνε άνάγκη νά σκεφτόμαστε αυτά πού συμβαίνουν καί ζούμε. 'Η καλύτερη μέθοδος δέν είναι τό σφουγγάρι: νά σβήσουμε μέ μιά κίνηση ό,τι προηγήθηκαν, ό,τι μάς σημάδεψε. "Άλλο τόσο μπορεί νά μάς ξεστρατίσει ή νεκροφιλία καί ή νοσταλγία, όπως καί ή άφηση στόν κοσμικό - εφημεριδογραφικό - τηλεοπτικό σαματά του καιρού μας, σέ ένα κλίμα καί μιάν άτμόσφαιρα πού φτιάχνεται μέ τούς δρους του συρμού. Καί είναι ισχυρές αυτές οι πιέσεις έπάνω στόν καθένα μας, έστω κι άν ξέρουμε ότι «οί θερμοκρασίες πέφτουν τόσο σίγουρα όσο καί οι πέτρες πού πετιούνται στόν άέρα», όπως έγραφε ό 'Αλτουσέρ πρίν άπό 25 χρόνια.

Κουβεντιάζοντας άπόψε γιά τόν 'Αλτουσέρ θέλουμε νά σκεφτούμε φωναχτά, κυρίως, γιά τόν έαυτό μας: νά δούμε, άπόψεις καί ιδέες πού πράγματι μάς ήταν ακριβές καί δέν θά δίσταζα νά πώ καθοδηγητικές, νά επανεξετάσουμε άν αξίζουν αυτό τό ρόλο στή ζωή μας καί τίς προσπάθειές μας, άν άκόμη καί σήμερα μπορούν νά μάς μιλήσουν. Βέβαια, έμείς του περιοδικού, πού όργανώνουμε τήν άποψινή κουβέντα, έχουμε χονδρικά τήν άπάντησή μας, καί θά ήταν περιττό νά τονίσω ό,τι ή σκέψη του 'Αλτουσέρ γιά μάς δέν είναι ούτε νεκρή ούτε ξεπερασμένη, άν καί δέν είναι πιά τής μόδας. Αυτό όμως ή προκαταβολική διαβεβαίωση δέν θά χρησίμευε σέ κανένα. Ούτε σέ μάς, γιατί έτσι διατυπωμένη μάς κλείνει γιά τά καλά στό δσπρακό τής σιγουριάς.

Έτσι νά ἀρχίσουμε νά ἀναγνωρίζομαστε καί οι ίδιοι».

Ἡ ἀναζήτηση μιᾶς νέας ἐρμηνείας τοῦ μαρξικοῦ ἔργου, στό βαθμό πού οἱ καθιερωμένες εἶχαν ξεφτίσει, ἔστρεψε τήν προσοχή ἐνός εὐρύτατου μορφωμένου κοινού πρὸς τίς ἐργασίες τοῦ 'Αλτουσέρ καί τῶν συνεργατῶν του. Ἄς μὴ θεωρηθεῖ, ὅμως, ὅτι ὁ 'Αλτουσέρ ἔγινε ὁ πνευματικός πατέρας τῶν νέων κινήσεων, τῶν κινήσεων πού βαφτίστηκαν «ἀμφισβήτηση». Μάλιστα αὐτοῦς πιό ἀντιπροσωπευτικούς κύκλους ἢ κινήσεις τῆς «ἀμφισβήτησης» ἢ σκέψη τοῦ 'Αλτουσέρ ἐμοιαζε πολύ σχολαστική, ἀρτηριοσκληρωτική, νεοδογματική, ἀποστεγνωμένη ἢ σέ ἄλλες περιπτώσεις (μαοϊκοί, τροτσκιστές) θεωρήθηκε ὡς τὸ ἀριστερό ἄλλοθι τοῦ ρεβιζιονισμοῦ, ἀριστερή μάσκα τοῦ «δεξιού» Γαλλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος. Σέ γενικές γραμμές, δὲν θά ἦταν ὑπερβολὴ νά ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι ἡ περί τόν 'Αλτουσέρ κίνηση ἦταν καί παρέμεινε κίνηση μοναχικῶν: σέ πολύ περιορισμένο βαθμὸ τροφοδότησε εἴτε τὴν σκέψη τῶν πολιτικῶν ὁμάδων τῆς γαλλικῆς Ἀριστερᾶς (κόμματα καί ὁργανώσεις) εἴτε τὰ νέα φιλοσοφικά καί ἐπιστημονικά ρεύματα.

Παρουσιάζεται ἔτσι ἕνα διπλὸ καί παράδοξο φαινόμενο: *τεράστιο* ἀλλὰ καί *ἀρνητικό* ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἔργο τοῦ 'Αλτουσέρ πού δὲν θά ἀργήσει νά γίνει σφοδρὴ πολεμικὴ ἀπ' ὅλες τίς μεριές.

Ἡ ἐπιτυχία - ἀποτυχία τῆς νέας «σχολῆς» ἔχει νά κάμει μὲ τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς μαρξιστικῆς ἀριστερᾶς μέσα καί ἔξω ἀπὸ τὸ ΓΚΚ, μιά κατάσταση πού ἀπὸ τὴν μιά διευκόλυνε καί ἀπὸ τὴν ἄλλη δυσκόλευε τὴν παραδοχή. Καί ἦταν σαφέστατο ὅτι ἡ ἀναζήτηση, ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη, προέτρεπε στὴν σύνδεση μαρξισμοῦ καί ἐργατικοῦ κινήματος, στὴ σύνδεση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος μὲ τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα καί τίς ἄλλες ἐργατικὲς ὁργανώσεις. Γι' αὐτὸ ὁ 'Αλτουσέρ θεωροῦσε τὴν πολιτικὴ αὐτοκριτικὴ καί τὴν θεωρητικὴ ἐπανεξέταση τοῦ παραδοσιακοῦ μαρξισμοῦ πού κληροδότησε στὸ ἐργατικὸ κίνημα ἢ II καί ἢ III Διεθνῆς, τὴν κριτικὴ τῶν «Ἀληθειῶν» πού κληροδότησε ἡ σταλινικὴ πρακτικὴ μετατρέποντας τὸ μαρξισμό σέ «Μεγάλα Τσιτάτα», ὡς ἀπαραίτητη καί ἐπείγουσα προϋπόθεση. Ὅμως τὴν ἴδια ἐποχὴ ὑπῆρχαν δραστηκότατοι πολιτικοὶ καί κοινωνικοὶ παράγοντες πού ἐξωθούσαν (καί ἐξώθησαν) σέ μιά κοινόρτοπιση τοῦ κινήματος τῆς νεολαίας. Πρὶν καί, κυρίως, μετὰ τὸ Μάρξ τοῦ '68 ξεπήδησαν πλῆθος ὁργανώσεις: μαοϊκές, τροτσκιστικὲς, ἀναρχικὲς, αὐθορμητιστικὲς, ἐνῶ τὸ ΓΚΚ ἦταν τέτοιο πού

φιλοσοφικὲς ἐπεξεργασίες σάν κι αὐτὲς τοῦ 'Αλτουσέρ, πού ἀναιροῦσαν ἐξίσου τὸν ἀνθρωπισμὸ / οικονομισμό καί τὸ δογματισμὸ, δὲν μπορούσαν νά ἔχουν ἄμεσες καί θεαματικὲς ἐπιπτώσεις. Τὸ ζήτημα ἦταν καθαρὰ πολιτικὸ καί τὸ ΓΚΚ ζούσε ἀκόμη τὴν ἀκινήσια στὴν ὁποία τὸ εἶχε καταδικάσει ὁ σταλινισμὸς του. Καί παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὴν ἀπόφαση τῆς Κεντρικῆς τοῦ Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν Κουλτούρα καί τοῦς Διανοοῦμενους (1966, στὸ Ἄρζαντέν) ἄνοιγε κάποιους δρόμους πού ἀπομάκρυναν ἀπὸ τὸ σταλινικὸ βάλτωμα, ὥστόσο οἱ ἐπίσημοι θεωρητικοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ ΓΚΚ εἴτε σχολίαζαν ἀκόμη τὰ «Μεγάλα Τσιτάτα» εἴτε ἐπαναπαύονταν στὴν τροχιά μιᾶς ἀνθρωπολογικῆς καί ἀνθρωπιστικῆς θεωρήσεως τοῦ Μάρξ (Γκαρωντύ, Λυσιέν Σέβ). Αὐτὴ ἡ τελευταία τάση, ἐνῶ τὸ πρόβλημα ἦταν ἡ οὐσιαστικὴ αὐτοκριτικὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ἀναγόρευε ὡς ἀπόλυτη καί μοναδικὴ Αἰτία τοῦ ζοφεροῦ καί τραγικοῦ παρελθόντος τὴν «λατρεία» τοῦ προσώπου τοῦ Στάλιν, τὴν περίφημη «προσωπολατρία» πού κατάντησε — κι ὄχι μόνο στὴ Γαλλία — τὸ μέγα αἰτιολογικὸ πασπαρτοῦ. Ἔτσι οἱ καταγγελίες τῶν ἐπὶ Στάλιν παραβιάσεων τῆς «σοσιαλιστικῆς νομιμότητος», δηλαδὴ ὀρισμένων καταστάσεων τῆς νομικῆς ὑπερδομῆς τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος, ἔγινε ἡ νέα γραμμὴ πλευσῆς ὅπως τὴν εἶχε χαράξει καί διδάξει τὸ 20ὸ συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ, ἐνῶ οἱ σχέσεις ὑπερδομῆς καί δομῆς, οἱ ταξικὲς καί πολιτικὲς σχέσεις ἀποσιωπήθηκαν.

Ὁ 'Αλτουσέρ ἔθετε διαφορετικὰ τὸ θέμα. Καί τὸ ἔθεσε διαφορετικὰ στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, ἔχοντας ὅμως πλήρη ἐπίγνωση ὅτι μεταξύ θεωρίας καί πολιτικῆς δὲν μεσολαβοῦν σινικά τεῖχη. Ἀντίθετα μάλιστα προσπάθησε νά θεωρητικοποιήσει τὴν σχέση πολιτικοῦ καί θεωρητικοῦ. Ὁ 'Αλτουσέρ ξεκινούσε ἀπὸ μίαν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ πού ἤθελε νά ξαναπιᾶσει τὴν παράδοση τοῦ Λένιν, καί, ὅπως ὁ Λένιν, ἀρνιόταν τὸ ἰδεαλιστικὸ ζεῦγος θεωρητικὸς οὐμανισμὸς - οικονομισμὸς. Ἄν ὁ οικονομισμὸς καί ὁ οὐμανισμὸς ἦταν μιά μορφή προσβολῆς τῆς μαρξιστικῆς ἐπιστήμης καί φιλοσοφίας καί συνάμα μιά μορφή διεσόδου τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας στὸ χῶρο τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, μήπως τὸ σῶμα τοῦ ἴδιου τοῦ μαρξισμοῦ, δηλαδὴ τὸ θεωρητικὸ ἔργο πού θεωρήθηκε ὡς μαρξισμὸς, δὲν ἦταν «ἀπευθύνον» πρὸς τοῦτο; Ἄν ὁ οικονομισμὸς / οὐμανισμὸς, μὲ τίς ποικίλλες ἐπιπτώσεις τους στὴν πολιτικὴ, τὴν οἰκονομία, τὴν ἐπιστήμη, τὴν φιλοσοφία καί τὴν ὁργάνωση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, δὲν εἶναι παρὰ μιά κρίση τοῦ μαρξισ-

μοῦ δὲν θά πρέπει νά ἀνατρέξουμε στὰ ἴδια τὰ γραπτά τοῦ Μάρξ καί νά ἐλέγξουμε τὸ ἂν ὁ οικονομισμὸς καί ὁ θεωρητικὸς οὐμανισμὸς νομιμοποιεῖται μὲ βάση τὸ μαρξικὸ ἔργο; Τί εἶναι καί τί δὲν εἶναι ὁ μαρξισμὸς; Τί εἶναι μαρξιστικὴ ἐπιστήμη; ἐπιστήμη τοῦ κοινωνικοῦ καί ἢ θεωρία τῆς; ὁ οικονομικὸς ὀλιτισμὸς; Τί εἶναι μαρξιστικὴ φιλοσοφία; ὁ διαλεκτικὸς ὀλιτισμὸς; Τί εἶναι ὅλα τοῦτα τὰ «αὐτονόητα» πού μᾶς κληροδότησε ἢ παράδοση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ἂν τὰ δοῦμε μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ; Καί τί εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Μάρξ μὲ βάση τίς ἴδιες του τίς τελειοποιημένες ἐννοιολογικὰ ἐπιστημονικὲς ἐπεξεργασίες; Πῶς πρέπει νά συμπληρώσουμε τὰ κενὰ τῆς γραφῆς του, ἂν κενὰ ὑπάρχουν, καί νά ἐρμηνεύσουμε τίς ἀντιφάσεις τους, ἂν ἀντιφάσεις ὑπάρχουν;

Ὁ 'Αλτουσέρ εἶχε τὴ μεγάλη ἀξία νά θέσει τὰ ἐρωτήματα αὐτά. Δείχνοντας ὅμως τὴν ἐσωτερικὴ λογικὴ πού συνδέει τὴν ὁποία ἀπάντηση μὲ τὴν πρακτικὴ καί τὴν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ὄρθωνε ταυτόχρονα γύρω του τοίχους, ἂν καὶ διάτρητους, πού τὸν ἀπέκοβαν τόσο ἀπὸ τὴν ἐκτός ὄσο καί τὴν ἐντός ΚΚ μαρξιστικὴ θεωρία.

Δὲν θά ἀποπειραθῶ ἐδῶ νά συνοψίσω τίς ἀπαντήσεις τοῦ 'Αλτουσέρ. Οἱ φίλοι πού θ' ἀκολουθήσουν, ὁ Ἀριστείδης, ἡ Βάσω, ὁ Ντένης, καί ἡ συζήτηση μετὰ, θά θίξουν κάποιες πτυχές.

Ἐπανέχομαι, ὥστόσο στὸ ἀρχικὸ σημεῖο γιὰ νά ὑποστηρίξω ὅτι, σέ γενικὲς γραμμές, οὔτε ἡ προβληματικὴ οὔτε οἱ ἐπιμέρους ἀπαντήσεις τοῦ 'Αλτουσέρ διαπέρασαν μὲ διάρκεια τίς γραμμές τῶν μαχόμενων κινήσεων, εἴτε τῶν κοινωνικῶν εἴτε τῶν πολιτικῶν.

Βέβαια ὁ 'Αλτουσέρ, αὐτὸ εἶναι σίγουρο, διαβάστηκε πολὺ ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Ἡ σκέψη του ὅμως, ἐπαναλαμβάνω, δὲν ἐνεργοποίησε τίς πολιτικὲς πρωτοπορίες, πράγμα πού θά ἰσοδυναμοῦσε μὲ συνολικὲς πολιτικὲς, ἰδεολογικὲς καί ὁργανωτικὲς ἀνατροπές στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κομμάτων καί τῶν ὁργανώσεων τῆς Ἀριστερᾶς. Ἄς συνοψίσουμε: κανεὶς δὲν μπορεῖ νά ὑποστηρίξει ὅτι στὴ Γαλλία τὸ ΓΚΚ, τὸ ΣΚΚ, οἱ Ἀριστεροὶ Ριζοσπάστες, οἱ μαοϊκὲς ἢ τροτσικτικὲς ὁργανώσεις εἶχαν ἔστω καί ἀλαργινὴ σχέση μὲ τὸν μαρξισμό πού διακονοῦσε ὁ 'Αλτουσέρ. Τὸ ἴδιο κατηγορηματικὸ πρέπει νά εἴμαστε μὲ τοὺς Ὁλλανδοὺς «Προβό», τὸ γερμανικὸ SDS, τοὺς Ἀγγλοὺς ἐργατικοὺς, τὸ βρετανικὸ ΚΚ, τὸ ἰταλικὸ ΚΚ, ἄλλες ἐξωκοινοβουλευτικὲς ὁμάδες στὴν Ἰταλία, τὸ Ἰσπανικὸ ἢ τὸ Πορτογαλικὸ ΚΚ. Ἐκεῖ ὥστόσο συγκεντρώνονταν οἱ μεγάλες μάζες, ἐκεῖ καί ἡ πληθώρα τῶν

διανοουμένων. Πώς λοιπόν ο μύθος για την τεράστια «έπιρροή» του Άλτουσέρ;

Αν έρθουμε τώρα στην Ελλάδα τα πράγματα είναι αντίστοιχα. Το ΚΚΕ, έκλεισε για τα καλά την πόρτα στη σκέψη του Άλτουσέρ. Το μόνο που ξέρω «εϋνοϊκό» είναι κάτι δειλές αναφορές σε άρθρα της *Επιστημονικής Σκέψης* και αρκετές ρετσινιές περι «στρουκτουραλισμού» και «αναθεωρητισμού». Για το ΠΑΣΟΚ και τους επίσημους ή ανεπίσημους, κρατικούς και μή, ιδεολόγους του καλύτερα να μη γίνεται λόγος. Το ίδιο θα μπορούσε να διαπιστώσει κανείς για όλο το πάνθεο των έξωκοινοβουλευτικών ομάδων της άριστερας, ζωηρών μέχρι πρότινος για τα μαρξιστικά.

Απομένει η περίπτωση της ανανεωτικής Άριστερας. Έδώ τα πράγματα είναι αντιφατικά. Ο επίσημος κομματικός λόγος του ΚΚΕ έσωτερικοκό, ο ηγετικός, παρέμεινε καλά άγκυρωμένος στα πατροπαράδοτα του σοβιετικού «μαρξισμού», έτσι όπως αυτός κάθε φορά ενισχυόταν και ξεκαιουργώνονταν από λίγο Γκαρωντί, πολύ Έλλενσταίν, περισσότερο Καρίγιο, Ουμπέρτο Τσερόνι, Λουτσιάνο Γκρούπι και βέβαια από κάθετι που έμοιαζε λόγος για ύποπιθέμενα ή πραγματικά «νέα κινήματα». Ούτε η γαλάζια ούτε η πράσινη ΕΑΔΕ μπορούσε να έναρμονιστεί με τη σκέψη του Άλτουσέρ, και οι κήρυκες του «σοσιαλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο», όσοι έβαζαν στο επίκεντρο της σκέψης τους τον Άνθρωπο κι όχι τις τάξεις και την πάλη τους, καμιά δουλειά δεν είχαν με τον θεωρητικό αντίουμανισμό του Άλτουσέρ.

Βέβαια, κι αυτό είναι πρωτοφανές, τό έκδοτικό «Θεμέλιο» που συνδεόταν με το ΚΚΕ έσωτ. έξέδωσε Άλτουσέρ. Εύκαιρία είναι να θυμηθούμε τον άξεχαστο Μίμη Δεσποτιδίη που με την ευρύτητα της σκέψης του και την ευαισθησία του μπορούσε όχι μόνο να άνεχθεί αλλά και να προβάλλει στοχαστές και έργα με τους οποίους δεν συμφωνούσε. Και απ' αυτή την άποψη, πράγματι, τό «Θεμέλιο» προσέφερε για τη γνωριμιά του κοινού με τό έργο του Άλτουσέρ, όπως και άλλοι έκδοτικοί οίκοι.

Εξάλλου, η γνωριμιά τά χρόνια της δικτατορίας πολλών Έλλήνων με τό έργο του Άλτουσέρ στη Γαλλία, και γενικά στό έξωτερικό, μεταξύ των οποίων ο ύποφαινόμενος και άρκετοί εκ των παρόντων και παρουσών, ήταν ένας άλλος παράγοντας που στη μεταδικτατορική Ελλάδα, διγασμένη για καινούργια πράγματα, έφερε τό έργο του Άλτουσέρ μέσα στην τότε επικαιρότητα. Για όρισμένους από μās, μέσα στό κλίμα της δικτατορίας

αλλά και των τεράστιων προβλημάτων που άπεκάλυπτε η κρίση της κομμουνιστικής άριστερας, η σκέψη του Άλτουσέρ ήταν ένας δρόμος για να προσοικειωθούμε τον μαρξισμό, και να κατανοήσουμε την έποχή μας. Ύστερα άνάμεσά μας, βρισκόταν ο Νίκος Πουλαντζάς. Έστω και διαφωνώντας με τον Άλτουσέρ ύστερα από ένα όρισμένο σημείο, η σκέψη του και τό έργο του είχε τροφοδοτηθεί από την άλτεσουεριανή σχολή. Έτσι τό κύρος του και η έντοπιότητά του, ήταν ένας καλός διάυλος για να γνωρίσουν πολλοί τό έργο του Άλτουσέρ. Τό έδαφος, λοιπόν, ήταν γεωργημένο, και δεν είναι παράδοξο γιατί στη μεταδικτατορική Ελλάδα τό έργο του Άλτουσέρ συναντήθηκε με τίς πύο ριζοσπαστικές τάσεις της έλληνικής Άριστερας. Ωστόσο, η έπιρροή του Άλτουσέρ ήταν πρόσκαιρη μιά και τά πολιτικά ρεύματα που σχετίστηκαν τότε με τη σκέψη του, για λόγους που δεν μπορούμε να θίξουμε τώρα, δεν είχαν έπαύριο. Χαρακτηριστική ήταν απ' αυτή την άποψη η χρησιμοθηρική ταύτιση ενός τμήματος της νεολαίας του Ρήγα Φεραίου με την άλτουσερική σχολή, αυτή άκριβώς που έφτιαξε την Β' Πανελλαδική. Άλλά, εκτός από προσωπικές περιπτώσεις, τό ενδιαφέρον αυτό κράτησε όσο και η Β' Πανελλαδική. Δυό τρία χρόνια δηλαδή.

Τά πράγματα πάντως στην άρχή της δεκαετίας του '80 ήρμησαν, ώπου και ο Άλτουσέρ τοποθετήθηκε

στό πάνθεο των νεκρών και ξεπερασμένων ειδώλων μιάς περασμένης πιά νεότητος. Οι γενικότεροι ιδεολογικοί, πνευματικοί και πολιτικοί προσδιορισμοί συμμόρφωσαν τό τοπίο άπορριπτοντας στό περιθώριο ό,τι δεν ταίριαζε στό νέο πλαίσιο. Έκσυγχρονιστήκαμε δηλαδή, η σωστότερα έξευρωπαϊστήκαμε διαβάζοντας κάθε Κυριακή τό *Βήμα* και την *Έλευθεροτυπία*.

Δέν θέλω να τελειώσω με τό μελλοδραματικό, όμως «εμείς παρά ταυτα συνεχίζουμε άκάθεκτοι, κόντρα σε άνένιους και θύελλες». Ο Άλτουσέρ έλεγε ότι «οι κομμουνιστές όταν είναι μαρξιστές, και οι μαρξιστές όταν είναι και κομμουνιστές δεν είναι ποτέ φωνή βοώντος εν τη έρήμω. Άπλως μερικές φορές μένουν σχετικά μόνου». Άν έξακολουθούμε να θεωρούμε τη σκέψη του Άλτουσέρ ζωντανή και χρήσιμη, είναι γιατί βλέπουμε ότι είναι άρρηκτα δεμένη με την ύπόθεση της Άριστερας και του σοσιαλισμού. Είναι κι αυτός απ' τους δικούς μας, είναι απ' αυτούς που μās έμποδίζουν να πούμε «τέρμα σε όλα», γιατί όπως θά λεγε κι ο ίδιος αυτές είναι ιστορίες τελειωμένες, ιστορίες χωρίς τελειωμό. Αυτές οι τελειωμένες αλλά και άτελεύτητες ιστορίες μās ύποχρεώνουν να ξαναδιαβάσουμε τό *Κεφάλαιο*, να μένουμε γεμάτες άπορίες μπροστά στό ζήτημα των ιδεολογιών και των ιδεο-

λογικών μηχανισμών του κράτους, να ξαναπιάνουμε την αυτοκριτική μας, να σκεφτόμαστε την κόκκινη κλωστή της πάλης των τάξεων που συνδέει το πραγματικό γίνεσθαι των κοινωνικών, των άσυνχειών και των συνχειών στην Ιστορία, την ανάγκη της θεωρίας, μās υποχρεώνουν δηλαδή αυτές κι άλλες πολλές Ιστορίες καθημερινής τρέλας να κρατάμε ανοιχτό το βιβλίο του μαρξισμού.

Ή άπειλή κι ο κίνδυνος του μαρξισμού για την όποια μιλούσα στην αρχή, ο φόβος μήν τυχόν και περάσει ο μαρξισμός, —μιά άπειλή που ο Άλτουσέρ τή δεκαετία του '60 και '70 την

έβγαλε από τό νυστελέο ρόγχο των εγχειριδίων— εύτυχώς εξακολουθεί να υπάρχει, έστω και σε τόνους χαμηλούς, έστω και σαν υπόμνηση ένοχής.

Ή άπειλή αυτή χρειάστηκε τριάντα χρόνια σκληρούς αγώνες να παραμείνει περιορισμένη στή μορφή πνευματικής σύλληψης, και να μήν μετατραπεί σε ύλική δύναμη. Θά χρειαστούν σίγουρα πολύ περισσότερο σκληροί αγώνες ή «άπειλή» του μαρξισμού να ξανάρθει στην έπικαιρότητα.

Όσοι μπορέσουμε, όσοι άντέξουμε, όσοι τό θελήσουμε θά έχουμε ανάγκη τό έργο του Άλτουσέρ.

Πώς να μιλήσουμε σήμερα για τον Άλτουσέρ;

της Βάσως Κιντή

Ο φυσικός θάνατος του Άλτουσέρ ήταν για πολλούς, μάλλον τους περισσότερους, ή πιό πρόχειρη και τυπική άφορμή για να μπει, και όριστικά πλέον, τό έργο του στό χρονολόγιο και στά άζήτητα της Ιστορίας. Ποιά μπορεί να είναι σήμερα, εποχή της κατάρρευσης της σοσιαλιστικής υπόθεσης σε όλα τά μέτωπα, ή χρησιμότητα του έργου ενός φιλοσόφου που διεκδίκησε με τούς πιό ύψηλούς τόνους και τόν πιό άσυμβίβαστο και άνυποχώρητο τρόπο να είναι κομμουνιστής; Καμιά, είναι ή πιό ρωσφάνης και συνηθισμένη άπάντηση. Όστόσο, αν κάτι, έστω έλάχιστο, μās έμαθε ο Άλτουσέρ, είναι να δυσπιστούμε και να είμαστε επιφυλακτικοί άκριβώς μπροστά στό πρόδηλο και τό αυτόνόητο. "Αν λοιπόν άκολουθήσουμε αυτή την όδηγία και άμφισβητήσουμε την έκδηλη έγκυρότητα της κρίσης που, κατηγορηματικά και άμετάκλητα, παραπετάει τό έργο του Άλτουσέρ στή λήθη, μπορούμε πιστεύω σήμερα, τουλάχιστον, να επιχειρήσουμε να μιλήσουμε. Ό τρόπος που θά μιλήσουμε για τό έργο του θά δείξει αν μπορούμε να δώσουμε μίαν άλλη άπάντηση από τή συνήθη στό έρώτημα της έπικαιρότητας και της χρησιμότητας της φιλοσοφίας του Άλτουσέρ.

Έχουμε πιστεύω να άποφύγουμε δύο μεγάλους σκοπέλους. Ό πρώτος σκοπέλος είναι ή νοσταλγία. Να μιλήσουμε δηλαδή για τόν Άλτουσέρ αναπολώντας τή χαμένη επαναστατική μας νεότητα, όπως περίπου μιλάμε για τά τραγούδια των Μπήτλς και τά πρώτα φίλμ του Γκοντάρ.¹ Αυτή ή

γλυκερή και άπολιτική στάση, την όποία πιστεύω ο ίδιος ο Άλτουσέρ θά σιχαινόταν, όχι μόνο δέν είναι άντάξια και σύστοιχη με τό έργο του, αλλά επιβεβαιώνει με τόν πιό εύγλωττο τρόπο την άποψη που χαρακτηρίζει τό άλτουσερικό έργο παρωχημένο και άχρηστο, τουλάχιστον πολιτικά.

Ό δεύτερος σκοπέλος είναι ο άκαδημαϊσμός. Δηλαδή, να άντιμετωπίσουμε τόν Άλτουσέρ όπως άντιμετωπίζουμε π.χ. τόν Τζών Λόκ. Να ανασυντάξουμε τά κείμενά του, να διακρίνουμε περιόδους, να έντοπίσουμε τίς άντιφάσεις, τίς παραλείψεις, τά σφάλματα. Να δείξουμε πόσο σπουδαία ή πόσο άνούσια είναι αυτά που μās ειπε. Να δώμε αν όντως ή «προσωπολατρεία» δέν είναι ή κατάλληλη έννοιολογική κατηγορία για να συλλάβουμε τόν σταλινισμό, αν όντως πρέπει να έπικριθούν τά έγελιανά στοιχεία στό μαρξικό έργο και να προβληθούν τά σπινοζικά ή αντίθετα τά καντιανά, αν όντως πρέπει να κάνουμε και πού τή διάκριση άνάμεσα στό νεαρό και τόν ώριμο Μάρξ, αν όντως ο μαρξισμός είναι επιστήμη κ.λπ. Όλα αυτά τά έρωτήματα είναι πολύ καλά. Κάποτε ίσως άπαντηθούν και αυτό θά είναι χρήσιμο, γιατί προφανώς δέν ισχυρίζομαι ότι ή θεωρία του Άλτουσέρ είναι άλάνθαστη, ότι, άρα, πρέπει να τεθεί στό άπυρόβλητο και να μήν ύποστεί τή δοκιμασία της κριτικής. Αυτό που ύποστηρίζω είναι ότι σήμερα προέχει κάτι άλλο. Κάτι που θά καταστήσει τή φιλοσοφία του Άλτουσέρ έπικαιρη πολιτικά, κάτι που θά τή βάλει στό παιχνίδι και θά κάνει δυνατή, ένδιαφέρουσα και χρή-

σιμη, την άκαδημαϊκή έρευνα. Αυτό που προέχει είναι να δώμε τί μπορούμε να άντλήσουμε από τή φιλοσοφία του Άλτουσέρ όχι ως άπλή πνευματική άσκηση — κάτι που θά έμοιαζε με βυζαντινολογία και θά δικαίωνα όσους με μιά κίνηση κλείνουν τή φιλοσοφία του, την παγιώνουν και τή διαγράφουν — αλλά τί μπορούμε να άντλήσουμε απ' αυτήν για την πολιτική μας δράση σήμερα. Στίς συνθήκες που ζούμε, της άταραξίας και της μακαριότητας, τό αίτημα αυτό, τό αίτημα να καταστήσουμε έπικαιρη τή φιλοσοφία του Άλτουσέρ, δηλαδή να καταστήσουμε έπικαιρο τό μαρξισμό, φαντάζει άπλός βολонταρισμός. Όστόσο, και μόνο τό γεγονός ότι επιχειρούμε, τώρα έδώ, να μιλήσουμε γι' αυτό δείχνει πώς υπάρχουν κάποιοι όροι για να προχωρήσουμε.

Αν λοιπόν αφήσουμε στην άκρη την αισθηματική νοσταλγία και τόν ψυχρό άκαδημαϊσμό επιστρέφουμε πάλι στην άφετηρία: Πώς να μιλήσουμε σήμερα για τόν Άλτουσέρ; Πιστεύω ότι μπορούμε να αναγνωρίσουμε τό πρόβλημα, τή δυσκολία δηλαδή που έχουμε να βρούμε τόν τρόπο, αν ξαναδοουμε δσα αυτός ειπε για τή φιλοσοφία γενικά και τή μαρξιστική φιλοσοφία ειδικότερα.

Όπως μās έμαθε ο Άλτουσέρ, ή φιλοσοφία δέν είναι παρά ή ταξική, σε τελευταία άνάλυση, πάλι στό χώρο της θεωρίας. Τό καθήκον που άνατίθεται στή φιλοσοφία από την ταξική πάλι γενικά και από την ιδεολογική ταξική πάλι ειδικότερα είναι να συνεισφέρει στην έννοποίηση των ιδεολο-

γιών μέσα σε μία κυρίαρχη ιδεολογία παρέχοντας συγχρόνως τήν ἐγγύηση ὅτι ἡ κυρίαρχη αὐτή ιδεολογία εἶναι ἡ 'Αλήθεια.² Ἡ φιλοσοφία καταστρώνει ἔτσι θεωρητικά συστήματα κατηγοριῶν καί σχημάτων τά ὁποῖα μεσολαβοῦν ὥστε νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ συνοχή τῶν ἐπιμέρους στοιχείων τῶν ιδεολογιῶν πού συνδέονται μέ ὄλων τῶν εἰδῶν τίς κοινωνικές πρακτικές, γιά νά ἀρθοῦν οἱ τυχόν ἀντιφάσεις. Εἶναι δηλαδή ἡ φιλοσοφία ἓνα εἶδος θεωρητικοῦ ἐργαστηρίου στό ὁποῖο πειραματιζόμαστε μέ τρόπο ἀφηρημένο πάνω στό πολιτικό βασικά πρόβλημα τῆς ιδεολογικῆς ἡγεμονίας ἡ ὁποία, ὅπως πάλι μᾶς διδάξε ὁ 'Αλτουσέρ, ἔχει πολύ ὕλικές συνέπειες.

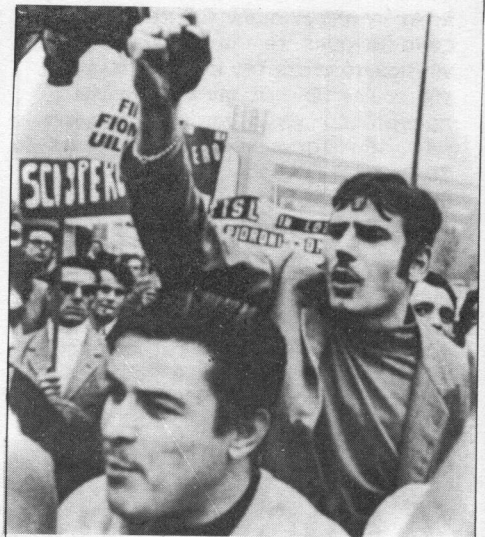
Ποῖος ὁμως εἶναι ὁ ρόλος τῶν φιλοσόφων οἱ ὁποῖοι ἀρνούνται νά ὑπηρετήσουν τήν κυρίαρχη ιδεολογία; Ὁ ρόλος τους, λέει ὁ 'Αλτουσέρ, δέν εἶναι νά ἀντιπαραβάλλουν στά συστήματα τῶν φιλοσόφων τά δικά τους «ἀληθῆ» συστήματα, ὅπως ἔκανε γιά λογαριασμό τοῦ μαρξισμοῦ ὁ Στάλιν, ἀλλά νά μεταβάλλουν τόν τόπο τῆς φιλοσοφίας ἀπό ἡσυχαστήριο τῶν αἰώνων ἀληθειῶν σέ ἀγωνιστικό στίβο, σ' ἓνα πεδίο μάχης. Ὁ ρόλος τους δέν εἶναι νά διατυπώσουν καί νά καταγράψουν τή μαρξιστική φιλοσοφία ἀλλά νά τήν ἀσκήσουν μ' ἓναν τρόπο διαφορετικό ἀπό αὐτόν τῶν κλασικῶν φιλοσόφων, μέσα στήν πολιτική καί ἐπιστημονική τους δράση. Ἡ μία πρακτική, ἡ ὁποία παράγει τή φιλοσοφία ὡς φιλοσοφία — δηλαδή κλασικά, παίζεται στό γήπεδο τῶν ἀντιπάλων ὑπό τήν πλήρη ἡγεμονία τους καί παράγει μιά καταπιεστική ιδεολογική ἐνότητα. Ἡ ἄλλη, αὐτή πού διακατεῖχε τόν Μάρξ, τόν Λένιν, τόν Γκράμσι, ἡ ὁποία δέν ἔχει συγκροτηθεῖ καί δέν πρέπει νά συγκροτηθεῖ ὡς ὄντολογία, εἶναι ὅπως τή χαρακτηρίζει ὁ 'Αλτουσέρ ἐπικαλούμενος τόν Μάρξ, «κριτική καί ἐπαναστατική». Εἶναι μία πρακτική πού ἀποκαθιστᾷ ἄλλες σχέσεις μέ τίς κοινωνικές πρακτικές, οἱ ὁποῖες συγκροτοῦν τό ἐπίδικο ἀντικείμενο τῆς πάλης πού διεξάγεται στή φιλοσοφία. Σχέσεις ὄχι ἐνοποίησης τῶν ιδεολογιῶν μέ τίς ὁποῖες οἱ κοινωνικές πρακτικές συναρτῶνται, ἀλλά σχέσεις οἱ ὁποῖες ὑπονομεύουν τή δραστικότητα τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας καί ἄρα «δημιουργοῦν τίς ιδεολογικές προϋποθέσεις γιά τήν ἀπελευθέρωση καί ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν» (*Μετασχηματισμός τῆς Φιλοσοφίας*, σ. 265).

Ποῦ βρίσκεται σήμερα αὐτή ἡ πρακτική πού ἐπαγγέλθηκε ὁ Μάρξ καί συνέστησε στους μαρξιστές ὁ 'Αλτουσέρ;

«Παρ' ὄλο πού πρόκειται γιά ἓνα ἐκπληκτικό παράδοξο, ἀποτελεῖ πλέον δεδομένο ὅτι, ἀπό θεωρητι-

κή σκοπιά, ὁ μαρξισμός παρέμεινε οὐσιαστικά στό σημεῖο πού τόν ἀφῆσε ὁ Μάρξ. Ἡ σκέψη του βέβαια ὑποκίνησε σχόλια, μερικές φορές λαμπρές ἐξηγήσεις, πού συχνά ἐπίπεδες καί ὑπεραπλουστευμένες, ἐνέπνευσε ἐφαρμογές, ὑποκίνησε ἀγριές διαμάχες ἐρμηνείας πού γεννήθηκαν ἀπό τήν ἐπαναστατική πολιτική δράση. Ἀλλά ὁ μαρξισμός ἀπλῶς ἐπαναλαμβανόταν καί μέσα στήν ἐπανάληψη παραμορφώθηκε ἢ ἀποστεώθηκε».³

Κάναμε τήν παρέκβαση στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται ὁ 'Αλτουσέρ τή φιλοσοφία γενικά καί τή μαρξιστική φιλοσοφική πρακτική εἰδικότερα, γιά νά ἐντοπίσουμε τήν αἰτία τῆς δυσκολίας πού ἔχουμε νά μιλήσουμε σήμερα γιά τό ἐργο του, νά μιλήσουμε δηλαδή γιά τόν μαρξισμό. Εἴπαμε ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ ταξική πάλη στό χώρο τῆς θεωρίας. Ὅπως κάθε φιλοσοφία, ἔτσι καί ἡ μαρξιστική φιλοσοφική πρακτική μετέχει σ' ἓναν πόλεμο θέσεων σύροντας διαρκῶς διαχωριστικές γραμμές καί κάνοντας ὀριοθετήσεις. Εἰδικά ὁμως ἡ μαρξιστική φιλοσοφία διεξάγει ἓναν πόλεμο ἀμυντικό ἀφοῦ ἔχει νά ἀντιμετωπίσει τήν ιδεολογική ἡγεμονία τῆς ἀρχουσας τάξης. Ἔτσι, διαρκῶς ἐν ἐργηρόρει, δέν συστήνεται ἀπό κάποιες πάγες καί κατακτημένες θέσεις (θέσεις - ἀπόψεις καί θέσεις - ὀχυρά), ὅπως οἱ ἄλλες φιλοσοφίες, ἀλλά ἀπό τήν ἀδιάκοπη ἀντιπαράθεσή της μέ αὐτές. Στό σῶμα τῆς φιλοσοφίας ἡ μαρξιστική προβληματική δέν ἀφήνει παρά ἀνυπόστατες χαράξεις, δέν παράγει συστήματα καί ἀλήθειες· στό σῶμα τῆς κοινωνίας ἔχει ὅλες συνέπειες ἀφοῦ παράγει ἐργαλεῖα καί ὄπλα γιά τίς κοινωνικές πρακτικές. Ἄν ὁμως ἡ μαρξιστική φιλοσοφική πρακτική συστήνεται μόνο ὡς ἀγωνιστική πρακτική, κι ἂν αὐτός ὁ ἀγώνας σίγησε ἀπό καιρό ἢ, ὅπως εἶπε ὁ 'Αλτουσέρ, ἴσως μετά τόν Μάρξ ποτέ δέν ὑπῆρξε, τότε πῶς πρέπει νά μιλήσουμε σήμερα γιά μαρξισμό χωρίς, μέ τόν τρόπο πού θά ἐπιλέξουμε, νά προδώσουμε τόν μαρξισμό; Ἄν κάθε ἐστία ἀντίστασης ἐξέλιπε, ἂν ὄλες οἱ γραμμές ἀμυνας πέρασαν στά χέρια τοῦ ἔχθρου, τότε αὐτό πού ἀπομένει σέ ὅσους μιλοῦν ἀκόμη γιά μαρξισμό εἶναι εἴτε μακαρίως νά παραγαλίζουν δογματικά τά στερεότυπα τῆς ὀρθοδοξίας ἢ ἀσμένως νά σπεύδουν νά κρατηθοῦν ἀπό τίς ἀμετακίνητες ἀλήθειες τῆς οὐτοπίας. Σήμερα τά ἔχουμε καί τά δύο. Ἄλλοι φυλάττουν τά ἱερά καί τά ὅσια ἀναθυμούμενοι τά κλέη τοῦ παρελθόντος, καί ἄλλοι, οἱ περισσότεροι, δοκιμάζουν στήν ἀγορά τήν ἀξία τῶν σταθερῶν ἰδανικῶν τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητας καί τῆς ἀδελφότητας. Στό ΚΚΕ καί τόν

Συνασπισμό π.χ. σήμερα, ἄλλοι προσπαθοῦν μάταια νά κρατηθοῦν ἀπό τό εἰθραυστο πλέον ἀπολίθωμα τοῦ δογματισμοῦ, καί ἄλλοι, παγιδευμένοι ἀνάμεσα στή γενικευμένη ἀπορία καί τά ἄμεσα πραγματιστικά καθήκοντα μᾶς πολιτικῆς τακτικισμοῦ, ὡς ὑποκατάστατο τῆς χαμένης τους ιδεολογίας ρίχνουν στό τραπέζι τό πανανθρώπινο καί κυρίως ἀκίνδυνο σήμερα πολιτικά ἰδανικό μᾶς ἀπώτερης καθολικῆς ἐλευθερίας.

Καί οἱ δύο αὐτές στάσεις δέν κάνουν ἄλλο ἀπό τό νά ἀκυρώνουν τόν μαρξισμό. Ὁ 'Αλτουσέρ μᾶς ἔμαθε ὅτι ἡ μαρξιστική θεωρία ὀρίζεται ὄχι ὡς οὐτοπική ἀλλά, ἀντίθετα ὡς ἐπιστημονική. Καί ξέρουμε, ἔλεγε, ὅτι δέν ὑπάρχει ἐπιστήμη στόν κόσμο πού νά ἐπιτεῖ δίχως νά προοδεύει, καί νά προοδεύει δίχως νά ἐπανεξετάζει κριτικά τίς πρώτες μορφές ἔκφρασής της, τήν «ἀρχή» της. Ὁ μαρξισμός, ὅπως τόν συλλαμβάνει ὁ 'Αλτουσέρ, μοιάζει μέ τό ἀεροπλάνο ἢ τό ποδήλατο: ἂν δέν κινεῖται, τσακίζεται. Ἀφοῦ λοιπόν ἡ μαρξιστική προβληματική στή φιλοσοφία κατέθεσε ἀπό νωρίς τά ὄπλα — ἔπαψε δηλαδή νά ἀγωνίζεται, ἀφοῦ βούλιαξε ἄλλοτε ἡχηρά καί ἄλλοτε ἀνεπαισθήτως στό χυλό τῆς ἀρχουσας ιδεολογίας πού κατακυριεύει τόν κόσμο, δέν εἶναι σήμερα καθόλου εὐκολο νά μιλήσουμε γιά τόν μαρξισμό ὅπως μᾶς ἔμαθε ὁ 'Αλτουσέρ. Πρέπει νά τόν ἀνασύρουμε πάνω σέ μιά διαχωριστική γραμμή, σ' ἓνα ὄριο. Κι αὐτό σημαίνει πῶς πρέπει νά πιάσουμε κιάλας δουλειά. Ἡ δουλειά μας θά εἶναι «...νά ἐργαστοῦμε πάνω στή διαφορά».⁴

Ξαναγυρίζω στό ἀρχικό ἐρώτημα: Μποροῦμε νά μιλήσουμε σήμερα γιά τόν 'Αλτουσέρ; Ἐντοπίσαμε ἤδη δύο δυσκολίες. Πρέπει, πρώτον, νά σύρουμε τόν μαρξισμό ἔξω ἀπό τό τέλμα τῆς ιδεολογίας — νά ἀρχίσουμε δηλαδή τίς ὀριοθετήσεις καί τήν κριτι-

κή, και δεύτερον, να λάβουμε θέση μάχης, να στρατευτούμε. Δύσκολα πράγματα και τὰ δύο. Προϋποθέτουν και τὰ δύο κάτι. "Οτι θέλουμε να είμαστε μαρξιστές. Γράφει ο Άλτουσέρ μιλώντας για τή γενιά του:

«Συνεπαρμένοι μέσα στη δίνη των μεγάλων ταξικών αγώνων τής σύγχρονης Ιστορίας, στρατευτήκαμε στις γραμμές του εργατικού κινήματος και θέλαμε να είμαστε μαρξιστές». (ΥτΑ, 131, ύπογράμμιση δική μου).

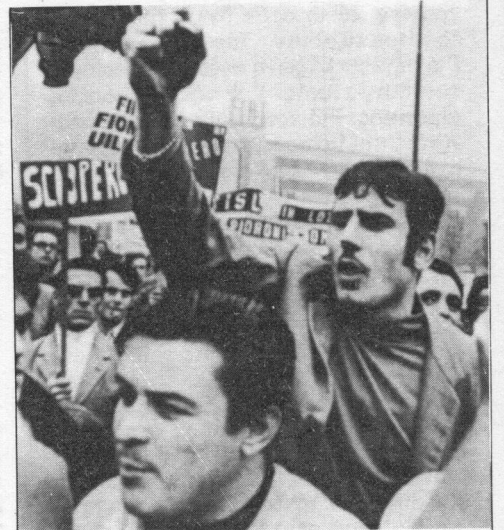
Τότε, συνεχίζει, ακόμη και μετά τό ΧΧ Συνέδριο, δέν ήταν εύκολο να είσαι μαρξιστής, δέν μπορούσες να αναγνωριστείς μέσα στη μαρξιστική θεωρία. Τί θά έλεγε άραγε σήμερα; Η δυσκολία δέν έγκειται πιστεύω τόσο στο γεγονός ότι οι πολλοί (και σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά) σέ περιγελούν και σέ χτυπούν μέ συγκατάβαση στον ώμο. Η δυσκολία βρίσκεται στο ότι δέν έχουμε ακόμη αναγνωρίσει ποιό είναι τό πρόβλημα. Τό να θέλουμε να είμαστε μαρξιστές δέν σημαίνει να βάλουμε σέ κίνηση μία συγκεκριμένη έπιθυμία, αλλά να αναγνωρίσουμε εκείνη τήν άπατηλή εικόνα, τήν ιδεολογική εικόνα, πού αίχμαλωτίζει και παραλύει τή σκέψη και τή δράση μας. «Θέλουμε να είμαστε μαρξιστές» σημαίνει ότι καταπιανόμαστε μέ τόν χαρακτήρα, τό νόημα και τίς συνέπειες τής κρίσης του μαρξισμού. Πολλοί έχουν παραιτηθεί. Άλλοι στοχεύουν στην καθαρή θέαση ενός ύγιους και γνήσιου, χωρίς παραμορφώσεις παρελθόντος. Άλλοι έχουν άποθέσει τίς έλπίδες τους στο ένστικτο των μαζών και προσβλέπουν σέ έποχές καλύτερες, πού από μόνες τους (κατά αναγκαιότητα ίσως;) θά αναγεννήσουν και τό μαρξισμό από τίς στάχτες του. Ο Άλτουσέρ λέει ότι αυτή είναι δουλειά του παρόντος, δουλειά στο παρόν και για τό παρόν. Πρέπει να χαράξουμε ένα δρόμο πού θά μās βγάλει από τίς συμπληγάδες τής όρθοδοξίας και του ούμανισμού και θά μās φέρει άντιμέτωπους μέ τήν άστική ιδεολογία. Σήμερα ο ούμανισμός δέν είναι παρά τό άλλο όνομα τής φιλελεύθερης ιδεολογίας ενώ ή όρθοδοξία δέν έκπορεύεται πλέον από τους πανίσχυρους μηχανισμούς των κομμουνιστικών κομμάτων. Έκφράζεται από τήν τάση να έπιστρέψουμε στις πηγές για να άνασυστήσουμε τίς διάφανες και άμόλυντες σκιές ενός ύποτιθέτα γνήσιου μαρξισμού.

«Δέν μπορούμε», έλεγε ο Άλτουσέρ «να θεωρούμε ότι ή ιστορική, πολιτική ακόμη και θεωρητική μας παράδοση είναι μία "καθαρή" κληρονομιά, ή όποία παραμορφώθηκε από ένα άτομο, τόν Στάλιν, ή από τήν ιστορική περίο-

δο στην όποία κυριάρχησε. Δέν υπάρχει καμιά γνήσια καθαρότητα του μαρξισμού πού μένει μόνο να τήν ξαναανακαλύψουμε.⁵ (...) Σέ όλη τήν περίοδο των δοκιμασιών στη δεκαετία του '60, όταν μέ διάφορους τρόπους "έπιστρέψαμε στους κλασικούς", όταν διαβάσαμε και ξαναδιαβάσαμε τόν Μάρξ, τόν Λένιν και τόν Γκράμσι, προσπαθώντας να βρούμε σ' αυτούς τόν ζωντανό μαρξισμό, αυτόν πού έπνιξαν οι σταλινικοί τύποι και οι πρακτικές, άναγκαστήκαμε όλοι, ο καθένας μέ τόν τρόπο του και τίς διαφορές μας, να παραδεχτούμε τό προφανές — ότι δηλαδή ή θεωρητική μας παράδοση δέν είναι "καθαρή" ότι άντίθετα μέ τή βιαστική φράση του Λένιν, ο μαρξισμός δέν είναι ένα "κομμάτι άτσάλι", αλλά περιέχει δυσκολίες, άντιφάσεις και κενά... Μās ξανάρχονται στό νού, τά έκπληκτικά λόγια του Λένιν: "Ο Μάρξ δέν έβαλε παρά τους άκρογωνιαίους λίθους" μιάς θεωρίας πού είμαστε ύποχρεωμένοι να άναπτύξουμε μέ κάθε θυσία και προς πάσα κατεύθυνση».⁶

Έχουμε όμως να άντιμετωπίσουμε και ένα άλλης φύσεως πρόβλημα. Μία φιλοσοφία, όπως τήν σκέφτεται ο Άλτουσέρ, μία φιλοσοφία δηλαδή πού τάσσεται μέ τό μέρος του ενός ή του άλλου άντιπάλου στην μάχη τής θεωρίας άπαιτεί και μίαν άλλη στάση εκ μέρους των φιλοσόφων. Άπαιτεί στρατεύση. Αυτή τή στάση κράτησε παραδειγματικά μέχρι τό τέλος. Ήταν πιστεύω συγχρόνως ή πηγή τής γοητείας πού άσκησε και ή αίτία τής άμείλικτης κριτικής πού ύπέστη.

Οι φράσεις του ήταν πυκνές; άστηρές, θά έλεγε κανείς, δωρικές. Ο λόγος του γυμνός σά λεπίδα. Χρησιμοποίησε τίς πιό δυσάρεστες και έννοχητικές λέξεις: «πάλη των τάξεων», «κομμουνισμός», «έπανάσταση», «προλεταριάτο», «άστική τάξη», «κέρδος», «κεφάλαιο». Έλεγε τά πράγματα μέ τό όνομά τους: «δεξιά άπόκλιση», «κριτική από τά άριστερά». Διακινδύνευε τίς πιό τολμηρές και ριζοσπαστικές ύποθέσεις, άγγιζε συχνά τό παράδοξο, πήγαινε κόντρα στις πιό εύλογες και άυτονόητες σκέψεις. Όταν όλοι μιλούσαν για τόν νεαρό Μάρξ αυτός μιλούσε για τόν ώριμο. Όταν γοήτευε ο σχετικισμός, αυτός μιλούσε για άντικειμενικότητα και έπιστήμη. Όταν κυριαρχούσε ο ούμανισμός αυτός ύποστήριζε τόν θεωρητικό άντιανθρωπισμό. Όταν κυριαρχούσε ο εύρωκομμουνισμός αυτός μιλούσε για κομμουνισμό. Όταν όλοι έλεγαν ότι σέ κρίση βρίσκεται ο Μαρξισμός - Λενινισμός, ο Άλτουσέρ

έλεγε ότι σέ κρίση βρίσκεται ο μαρξισμός, και μάλιστα στο μυαλό μας. Γιατί; Διότι συνειδητοποιούμε ότι ο μαρξισμός, έχει μέν κατανόηση πολλά, αλλά όχι τά πάντα. "Οτι δέν άρκεί να άνατρέψουμε τόν παγωμένο Μαρξισμό-Λενινισμό του Στάλιν και να τόν άντικαταστήσουμε παγιώνοντας τόν «γνήσιο» και «άληθή» μαρξισμό των πηγών.

Ο τόνος του Άλτουσέρ ήταν πολεμικός, άγέρωχος. Δέν δίσταζε να προκαλεί, να υπερβάλλει, να στοχάζεται όπως έλεγε στα όρια. Μιλώντας στην «Υποστήριξη τής Άμείνης» για τόν «θεωρητικό άντιανθρωπισμό» έλεγε:

«Άκόμη κι άν δέν τήν είχα διατυπώσει, θά άξιζε τούτη τή θέση να τήν έφεύρω μόνο και μόνο για τήν άπόλαυση πού θά μου έδινε ή παρακολούθηση των ιδεολογικών πυροτεχνημάτων πού άντιμετώπισα έξ αίτίας της». Στο βιβλίο του *Γιά τόν Μάρξ* λέει έπιγραμματικά: «Τό τέλος του δογματισμού (έννοει μετά τό ΧΧ Συνέδριο) δημιούργησε μία πραγματική έλευθερία έρευνας, και έπίσης σέ μερικούς τήν πυρετώδη σπουδή να κάνουν τή φιλοσοφία ένα ιδεολογικό σχόλιο πάνω στο άίσθημα και τή λαχτάρα τους για έλευθερία». Κι άμέσως μετά: «Όμως οι πυρετοί πέφτουν τό ίδιο σίγουρα όπως κι οι πέτρες πού πετιούνται στον άέρα».

Η στρατεύση του Άλτουσέρ, άπόλυτα συνυφασμένη μέ τό περιεχόμενο του έργου του, ήταν έννοχητική άκόμα και τήν έποχή τής δόξας του. Τον είπαν σταλινικό, δογματικό, σκληροπυρηνικό. Δέν ήταν εύκολο, ούτε και τότε, να άποδεχτεί κανείς τό έργο και τόν τρόπο του Άλτουσέρ. Η φιλοσοφία του, στιβαρή, άκολουθούσε άνεπηρεάστη τίς ράγες τής δικής της άδήριτης λογικής. Έμοιαζε σαν από

γρανίτη πάνω στον δγκο του οποίου έξοστρακίζονταν αστοχες κριτικές. Για την αγγλόφωνη «νέα άριστερά» ήταν δογματικός. Για την όρθοδοξία, αίρετικός. Για τους κάθε είδους ουμανιστές και ιστορικιστές, αντιανθρωπιστής, σχεδόν απάνθρωπος. Τό έργο του θεωρήθηκε τό σκευός του πύο μονολιθικού όρθολογισμού. Κι όμως ή φιλοσοφία του Άλτουσέρ είχε ψυχή. Είχε τούς χυμούς πού τής έδινε ή στράτευσή του στους ταξικούς αγώνες τής γενιάς του. Τά κείμενά του φέρουν τά ίχνη τής Ιστορίας του. Γι' αυτό διαρκώς τά βασάνιζε, τά αναθεωρούσε, τά διόρθωνε, τά προχωρούσε. «Ό δικός μου στοχασμός ήταν ένας στοχασμός μέ τά μέσα πού είχα στή διάθεσή μου...», λέει στήν τελευταία του συνέντευξη. Καί στήν «Υποστήριξη τής Άμιένης» (125): «χρησιμοποιώ έδω διατυπώσεις πού δέν ήμουνα τότε σέ θέση νά προτείνω. Μπορώ όμως νά πώ ότι ανακάλυπτα από τότε βήμα πρός βήμα...». Σήμερα, ή στάση τής στράτευσης, δυσφημισμένη και άνοήλη, εξέλιπε θά έλεγα έντελώς. Κι αυτό είναι μιά επιπλέον δυσκολία για νά καταπιαστούμε ξανά μέ τόν Άλτουσέρ δηλαδή μέ τόν μαρξισμό.

Όπως ό Μάρξ, ύποστηρίζει ό Άλτουσέρ, δέν θεωρεί στόν *Πρόλογο τής Πολιτικής Οικονομίας* τίς ιδέες του ως εξηγητικές άρχές ενός δεδομένου όλου, αλλά τίς τοποθετεί μέσα στήν ιδεολογική πάλη και τίς εξετάζει ως πρός τή δραστικότητα πού αυτές έχουν στίς ταξικές συγκρούσεις, έτσι κι έμεις πρέπει νά αναγνωρίσουμε ότι ό μαρξισμός είναι ζωντανός μόνο όταν μάχεται, όταν δουλεύει πάνω στίς αντιφάσεις του, πάνω στή συγκεκριμένη άνάλυση τής συγκεκριμένης κατάστασης, μέσα στόν όρίζοντα πού άνοιξαν οι κλασικοί του μαρξισμού. Πολλοί άμφισβητούν άκόμη κι αυτόν τόν όρίζοντα. Λέει όμως ό Άλτουσέρ:

«Σκέφτομαι ότι μερικές από τίς διατυπώσεις του Μάρξ, του Λένιν και των διαδόχων τους (και δέν μιλω για τόν Στάλιν...) είναι άπλές προσεγγίσεις και περιέχουν άκόμη και σφάλματα. Όμως ούσιαστικά είναι "όρθές" πολιτικά, άκόμη και άν είναι άναγκαίο νά αναθεωρήσουμε κάποιες από τίς θεωρητικές διατυπώσεις και νά τίς βελτιώσουμε. Οι σύντροφοι πού δηλώνουν έναντίον του "λενινισμού" είναι δικαιολογημένοι εάν μέ αυτό έννοούν τά *Θεμέλια του Λενινισμού*, όπως αυτά παγιώθηκαν και έρμηνεύτηκαν μέ άκρως μεροληπτικό τρόπο από τόν Στάλιν. Εάν άντίθετα έννοούν τή σκέψη του Λένιν, ή όποία περιέχει τό δικό της μερίδιο δυσκολιών άκόμη και αντιφάσεων, ...τότε πιστεύω πώς σφάλλουν».⁷

Άν λοιπόν θέλουμε νά είμαστε μαρξιστές, άντί νά μηρυκάζουμε ότι «ό μαρξισμός άπέθανεν», ή ότι «ό μαρξισμός είναι σέ κρίση», θά πρέπει νά φέρουμε τόν έαυτό μας στή θέση πού θά μάς επιτρέψει νά δούμε και νά αναγνωρίσουμε τήν κατάσταση, σκίζοντας τόν μανδύα πού επιβάλλουν οι παραμορφωτικοί φακοί τής κυρίαρχης ιδεολογίας. Πρέπει νά άρθούμε στό σημείο εκείνο πού θά μάς επιτρέψει, όπως ό Άλτουσέρ, νά φωνάξουμε «Επιτέλους! Η κρίση του μαρξισμού ξέσπασε». Κι ύστερα νά σηκώσουμε τά μανίκια μας πιάνοντας δουλειά.

Όταν ξεκίνησα νά γράφω αυτό τό κείμενο δέν ήξερα κι έγώ άν μπορούσαμε νά δείξουμε για τή φιλοσοφία του Άλτουσέρ κάποιον άλλον τόπο, διαφορετικό από τό σκονισμένο ντουλάπι μέ τίς άναμνήσεις και τά άχρηστα αντικείμενα. Βάζοντας όμως στό χαρτί τίς δικές μου άπορίες και, τό σπουδαιότερο, διαβάζοντας ξανά τά κείμενα, έγώ είδα κάποιο φώς.

1. Τήν άναλογία κάνουν οι L. Ferry, A. Renaut, *La Pensée* 68: Essai sur l'Anti-Humanisme Contemporaine, Paris 1985, p. 200.
2. Άπό τό κείμενο «Ό Μετασχηματισμός τής Φιλοσοφίας». Τό κείμενο αυτό είχε εκφωνήσει ό Άλτουσέρ στό Πανεπιστήμιο τής Γρανάδας στήν Ίσπανία τόν Μάρτιο του 1976. Ως τώρα είχε δημοσιευτεί μόνο στα Ισπανικά. Τό 1990 εκδόθηκε άγγλικά μαζί μέ άλλα κείμενα από τήν Verso: *Philosophy and the Spontaneous Philosophy of the Scientists and Other Essays*, p. 259.
3. Βλ. Άλτουσέρ: «Μαρξισμός: ένας κριτικός άπολογισμός», στήν Έγκυκλοπαίδεια *Garzanti*, μετφρ. *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τεύχ. 49, Σεπτ. 1985.
4. Βλ. *Θέσεις*, «Υποστήριξη τής Άμιένης», Θεμέλιο, σελ. 124.
5. *Η Manifesto*, «Η κρίση του μαρξισμού».
6. «Υποστήριξη τής Άμιένης», σελ. 154.
7. *Η κρίση του μαρξισμού*, γερμανική έκδοση.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΣΜΟΣ

Φιλοσοφία — Οι ιδέες

KARL JASPERS

Περί του Τραγικού

TH. W. ADORNO

Σέ τί χρησιμεύει άκόμη ή φιλοσοφία;

AGNES HELLER

Ή Μεγάλη Δημοκρατία

M. FOUCAULT

Τί είναι Διαφωτισμός;

A. WELLMER

Λόγος, Ούτοπία και διαλεκτική του Διαφωτισμού

F.M. CORNFORD

Ή άγραφη φιλοσοφία

MAX HORKHEIMER

Τό πρόβλημα τής αλήθειας

MARTIN HEIDEGGER

Ήπιστήμη και διαλογισμός

L. GOLDMANN

Είσαγωγή στόν Λούκατς και στόν Χάιντεγκερ

G. LUKACS

Άπό τή φαινομενολογία στόν ύπαρξισμό

Μαυρομυχάλη 131, 11472 Άθήνα, τηλ. 6436676

Ένα γράμμα του Γιάννη Ρίτσου γιά τήν ποίησή του

Ἀθήνα, 15.V. 72

Κοντεύει μεσάνυχτα. Είμαι μόνος. Μυρίζει καλοκαίρι. Ὅλο τό ἀπόγευμα ἔγραφα ἐπιστολές, πού θᾶπρεπε νάχαν γραφτεῖ ἀπό μέρες, γιά νά ξεμπλέξω καί νά μπορέσω νά μείνω κάπως ἐλεύθερος μαζί σου, νά σοῦ κουβεντιάσω ὅσο κι ὅπως μπορῶ. Γιατί σήμερα πῆρα τά τρία σου γράμματα μαζί κ' εἶναι πολλά πού μοῦ λένε καί πολλά πού ἔχω νά τοῦς πῶ. Κι αὐτό εἶναι ἡ δυσκολία καί γιά τοῦς δυό μας. Δέν ξέρω ἄν καταφέρω νά βρῶ χρόνο καί τρόπο νά σοῦ γράψω κάτι ἀπ' ὅλα τοῦτα πού μαζεύτηκαν, πύκνωσαν, σκλήρυναν μέσα μας καί δέν προσφέρονται σέ μιάν ἤσυχη, κανονική ἀνάλυση, ἔκθεση ἢ ἐξήγηση. Μόνο ἡ συναίσθηση μιᾶς μυστικῆς ἀναλογίας στοχασμοῦ, προβληματισμοῦ, ἱστορικῶν καί αἰσθητικῶν βιωμάτων ἀνάμεσά μας, μπορεῖ νά εὐκολύνει τήν κουβέντα μας, γεφυρώνοντας τά κενά, ἀφήνοντάς μας τήν ἐλευθερία νά «μαντεύουμε» ἐκεῖ πού ἡ λογική μοιάζει ἀνεπαρκῆς ἢ σκοντάφτει ἢ κουράζεται καί μᾶς κουράζει. Ἀρχίζω, λοιπόν, ἔτσι στήν τύχη μέ τήν προκαταβολική ἀμφιβολία ἄν καί πόσο θά συνεχίσω καί τί θά βγεῖ. Ἀμφιβολία, ναί. Ὁχι ὅμως ἀνησυχία μήπως μέ παρανοήσεις ἢ μέ παρεξηγήσεις, ὅπως φοβᾶσαι ἐσύ γιά μένα (καί μά τήν πίστη μου μέ παραξένεφε). Γιατί γι' αὐτό πού ἀναρωτιέσαι, γιά τό δρόμο τῆς δουλειᾶς μου «μέ τοῦς ἀρχαίους», ἀναρωτιέμαι ἀπό χρόνια κ' ἐγώ ὁ ἴδιος, καί θαρρῶ πώς καί σέ παλιότερα γράμματά μου καί σέ τηλεφωνήματά μας, σοῦ ἔχω κάνει ἀρκετά σαφείς νύξεις. Μάλιστα, σ' ἕνα γράμμα-ἡμερολόγιο πού σοῦ ετοίμαζα στή Σάμο καί πού ποτέ δέν τέλειωσε (καί πῶς θά μπορούσε νά τελειώσει ἕνα ἡμερολόγιο — καί μάλιστα παρατημένο;), αὐτό εἶταν τό κύριο θέμα τοῦ γραφοῦ μου — αὐτή ἡ ἀντίθεση (κ' ἡ μοιρασιά μου) ἀνάμεσα στό τώρα καί στό πάντα, ἀνάμεσα στίς δυό ἀναγκαιότητες: τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς πραγματικότητας καί τῆς «μυθικῆς» πραγματικότητας τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου πού ξεπερνάει τά «ἐπείγοντα πλαίσια τῆς δοσμένης στιγμῆς» καί πρός τά ἐμπρός (μέλλον)

καί πρός τά πίσω (παρελθόν). Τήν πρώτη ἀναγκαιότητα ὄχι μόνο τήν ἔζησα καί τῆς ἀποκρίθηκα ἄμεσα (τό ξέρεις πολύ καλά — κι ὄχι μόνο μέ τόν «Ἐπιτάφιο» καί τόν «Ἀποχαιρετισμό» ἀλλά μέ τόσα ἄλλα, ὅπως τά «Τρία Χορικά», ἡ «Ρωμιόσῦνη», ἡ «Κυρά τῶν Ἀμπελιῶν», ὁ «Ἄνθρωπος μέ τό γαρύφαλλο», ὁ «Τελευταῖος καί ὁ πρῶτος τοῦ Λίντιτσε», τό «Καπνισμένο τσουκάλι», τά «Δώδεκα κεφάλαια ἀπ' τή Ντοφτάνα», κ.τ.λ., κ.τ.λ.) ἀλλά καί τή ζῶ καί τώρα κάθε τόσο καί τῆς παραδίνομαι (παρ' ὅλες μου τίς αἰσθητικές ἐπιφυλάξεις καί ἀντιστάσεις) ὅπως καί τόν καιρό πού ἔγραφα τίς «Γειτονίες τοῦ κόσμου» ἢ τό «Γράμμα στό Ζολιό», καί μέ παρασέρνει ἀγνό καί ἄοπλο. Μά σέ λίγο (μετά τή δουλειά καί τά ἀπο-

τελέσματά της) αρχίζω να υποφιάζομαι αυτή την «άγνότητα» σά σύμβαση, σάν υποχώρηση σέ μιάν αξίωση τρίτων (ἄς συναντᾶται καί μέ τή δική μου ανάγκη) σάν μιὰ κολακεία πρὸς τὴν ἀναμονή τῶν ἄλλων, σάν μιὰ ἐπιδίωξη ἀναγνώρισης καί χειροκροτημάτων, σάν μιὰ «ἀναισθητική» ἰδιοτέλεια. Ἐπὶ δὴ καί πέρα ἀρχίζουν οἱ κίνδυνοι τῶν παρανοήσεων, τῶν πρόχειρων ἐκτιμήσεων, τῶν ἀφελειῶν, τῶν συγχύσεων. Ποῦ τελειώνει τὸ χρέος καί ποῦ ἀρχίζει ἡ ποίηση; Οἱ ἄνθρωποι εὐκολὰ ἀναγνωρίζουν καί ἐπικροτοῦν μέσα στοὺς στίχους τίς ἰδέες πού ἀγαποῦν, μὰ δύσκολα πολὺ προσεγγίζουν τὴν ποίηση. Θυμῆσου μερικά χρόνια πρὶν τὴ λατρεία καί τὸ θαυμασμό πούχε γνωρίσει ὁ ἀσημαντότατος Ντέμιαν Μπέντνι.¹ Μὴ νομίσεις πὼς θέλω νὰ ἐπαναλάβω τὸ χιλιοεπιτωμένο καί σάν λογοπαίγνιο πιά «ἡ ποίηση δὲ γράφεται μέ ἰδέες ἀλλὰ μέ λέξεις» σάμπως οἱ λέξεις νὰ μὴν ὑποδηλοῦν ἔννοιες, πράγματα, ἰδέες. Ὁχι. Ἀλλὰ μπορῶ νὰ πῶ πὼς ἡ ποίηση δὲ γράφεται μόνον μέ ἰδέες. Ἄς τ' ἀφήσουμε αὐτὸ γιατί θὰ μᾶς πᾶει πολὺ μακριὰ κι ἄς δοῦμε ἕναν ἄλλο κίνδυνο πού ἀφορᾷ στὴν ποίηση ἄμεσα, στὸ ὕφος καί στὸ ἦθος τοῦ ποιητῆ. Ἡ μεγάλη ἰδέα πού μπορεῖ νὰ σχηματίζει ὁ ποιητὴς γιὰ τὸν ἑαυτό του ἀπ' τὴν ἀγάπη καί τὸ θαυμασμό τοῦ πλήθους καθὼς καί ἡ διάθεσή του νὰ διατηρήσει καί νὰ ἐπαυξήσῃ αὐτὸ τὸ θαυμασμό, μπορεῖ νὰ τὸν κάνει κάποτε νὰ «φουσκώσει» ὡς τὴ γελοιότητα, νὰ στρεβλώσῃ τὸ χαρακτήρα του, νὰ πιστέφει πὼς εἶναι ὁ «ἐκπρόσωπος τοῦ λαοῦ του ἢ τῆς χώρας του ἢ τοῦ κόσμου», καί, τὸ χειρότερο, αὐτὸ τὸ «φουσκωμα», αὐτὴ ἡ αὐταρέσχεια νὰ περάσῃ στὸ ὕφος του, στὴν ποίηση, περιβλημένο τάχα τὴν δικαιωμένη «ἀντικειμενικὴ ἔπαρση» τῶν δυνάμεων πού «ἀντιπροσωπεύει» (κάτι πού πολὺ μ' ἐνοχλεῖ κάθε τόσο στὸ Νερούντα πού τὸν ἀγαπῶ — καί φαίνεται ἀκόμη καί στὰ ἐρωτικά του ποιήματα· κάτι πού μ' ἐνοχλεῖ καί στὸν Μαγιακόβσκη — τὸ ὕφος τοῦ «ἀρχηγοῦ» πού παραγομιρίζει τὸ «ἐγὼ» μέ τὸ «ἐμεῖς», παραγεμιζοντας οὐσιαστικά καί ἱεροκρυφίως τὸ «ἐμεῖς» μέ τὸ «ἐγὼ»). Ἄν γλύτωνα κάπως ἐγὼ ἀπ' αὐτὸ τὸν κίνδυνο, εἶναι γιατί ἀρκετὰ νωρὶς ἀπόχτησα τὴν «καλλιτεχνικὴ πονηρία» νὰ βάζω τοὺς τρίτους νὰ μιᾶνε.

Μὰ πάλι, καί παρ' ὅλ' αὐτά, παρ' ὅλους τοὺς ἀναπότρεπτους κινδύνους πού ἐπισημαίνω, δὲ γλυτώνω κ' ἐγὼ ὁ ἴδιος ὄχι πιά ἀπ' τὴν ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ χρέους, ἀλλὰ ἀπ' τὴν ἀνάγκη τῆς ἄμεσης ἀνταπόκρισης στὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς καί στὸ κοινὸ αἶσθημα. Καί τότε, ὄχι μονάχα ρίχνω στὴν μπάντα ὅλες μου τίς αἰσθητικὲς ἐπιφυλάξεις, ἀλλὰ αἰσθάνομαι καί ἄκρατη περιφρόνηση

πρὸς κάθε αἰσθητικὴ πού μπορεῖ νὰ ἐμποδίσῃ ἢ ν' ἀλλοιώσῃ τὴ γνήσια, τὴ δίκαιη (ὅπως λέω αὐτὲς τίς ὥρες) ἀνθρώπινη φωνὴ στὸν πόνο τῆς ἢ στὴν ὀργή τῆς. Καί πρὶν ἀπ' τὸν «Ἀφανισμό τῆς Μήλος» γράφω τίς ὁλοτέλα σύγχρονες «Μαντατοφόρες». Πρὶν ἀπ' τίς «Ἐπαναλήψεις» γράφω τὸν «Τοῖχο μέσα στὸν καθρέφτη» καί τίς «Πέτρες». Γράφοντας τὸ ἀγαπημένο μου «Θυρωρεῖο», σταματῶ γιὰ νὰ γράψω κάτι πολὺ ἄμεσο, τὰ «Στίγματα». Γράφοντας τὴν «Πάροδο», σταματῶ γιὰ νὰ γράψω τὸ πολὺ ἄμεσο ἐπίσης «Κωδωνοστάσιο». Ἔτσι ἔγραφα πρωτύτερα καί τὸ «Δίχτυ». Γι' αὐτὸ παράτησα καί τίς «Ἐπαναλήψεις» πού σκόπευα νὰ γράψω δεύτερη καί τρίτη σειρά. Κι ὅμως, ξαναδιαβάζοντας τίς «Μαντατοφόρες», τὰ «Στίγματα», τὸ «Δίχτυ», τὸ «Κωδωνοστάσιο», τὰ βρίσκω πολὺ πιὸ κάτω ἀπ' τὰ «ἀρχαῖα» μου, ὅπως τὰ λές. Κι ὄχι γιατί τοὺς λείπει ἡ διάσταση τοῦ μύθου, ἡ προϋπάρχουσα μαγεία τῆς ἀπόστασης, ἡ ἄξια μουσικῆ τῶν ἀναχρονισμῶν, ἡ ἐλευθερία κίνησης τῆς φαντασίας, ἡ εὐκολία τῆς μεταμφίσεως καί τῆς ἀκραίας ὁμολογίας κάτω ἀπ' τὴν προσωπίδα τοῦ ἄλλου, ἡ στοχαστικὴ κίνηση τοῦ λόγου ἀπ' τὸ φιλτραρισμένο μέσω τῶν ἐποχῶν αἶσθημα καί νόημα πού δέν ὑπόκειται στὴν ἀναγκαιότητα τῆς λαχναρισμένης στιγμῆς. Ὁχι γι' αὐτά. Ἴσως καί γι' αὐτά. Μὰ εἶναι καί ἄλλα: ἡ ἔνταση τοῦ αἰσθηματος πού ἀλλοιώνει τὸ λόγο, ἡ στιγμιαία ἐπιταγή πού περιορίζει τὴν ὄραση σ' ἕνα ὀρισμένο τμήμα τοῦ χρόνου σάν νᾶναι ὅλος ὁ χρόνος, ὁ μόνος χρόνος, χωρὶς πρὶν καί πιὸ πέρα, ἡ ἀνάγκη νὰ φωνάζεις γιὰ ν' ἀκουστεῖς, νὰ συμμετάσχεις, νὰ συνδράμεις, νὰ παρηγορήσεις, νὰ παρηγορηθεῖς, νὰ ἀρνηθεῖς μαζί, νὰ πετύχεις μαζί, νὰ πιστέφεις, νὰ σέ πιστέφουν, νὰ πιστέφετε, κι ὅλα σέ μιάν εἰλικρινῆ ὑπερβολὴ πού ὑπαγορεύει ἀναπότρεπτα τὸ πάθος, ὅποιο πάθος, καί πού βρίσκειται σέ ἀναλογία μ' αὐτὸ (λέω ἡ ἐκφραστικὴ ὑπερβολὴ), ὅλ' αὐτά μποροῦν νὰ καταστρέφουν τὸ ποίημα (κι ἄς τὸ ξέρεις ἀπὸ πρὶν κι ἄς προσπαθήσεις νὰ φυλαχτεῖς), περιορίζουν τὴ «διάρκειά» του, τὸ ἐντοπίζουν στενά σέ πρόσωπα καί γεγονότα κ' ὑποχρεώνουν τὸ λόγο νὰ κουτσαίνει ἢ νὰ πηδάει κι ἄς βρῆται σέ σωστὲς ἀναλογίες μέ τὴν ἔνταση ἀπ' ὅπου ἐκπορεύεται. Τοῦ λείπει ἡ τρίτη ἀναλογία πού δέν εἶναι πιά ζήτημα εἰλικρινείας συναισθηματικῆς, ἀλλὰ ἀκρίβειας αἰσθητικῆς (καί δέν ξέρω καλά-καλά τί πᾶει νὰ πεῖ τούτῃ «ἡ τρίτη ἀναλογία τῆς αἰσθητικῆς ἀκρίβειας» κι οὔτε μπορῶ νὰ τὴν ἐξηγήσω — ξέρω μόνο πὼς εἶναι). Καί τέτοια ἐλαττώματα ἔχουν καί τὰ καλύτερα ποιήματά μου αὐτοῦ τοῦ εἴδους, παρ' ὅλα τους τὰ γνήσια βιώματα καί τὴν καθάρια

είλικρινειά τους και την «έλεγχόμενη» (άκομη και την ώρα της έξαρσης) τεχνική τους. Δέν τά βλέπεις στον «'Αποχαιρετισμό», στις «Γειτονιές του κόσμου», στο «Λίντιτσε», στον «'Ανθρωπο μέ τό γαρύφαλλο», και προπάντων στο «Μαύρο 'Αγιο»; 'Αν σώζεται ό «'Επιτάφιος» είναι ίσως άπ' τούς μακρινούς συσχετισμούς μέ τόν 'Αδωνη, μέ την άρχαία έλληνική λατρεία του σωματικού κάλλους, μέ την άνοιξη, μέ τόν 'Ιησού, και προπάντων έξαιτίας του μορφικού δεσμού του μέ την παράδοση του δημοτικού τραγουδιού, μέ τίς ρυθμικές και ήχητικές μνήμες τών βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, του Κρητικού θεάτρου, της Τουρκοκρατίας, της 'Επανάστασης του 21, του μανιάτικου μοιρολογιού, έτσι πού τό άμεσο γεγονός νά επεκτείνεται συνειρμικά κι αίσθητικά σ' έναν άπειρο χρόνο ιστορικό, μυθικό, έσωτερικό προς τά πρίν και τά μετά.

Θά μου πείς, όπως τό λές περίπου: κάνε κάτι τέτοιο και τώρα: πάρε ένα άμεσο γεγονός ή πρόσωπο κι άπλωσέ το ως τό μύθο της αρχαιότητας, αντί ν' άπλώνεις τόν άρχαίο μύθο προς τό παρόν. Αύτά τά πράγματα δέν επαναλαμβάνονται — καταντούν πιά μανιέρα. Κι ούτε βγαίνει πιά από μέσα μου νά έκφραστώ σε δεκαπεντασύλλαβο, άν και βασικά ό έλεύθερος στίχος μου παραμένει ίαμβικός. Σκέψου τί θάταν ό «'Επιτάφιος» χωρίς τό δεκαπεντασύλλαβο, χωρίς τά όμοιοκατάληκτα δίστιχα. 'Ο Αύξεντίου² δέν κατάφερε νά έκταθει πολύ πρίν άπ' τό χρόνο του, ούτε νά ταυτιστεί έσωτερικά (ή στην αίσθηση του άχροατή) μ' έναν Προμηθέα ή μ' έναν Χριστό, παρ' ότι και τούς δυό «στοιχειωδώς» τούς αναφέρει και μάλιστα τόν πρώτο μέ τή χαριτωμένη άγνοια ενός σωφέρ (πού μόλις την ώρα του θανάτου του μαθαίνει τή ζωή του) λέγοντας πώς τό όρνεο τούτρωγε τά μάτια (κι όχι τό σηκώτι — θαρρώ κανείς δέν πρόσεξε τούτη τή χαρακτηριστική, τραγική λεπτομέρεια). Θυμάμαι, πώς γράφοντας τόν «'Αποχαιρετισμό» έκλαιγα σαν παιδί όπως όταν έγραφα και τόν «'Επιτάφιο» (στον Αύξεντίου υπάρχουν «όλόσωμα» τά προσωπικά μου βιώματα της Μακρονήσου). Μά τώρα έχω φτάσει νά πιστεύω, όπως σου τό ξανάπα, πώς ή άληθινή ποίηση αποκλείει τά δάκρυα και τά χειροκροτήματα. 'Ομως τά δάκρυα ακριβώς και τά χειροκροτήματα είναι αύτά πού έξασφαλίζουν τή δόξα στους ποιητές. Γι' αυτό κιόλας στις «Πέτρες» λέω:

Τό πιο μεγάλο εμπόδιο για νά σκεφτώ ως τό τέλος είναι ή δόξα.

Συνήθως οι άνθρωποι δέ δακρύζουν ούτε χειροκροτούν μπροστά σε μία τελειωμένη σκέψη, σε μία

ξεκάθαρη, άνένδοτη, όδυνηρή κι άπαρηγόρητη άλήθεια, όπως είναι ή μοίρα του ανθρώπου. Και πάλι ό πόνος τών άλλων κι ό πόνος του έαυτού μας μάς κρατούν νά μή μιλήσουμε ως τό τέλος. Γι' αυτό κ'

οί ποιητές δοξάζονται για τά χειρότερα ποιήματα τους.

Και τό βλέπω παντού. Και τό 'ξερα πάντα. Κ' ένα παράδειγμα: τό «'Ο 'Ηρακλής κ' έμεις» τό θεωρώ τό χειρότερο ποίημα τών «'Επαναλήψεων» κ' ήξερα πώς θ' άρεσε περισσότερο. Είπα στην αρχή νά μήν τό δημοσιεύσω. Κι όμως υποχώρησα στην είλικρινή ανάγκη πού μ' έκανε μιάν όρισμένη στιγμή νά τό γράψω, και στην ανάγκη τών άλλων πού «γνώριζα» ήδη πώς κάτι τέτοιο περιμένουν. Μά είναι κακό και σαν ποίημα (πολύλογο και περιγραφική ή αρχή του, φτηνό τό τέλος του, δηθεν έπιγραμματικό) και στην ουσία του — έχει μιá αντιπαθητική ματαιοδοξία «ένδεδυμένη» την μετριοφροσύνη. Κι όμως σ' αυτό στέκει ό 'Αραγκόν, αυτό βάλατε στην «'Ηλέκτρα»,³ αυτό αναφέρουν όσοι έγραψαν κριτική για την έκδοση Gallimard.⁴ Και τόξερα πώς έτσι θά συμβεί. Και τό άφησα. Και τό χειρότερο είναι τό άφησα ενώ τόξερα. Και μου σηκώνονται οι τρίχες της κεφαλής μου. Κ' είμαι βέβαιος πώς πάλι θά ξαναγράψω τέτοια ποιήματα, όχι για νά «άρέσουν», αλλά γιατί θά μου είναι πάλι προσωπικά και γενικά αναγκαίο. Φαύλος κύκλος.

'Η ώρα είναι 4 μετά τά μεσάνυχτα. Σ' αφήνω, Χρύσα μου, για νά κοιμηθώ λίγο. 'Ελπίζω αύριο, μόλις τελειώσω την πρωινή δουλειά μου, νά μπορέσω νά συνεχίσω. Ξέρω πώς όσα σου είπα δέν άποκρίνονται στις άπορίες σου ούτε στις δικές μου, πού, άλλωστε, πότε είναι αυτές, πότε άλλες, αντίστοιχες ή κ' έντελώς αντίθετες. Λέω νά θυμηθώ νά σου αντιγράψω ένα ποίημα άπ' την «Πάροδο» πού κάτι λέει σχετικά μέ τά της «άμεσότητας».

Καληνυχτούδια σου τώρα. Πολλά φιλιá. Δώσε και στο Νικηφόρο. Μά τί κουβεντιάζω άκόμα; 'Εσεις θά κοιμόσαστε του καλού καιρού. Κι άλλα φιλιá,

Γιάννης

1. 'Ο Ρώσος Ντεμιάν Μπέντι (1883-1945), από τούς πρώτους «προλεταριακούς» ποιητές, έγινε διάσημος μέ τά άγωνιστικά του ποιήματα κατά τή διάρκεια της 'Επανάστασης και του έμφυλίου. Προβλήθηκε από την 'Αριστερά ως πρότυπο επαναστάτη ποιητή πού έγραφε για τό λαό.

2. Αναφέρεται στο πολύστιχο ποίημα 'Αποχαιρετισμός (1957) που του ένεπνευσε ο ήρωικός θάνατος του Γρηγόρη Αυξεντίου.

3. Πρόκειται για την παράσταση της 'Ηλέκτρας του Σοφοκλή με «Παρενθέσεις» Ρίτσου, που σκηνοθέτησε ο 'Αντουάν Βιτέζ στο Παρίσι. Οι «Παρενθέσεις» ήταν έμβολιμα αποσπάσματα ποιημάτων, παρμένα κυρίως από τον κύκλο των

'Ατρείδων της Δ' Διάστασης αλλά και κάποιοι άλλοι σίχοι μεταξύ των οποίων και τό τέλος του ποιήματος «'Ο 'Ηρακλής κι εμείς» από τις 'Επαναλήψεις.

4. Οι τρεις συλλογές Πέτρες, 'Επαναλήψεις, Κιγκλίδωμα πρωτοκυκλοφόρησαν σε δίγλωσση έκδοση στη Γαλλία από τις εκδόσεις Γκαλλιμάρ τό 1971. 'Εκει και ο πρόλογος του 'Αραχτών στον οποίο αναφέρεται παραπάνω.

Ένα σχόλιο

της Χρύσας Προκοπάκη

Τίς μέρες αυτές όλοι αισθάνονται την ανάγκη νά καταθέσουν ένα λόγο για τόν ποιητή, νά καθορίσουν τό στίγμα του. 'Εν θερμώ, άπαλλαγμένων — πλόν ελαχίστων εξαιρέσεων — από τίς θερμοκέφαλες μισαλλοδοξίες άλλων καιρών. 'Η θέρμη όμως και ή συγκίνηση θά δώσουν σιγά σιγά τή θέση τους σέ πιά «ψυχρές» αναλύσεις. Καί σωστά. 'Αρκεί νά πρόκειται για αναλύσεις και όχι για προκρούστειους άκρωτηριασμούς, προκειμένου νά τόν φέρουμε στά μέτρα μας ή νά τόν απορρίψουμε. 'Ο κίνδυνος νά προσεγγίζουμε τά έργα μέ τίς ιδεολογικές κι αισθητικές προκαταλήψεις μας ή έστω κάποιες παγιωμένες αντίληψεις είναι σχεδόν αναπόφευκτος. 'Ισχύει για όλους και πρόσ όλα. 'Ομως ο Ρίτσος δέθηκε τόσο πολύ μέ τή ζωή μας, μέ τίς περιπέτειες του άριστορου κινήματος, που είναι περισσότερο άπ' τόν καθένα έκτεθειμένος, εύάλωτος, πρόσφορος σέ τέτοιες αντιμετώπισεις. 'Ακόμα και νεκρός — προπάντων νεκρός και προπάντων σήμερα — φοβόμαι πώς θά κληθεί νά σηκώσει τό δυσβάσταχτο φορτίο του καθενός μας. 'Ωστόσο, αυτός που του έμελλε νά βαφτιστεί «ποιητής της Ρωμοσύνης» υπήρξε ο κατ' έξοχήν πρωτεύικός ποιητής, ο «δικασμένος και διπλός», ο αντιφατικός και άπροσδιόριστος, θά 'λεγα όσο — μέ άλλον τρόπο — κι αυτή ή μαύρη Ρωμοσύνη που βαλαμώσαμε. 'Ο Ρίτσος άρνεϊται νά χωρέσει σ' ένα σχήμα, διακήρυξε πάντα ότι ή ποίηση νομοθετεί, νομοθετούσε σ' όλη τή ζωή του, αναιρώντας και αυτοαναιρούμενος.

Γιά τούτο θεωρήσα χρήσιμο, σήμερα πού, καθώς έλεγα, όλοι καταθέτουν ένα λόγο για τόν ποιητή, νά καταθέσω κι εγώ ό,τι πιά πολύτιμο κρατώ: τόν δικό του τό λόγο. 'Ενα γράμμα του. Σπάνια μιλούσε για τήν ποίησή του δημόσια — αλλά και ιδιωτικά —, για τούς προσανατολισμούς της, τά προβλήματα της. Δυό μικρά του κείμενα, ένα για τίς Μαρτυρίες κι ένα άλλο για τίς συλλογές 'Ο τοίχος μέσα στον καθρέφτη και 'Θυρωρείο βρίσκονται στον τόμο Μελετήματα. Οι αισθητικές του άποψεις άνιχνεύονται πιά άνετα σέ μελέτες του για άλλους ποιητές, όπως εκείνη για τόν Μαγιακόβσκι π.χ.

Βεβαίως ένα γράμμα δέν είναι κείμενο που προορίζεται για τή δημοσιότητα, παρότι όλα τά γράμματα του Ρίτσου λές κι είναι έτοιμα για τό τυπογραφείο. 'Ενα γράμμα έχει κάτι έξομολογητικό και σκέψεις που συχνά άπευθύνονται εις έαυτόν. Πιστεύω όμως πώς ο άποστολέας έδω δέν θά είχε αντίρρηση ν' άκουστεί πλατύτερα, δέν θά 'χε τίποτα άπ' όσα λέει νά κρύψει, αν μιλούσε στον καθένα μας χωριστά. 'Αντίθετα, αυτή ή εκ βαθέων όμιλία αναδεικνύει τήν άυστηρή αλλά και βασανιστική του προσήλωσή στά δυό εκείνα όπου ήταν ταγμένος: τήν επανάσταση, όπως του άρεσε νά λέει, και τήν ποίηση.

'Η διαύγεια, ή άυστηρότητα, μέ τήν όποια αντιμετώπιζει ένα μέρος του έργου του, μέ κριτήριο και αίτημα τήν ύψηλή τέχνη που θέλει νά υπηρετεί, από τή μιá ή επίγνωση της παρορμητικής του ιδιοσυγκρασίας από τήν άλλη και ή άίσθηση του χρέους μäs δίνουν τό πλέγμα

του ψυχισμού του. Κάποτε ύποπτεύεται τήν ανάγκη του νά άνταποκρίνεται άμεσα, μέ τό ποίημα, στίς ανάγκες των άλλων ως ιδιοτελής. 'Αλλά και πάλι επιστρέφει, χαρακτηρίζοντας αυτή τή φωνή του γνήσια και δίκαιη ανθρώπινη φωνή. 'Αμφισβητεί προπάντων τό αισθητικό άποτέλεσμα του είλικρινούς αισθήματος, όταν αυτό καταλαμβάνει μέ ένταση όλόκληρο τόν ψυχικό χώρο, ξεχειλίζει και ύπερφορτίζει τό λόγο. Κι όμως τό ξέρει, είναι καταδικασμένος νά ύπακούει στη διπλή του φύση: 'Είναι ο άυστηρός στοχαστής κι ο λεπτοφυγός τεχνίτης. Κι είναι μαζί ο πληθωρικός κι άπόκοτος, οίστηρηλατημένος άπ' τό πάθος της δικαιοσύνης. 'Ενας ...ρομαντικός σκεπτικιστής. 'Θά πρόσθετα, ένας δύσπιστος, αν όχι άπιστος, άγιος.

'Ο κίνδυνος λοιπόν νά έρμηνευτούν μέ μονομέρεια, ή πάλι σάν κάτι παγιωμένο, όσα έκθέτει στο γράμμα του, χωρίς νά παρακολουθήσουμε τή ροϊκότητα της σκέψης και τίς συναισθηματικές μεταπτώσεις, χωρίς νά λάβουμε ύπόψη μας τήν ιστορική στιγμή όπου αυτά γράφονται και τό μεταγενέστερο πολυσχιδές και πάλι ταλαντευόμενο έργο, ο κίνδυνος, λέω, ύπάρχει. 'Θέλω νά πιστεύω ότι τούτο τό κείμενό του, αν μή τι άλλο, είναι ένα μάθημα άυτογνωσίας και είλικρίνειας.

Τό νά ζητάς ν' αλλάξεις τόν κόσμο, όπως και νά τό πάρουμε, πληρώνεται. Τίς αντιφάσεις του, που δέν ήταν μόνο αισθητικές, ο Ρίτσος κατάφερε, όχι νά τίς άρει — όπως νομίζουν πολλοί, και χρησιμοποιούν μάλιστα άδόκιμα, σάν για νά «διορθώσουν» κάτι για λογαριασμό του, τόν όρο «διαλεκτική σύνθεση» — αλλά νά τίς προβάλλει θαρρετά διεκδικώντας τή νομιμότητά

τους, βάζοντας μπροστά μας έναν αμείλικτο καθρέφτη.

Ο άνθρωπος αυτός, πού έθεσε τά φοβερά ερωτήματα, πού σ' όλη τή ζωή του πάλευε μέ τόν έαντό του, παλεύοντας νά καταργήσει τόν ανθρωπίνο πόνο στό κοινωνικό επίπεδο, νά τόν γλυκάνει στήν ύπαρξη του διάσταση μέ τό λόγο, ό «πάντα άπαρηγόρητος παρηγορητής τοῦ κόσμου», έφτασφράγισε τόν δικό του πόνο και τό θάνατό του μέ τήν αξιοπρέπεια τής σιωπής. Μ' άρέσει νά σκέφτομαι ότι στίς τελευταίες τυραννικές, σιωπηλές του μέρες, μέσα στή μοναχική του κάμαρα, αναθυμιάταν κάποιους στίχους του, όπως:

“Αν άφεση δέν είναι ή ποίηση —φιθύρισε μόνος του—
τότε από πουθενά μήν περιμένουμε έλεος.

Χρύσα Προκοπάκη

Σημείωση: Δέν θυμάμαι ακριβώς σέ ποιές «ένστάσεις» μου άπαντά αυτό τό γράμμα. Όποσδήποτε δέν ύπήρχε περίπτωση νά τοῦ ζητούσα νά γράφει «έπικαιρική» ποίηση, όπως ίσως μπορεί νά συμπεράνει έσφαλμένα ό άναγνώστης από τήν άπάντησή του. Έκείνο πού ξέρω είναι ότι τότε —χάρη στόν άκοίμητο άγγελό του τή Νανά Καλλιανέση— τά χειρόγραφα του διοχετεύονταν στό έξωτερικό και μās είχαν φτάσει βέβαια και όλοι οι μονόλογοι τής Δ' Διάστασης, πού σημειωτέον θεωρούσα και θεωρώ τό μείζον έργο του. Μόνο πού είχα άρχίσει νά φοβόμαι ότι ή μορφή τών άρχαιοθεμων μονολόγων έξαντλοῦσε τά όριά της. Η επανάληψη δηλαδή θά «αράϊωνε τό κρασί». “Άλλωστε, άπ' ό,τι φαίνεται, κι εκείνος είχε άνησυχίες, ίσως άλλου είδους, πάντως δέν συνέχισε νά γράφει σ' αυτή τή μορφή. (Έπεξεργάστηκε μόνο τή Φαίδρα πού είχε άρχίσει νά δουλεύει πολύ νωρίτερα). Κάτι τέτοιο λοιπόν πρέπει νά τοῦ είχα γράψει. Άπλως τό γράμμα μου τοῦ έδωσε άφορμή νά μιλήσει «έφ' όλης τής ύλης», και εύτυχώς.

Γιά τίς άρχές τής πεζογραφίας μας

τής Σοφίας Ντενίσση

Η σχεδόν λησμονημένη νεοελληνική πεζογραφία τών πρώτων πενήντα χρόνων από τήν ίδρυση τοῦ ελληνικού κράτους (1830-1880) γνωρίζει τόν τελευταίο καιρό μιά έκδοτική άνθηση. Από τή δεκαετία τοῦ 1830 έχουμε δύο έξαιρετικά σημαντικές έπανεκδόσεις μυθιστορημάτων (*Τό παλληκάριον* τοῦ Samuel Sheridan Wilson, 1835· *Ο πολυπαθής* τοῦ Γρηγορίου Παλαιολόγου, 1839· τό δεύτερο σέ δύο διαφορετικές εκδόσεις), τίς πρώτες έπανεκδόσεις τους έπειτα από ένάμιση αιώνα¹. Από τή δεκαετία τοῦ 1840 επανεκδόθηκε, σέ δύο πάλι εκδόσεις, τό δεύτερο μυθιστόρημα τοῦ Παλαιολόγου, *Ο ζωγράφος* (1842)². Στήν ίδια δεκαετία άνήκουν άκόμη τέσσερα διηγήματα τοῦ Άλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή πού ξανατυπώθηκαν σέ τομίδιο μέ τόν τίτλο *Διηγήματα* («Τό χρυσούν μαστίγιον», «Ναϊάς», «Τό κακουργοδικεϊον τής Έλισαβεττώνος», «Γλουμμάουθ»)³. Από τή δεκαετία τοῦ 1850 ξανατυπώθηκε *Ο Αθόνης* τοῦ Μωρέως τοῦ Α.Ρ. Ραγκαβή (1850)· επίσης σέ δύο επανεκδόσεις, ό πολυσυζητημένος *Θάνος Βλέκας* τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ (1855), ενώ έχει άναγγελθεῖ και μιά τρίτη επανέκδοσή του⁴. Τά δύο έργα πού επανεκδόθηκαν από τή δεκαετία τοῦ 1860 είναι αυτά πού έχουν γνωρίσει τό μεγαλύτερο αριθμό εκδόσεων από τήν πρώτη τους εμφάνιση μέχρι σήμερα: ή έξαιρετικά δημοφιλής κατά τό δέκατο ένατο αιώνα, αλλά και μέχρι τά μέσα τοῦ αιώνα μας, *Ηρωίς τής Έλληνικής Έπανάστασεως* τοῦ Στέφανου Ξένου (1861) και ή έξίσου δημοφιλής, συνάμα και σκανδαλώδης, *Πάπισσα Ίωάννα* τοῦ Έμμανουήλ Ροΐδη (1866), που μέσα σέ ένα χρόνο (1988) τυπώθηκε σέ τρεῖς επανεκδόσεις⁵. Τέλος, από τή δεκαετία τοῦ 1870 επανεκδόθηκαν *Οι κρητικοί γάμοι* τοῦ Σπυρίδωνος Ζαμπελίου (1871) και (σέ δύο διαφορετικές εκδό-

σεις) ό *Λουκής Λάρας* τοῦ Δημητρίου Βικέλα (1879), πού θεωρεῖται τό έσακτο όριο τής πρώτης μετεπαναστατικής περιόδου τής πεζογραφίας μας⁶. Παράλληλα μέ αυτές τίς επανεκδόσεις, ή λόγω αὐτῶν, έκαναν τήν εμφάνισή τους και όρισμένα άρθρα πού σχολιάζουν έργα αὐτῆς τής περιόδου ή άκόμη και όλόκληρη τήν περίοδο. Από αυτά δέν θά άναφερθῶ στά ειδικά, πού είναι κυρίως οι εἰσαγωγές στίς επανεκδόσεις ή οι βιβλιοκρισίες τους, αλλά μόνο σέ όσα προχωροῦν σέ γενικότερες διαπιστώσεις γιά τήν πεζογραφία μας αὐτῆς τής εποχής.

Μέ τή μελέτη του «Οι άρχές τής πεζογραφίας μας» (1988)⁷ ό Νάσος Βαγενάς ύπογραμμίζει τήν ανάγκη επανεξέτασης τής έως τόν *Θάνο Βλέκα* πεζογραφία μας. Ο Βαγενάς άμφισβητεῖ τήν εικόνα πού μās έχει παραδώσει ή κριτική γιά τήν ως τό 1855 περίοδο σέ δύο βασικά της σημεία: α) θεωρεῖ ότι ό χαρακτηρισμός της ως περιόδου τοῦ ιστορικού μυθιστορήματος είναι έσφαλμένος — τόν χαρακτηρίζει μύθο, γιατί τά περισσότερα από τά μυθιστορήματα τής περιόδου πού θεωροῦνται ιστορικά δέν είναι ιστορικά· και β) λέγει ως άνακριβή τήν άποψη ότι ό ρεαλισμός στήν πεζογραφία μας εμφανίζεται γιά πρώτη φορά μέ τόν *Θάνο Βλέκα*, άφου άναφορές τών πεζογράφων μας στή σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα και αντιμετώπισή της μέ κριτική ματιά μπορούν νά έντοπισθοῦν και πρίν από τό 1855. Τίς άπόψεις του ό Βαγενάς συμπληρώνει μέ τή βιβλιοκρισία του γιά τήν επανέκδοση τοῦ *Πολυπαθῆ* και τοῦ *Ζωγράφου*, όπου προσδιορίζει ακριβέστερα τήν πρίν από τόν *Θάνο Βλέκα* ρεαλιστική παράδοση (είναι κυρίως τά μυθιστορήματα τοῦ Παλαιολόγου και *Ο πύθκοκς Σούθ* τοῦ Ίακώβου Πιτζιπίου)⁸.

Η εἰσαγωγή τοῦ Άλκη Άγγέλου στήν έκδοση τοῦ *Πολυπαθῆ* είναι ή πλέον έκτεταμένη και πλούσια έργα-

σία για τις αρχές του νεοελληνικού μυθιστορήματος. Ο Άγγελο συνεξετάζει την πορεία του νεοελληνικού μυθιστορήματος με την πορεία των Αναγνωσμάτων του Νέου Έλληνισμού (των λαϊκών αναγνωσμάτων), των μεταφράσεων των ξένων μυθιστορημάτων στην Ελλάδα και της θεατρικής παραγωγής (πρωτότυπης και μεταφρασμένης) στη μετεπαναστατική Ελ.

λάδα, υπογραμμίζοντας τη στενή σχέση όλων αυτών μεταξύ τους. Το ενδιαφέρον του στρέφεται κυρίως στη μελέτη του αναγνωστικού πλέγματος της Αθήνας της δεκαετίας του 1830, κατά την οποία εμφανίζεται ο Πολυπαθής. Η μελέτη της περιόδου αυτής στηρίζεται στην εξέταση της τύχης του μυθιστορήματος κατά την περίοδο του Έλληνικού Διαφωτισμού. Ο προσδιορισμός της φύσης των πρώτων ελληνικών μυθιστορημάτων από τον Άγγελο και κυρίως του Πολυπαθή διασκεδάσει κάθε σκέψη ότι οι μυθιστοριογράφοι της περιόδου 1830-1850 ενδέχεται να ενδιαφέρονται για το ιστορικό μυθιστόρημα, ενώ είναι καιρική ή επισήμανσή του για την αποσιώπηση από την κριτική ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής μυθιστορηματικής παραγωγής της πρώτης περιόδου της πεζογραφίας μας.

Τέλος ο Δημοσθένης Κούρτοβικ με δύο κείμενά του γραμμένα με άφορμή την επανεκδόση των μυθιστορημάτων του Παλαιολόγου («Ένας ξεχασμένος πρωτοπόρος», «Άνοιξη χωρίς καλοκαίρι», *Έλευθεροτυπία*, 22 και 29 Αυγούστου 1990) διατυπώνει την άποψη ότι η οδυσιαστική γένεση του ελληνικού μυθιστορήματος θα πρέπει να μετατεθεί κατά μία δεκαετία πριν από τον Θάνο Βλέκα και υπογραμμίζει την ανάγκη να επανεξεταστεί η πεζογραφία του 19ου αιώνα, ή όποια, κατά τη γνώμη του, είναι «πολύ σημαντικότερη από την πεζογραφία του 20ού αιώνα».

Οι μελέτες που αναφέραμε καθιστούν προφανή την ανάγκη ένδελεχούς επανεξέτασης της πεζογραφικής περιόδου 1830-1880, αφού αποδεικνύουν ότι λανθασμένες κεντρικές εκτιμήσεις έχουν παραδοθεί γι' αυτήν άβασάνιστα μέχρι σήμερα. Η διαμόρφωση και η επικράτηση δύο τουλάχιστον από αυτές, της πεποίθησης ότι η αφηγηματική παραγωγή της περιόδου είναι πολύ ισχνή και της πολύ στενής συνδεδεμένης με αυτήν βεβαιότητας ότι το πρώτο είδος που αναπτύχθηκε και κυριάρχησε την πρώτη μετεπαναστατική πεντηκονταετία ήταν ιστορικό μυθιστόρημα, θά μās άπασχολήσουν στις σελίδες που ακολουθούν.

Η λανθασμένη αντίληψη περί μικρού αριθμού αφηγηματικών έργων όφείλεται σε άποψεις διατυπωμένες ήδη τον 19ο αιώνα. Γράφει ο Άλέξαν-

δρος Βυζάντιος τό 1863: «Αν ύπάρχη κλάδος τής Έλληνικής φιλολογίας άπιστευώς παραμεληθείς ή κάλλιον ειπείν ούδέποτε ύπάρξας, ούτος είναι ή μυθιστοριογραφία»⁹. Στις αρχές τής επόμενης δεκαετίας ό Ν. Καζάζης επαναλαμβάνει: «Η μυθιστοριογραφία έν Ελλάδα εισέτι νηπιάζει» ούδέν έν τη καθ' ήμās φιλολογία έχομεν νά επιδείξωμεν τούτου τού είδους προίόν άξιον λόγου, πλίν όλιγίστων επιτυχών μυθιστορικών διηγημάτων»¹⁰. Ο Ραγκαβής τό 1877 στη δημοσιευμένη στά γαλλικά ιστορία του τής νεοελληνικής λογοτεχνίας έχει τήν ίδια γνώμη: «Τό μυθιστόρημα πού σήμερα πρωτεύει σε όλες σχεδόν τίς σύγχρονες λογοτεχνίες, είναι τό είδος πού έχει λιγότερο αναπτυχθεί στην Ελλάδα. Οι δοκιμές σε πρωτότυπα μυθιστορήματα είναι σπάνιες, χωρίς όμως νά λείπουν έντελώς από τήν Ελλάδα». Ο Ραγκαβής αναφέρει δεκατρία όνόματα πεζογράφων άξια νά μνημονευθούν (Π. Σούτσος, Άλ. Σούτσος, Λ. Μελάς, Π. Καλλιγιάς, Άχ. Λεβέντης, Έμμ. Ροΐδης, Στ. Ξένος, Κ. Ράμφος, Τ. Άμπελάς, Σαλαμπάντας, Ί. Δεληγιάννης, Μ. Ράλλη και Δ. Πανταζής). Στη γερμανική έκδοση τής *Ιστορίας* του (1882), στην όποία προστίθεται και τό όνομα τού Βικέλα, ό Ραγκαβής εκφράζει τήν πεποίθησή του ότι «ή ελληνική λογοτεχνία δέν χάνει τίποτε άν πρός τό παρόν απέχη από τό μυθιστόρημα, τό όποιον τώρα ιδίως διαμορφούται»¹². Στο άρθρο του «Νεοελληνική και μυθιστορία» (1895) ό Γ. Μαυρογιάννης, αφού μιλήσει για τό πλθος των μεταφράσεων ξένων μυθιστορημάτων, αναφέρεται στά «όλίγα έκδοθέντα παρ' ήμίν τοιαύτα έργα»¹³. Τέλος ό Παλαμάς τό 1896, στη μελέτη του με τίτλο *Τό ελληνικό διήγημα* «συνοψίζει» τήν πρίν από τό 1880 άξια λόγου μυθιστορηματική και διηγηματογραφική παραγωγή στά έργα των Σούτσων, Ραγκαβή, Ξένου, Ράμφου, Βασιλειάδη, Παπαρηγόπουλου, Πανταζή, Ροΐδη, Ζαμπελίου και Βικέλα, προσθέτοντας πώς έκτός από αυτά ύπάρχουν «άλλα τινά, έδω κ' έκει κατεσπαρμένα προίόντα, μή άξιζόντα καν ιδιαιτέραν μνειάν»¹⁴.

Η προβαλλόμενη αυτή άποψη από τούς κριτικούς τού δέκατου ένατου αιώνα για τόν πολύ μικρό αριθμό πρωτότυπων πεζογραφημάτων υιοθετήθηκε και από τούς κριτικούς τού είκοστού αιώνα, πράγμα πού δέν εκφράζεται πάντοτε εθθέως αλλά γίνεται φανερό από τόν μικρό αριθμό αφηγηματικών έργων πού αναφέρουν, όποτε κάουν λόγο για τήν πεζογραφία των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών. Ο Άριστος Καμπάνης στην *Ιστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας* (1925) περιλαμβάνει στό κεφάλαιο «Άφηγηματική πεζογραφία» έννέα ά-

πό τούς έντεκα συγγραφείς πού αναφέρει ό Παλαμάς. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος μιλώντας τό 1932 για τήν εξέλιξη τού μυθιστορήματος στην Ελλάδα αναφέρεται στην ύπαρξη λίγων πρωτότυπων νεοελληνικών μυθιστορημάτων μέχρι τό 1880, διακρίνοντάς τα σ' αυτά πού «διηγούντο και άλλων λαών και τόπων ιστορίας, μέ ξενικά όνόματα και ξενικά έθιμα και ήθη» και στά «καθαυτό Έλληνικά», πού «δέν ήσαν κυρίως παρά ιστορικά» (άπαριθμεί πέντε μόνο από τούς συγγραφείς πού αναφέραμε)¹⁵. Έναν πλουσιότερο αριθμό μυθιστορημάτων και διηγημάτων των πρώτων πενήντα χρόνων παρουσιάζει ό Ήλιος Βουτιεριδής τό 1933 στη *Σύντομη Ιστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*¹⁶. Ο Βουτιεριδής σχολιάζει τά έργα των Σούτσων, τού Έπ. Φραγκοδη, τού Πιτζιπίου (όχι μόνο τήν *Όρφάνη τής Χίου* αλλά και τόν *Πίθηκο Ζούθ*), τού Μελά, τού Καλλιγιά, τού Βικέλα, τόν *Ζωγράφου* τού Παλαιολόγου και τά κείμενα τού Κ. Πάπ. Άκόμα μιλά για ιστορική μυθιστοριογραφία προσπαθώντας σαφώς και αυτός νά κατηγοριοποιήσει κάποια μυθιστορήματα βάσει ενός κοινού περιεχομένου πού είναι ή ιστορική ζωή τού ελληνισμού. Άρχή τής ιστορικής μας μυθιστοριογραφίας θεωρεί τόν *Αυθέντη τού Μωρέως* τού Ραγκαβή και «λιγιστούς έκπροσώπους» τού είδους τους Στ. Ξένο, Κ. Ράμφο, Στ. Ζαμπέλιου και Έμμ. Ροΐδη (μέ τήν ιστορικο-σατιρική *Πάπισσα Ίωάννα*). Προγενέστερα τού *Αυθέντη τού Μωρέως* έργα αλλά μέ κάποιον ιστορικό χαρακτήρα θεωρεί και τά μυθιστορήματα των δύο Σούτσων, τήν *Όρφάνη τής Χίου*, καθώς και τά διηγήματα τού Δεληγιάννη.

Τό 1933 δημοσιεύεται στό περιοδικό *Ίδέα* τό άρθρο τού Άγγελου Τερζάκη «Τό νεοελληνικό μυθιστόρημα»¹⁷, τό όποιο φαίνεται νά έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση τής εικόνας για τήν πρώτη περίοδο τής πεζογραφίας μας, αφού σ' αυτό για πρώτη φορά, από όσο γνωρίζω, διατυπώνεται σαφώς ή άποψη ότι τό πρώτο είδος μυθιστορήματος πού αναπτύχθηκε στην Ελλάδα ήταν τό ιστορικό. Ο Τερζάκης αφού αναλύσει τούς δρους ανάπτυξης τού ιστορικού μυθιστορήματος, αναφέρει έναν πολύ περιορισμένο αριθμό αφηγηματικών έργων τής περιόδου 1830-1880, τά όποια έντάσσει στό ιστορικό είδος (τά έργα των Πιτζιπίου, Ραγκαβή, Ξένου, Ράμφου, Ζαμπελίου), ενώ θεωρεί μερικώς ιστορικά τά μυθιστορήματα των Ροΐδη και Βικέλα. Έπειτα από αυτόν ή κριτική θ' άρχισι νά μιλά όχι μόνο για μικρή πεζογραφική παραγωγή αλλά για μικρή παραγωγή ιστορικών μυθιστορημάτων.

Τό 1940 ό Χ. Έσπερας στό βιβλίο του *Τό μυθιστόρημα* επαναλαμβάνει τήν άποψη τού Τερζάκη: «όσο για τί

μορφή το πρώτο είδος μυθιστορήματος που αναπτύχθηκε στη μετεπαναστατική Ελλάδα ήταν το ιστορικό». Ός τα καλύτερα μυθιστορήματα αυτής της μορφής αναφέρει τα έργα των Στ. Ξένου, Άλ. Ραγκαβή, Σπ. Ζαμπελίου, Έμμ. Ροΐδη και Δημ. Βικέλα. Άκόμη, προσθέτει στους ιστορικούς μυθιστοριογράφους και τα όνόματα των Ίω. Περβάνογλου και Διον. Πατρικίου. Πρώτο νεοελληνικό μυθιστορημα, τό όποιο χαρακτηρίζει ιστορικό, θεωρεί τήν *Όρφανή τής Χίου* του Ίακ. Πιτζιπίου. Η περιγραφή τής πρώτης αυτής περιόδου του νεοελληνικού μυθιστορήματος από τόν Έσπερα κλείνει μέ τό *Θάνο Βλέκα* του Π. Καλλιγιά, μοναδικό μυθιστορημα που αναφέρει ως μή ιστορικό¹⁸.

1. *Τό παλληκάριον*, φιλολογική επιμέλεια Δ.Ι. Διολέμης, Ίδρυμα Κώστα και Έλένης Ουράνη, 1990. *Ό πολυπαθής*, φιλολογική επιμέλεια Άλκης Άγγέλου, Έρμής, 1989. *Ό πολυπαθής*, Νεφέλη, 1989. Τόπος επανέκδοσης όλων των πεζογραφήματων είναι ή Άθήνα.
2. *Ό ζωγράφος*, φιλ. επιμέλεια Άλκης Άγγέλου, Ίδρυμα Κώστα και Έλένης Ουράνη, 1989. *Ό ζωγράφος*, Νεφέλη, 1989.
3. *Διηγήματα*, φιλ. επιμέλεια Κ. Καφαντάρης, Νεφέλη, 1988.
4. *Ό αϋθέντης του Μωρέως*, φιλ. επιμέλεια Άπ. Σαχίνης, Ίδρυμα Κώστα και Έλένης Ουράνη, 1989. *Θάνος Βλέκας*, Νεφέλη, 1987. *Θάνος Βλέκας*, φιλ. επιμέλεια Στ. Φώκος, Όδυσσέας, 1989. Η αναγγελθείσα επανέκδοση του *Θάνου Βλέκα* (μέ φιλ. επιμέλεια Ε.Ν. Χωραφά) είναι του Ίδρυματος Κώστα και Έλένης Ουράνη.
5. *Η ήρωϊς τής Έλληνικής Έπαναστάσεως*, φιλ. επιμέλεια Εύγ. Χασιώτη, Ίδρυμα Κώστα και Έλένης Ουράνη, 1988. *Η πάπισσα Ιωάννα*, φιλ. επιμέλεια Άλκης Άγγέλου, Έρμής, 1988. *Η πάπισσα Ιωάννα*, Νεφέλη, 1988. Έξάντας, 1989.
6. *Οι κρητικοί γάμοι*, φιλ. επιμέλεια Άθ. Καραθανάσης, Ίδρυμα Κώστα και Έλένης Ουράνη, 1989. *Λουκής Λάρας*, φιλ. επιμέλεια Κ. Καφαντάρης, Όδυσσέας, 1988. Νεφέλη, 1988.
7. *Καθημερινή*, 28 Αύγουστου και 4 Σεπτεμβρίου 1988.
8. *Βήμα*, 3 Δεκεμβρίου 1989.
9. «Βιβλιογραφία», *Χρυσάλλις*, 1, 1863, σ. 56.
10. «Βιβλιογραφία», *Παρθενών*, 1, 1871-1872, σ. 427.
11. A.R. Rangabé, *Histoire littéraire de la Grèce Moderne*, Paris, 1877, σσ. 269-273.
12. Βλ. Άριστ. Κουρτίδης, *Τό ελληνικόν διήγημα μέχρι τής επαναστάσεως*. *Ό Άλέξανδρος Ραγκαβής ως διηγηματογράφος*, Άθήνα, 1921, σ. 53.
13. *Έστία*, 14 Άπριλιου 1895.
14. *Άπαντα*, τόμος 2, σσ. 153-155.
15. «Τό μυθιστορημα», *Άπαντα*, τόμος 11, σ. 308.
16. Σελίδες 334-341.
17. Τεύχος 1, 1933, σ. 250.
18. *Τό μυθιστορημα*, σσ. 71-74.
19. *Έθνος*, 30 Ίουλιου 1948.

Ό Φάνης Μιχαλόπουλος στό άρθρο του «Τό ιστορικό μυθιστορημα στην Ελλάδα» (1948) παρατηρεί ότι «τό ιστορικό λεγόμενο μυθιστορημα (...) δέν βρήκε πολλούς θιασώτες στον τόπο μας» και ότι «ένω ή ποιήσις προχώρησε δημιουργικά, ύστερα από τόν Άγώνα του '21 (...) ή πεζογραφία μας καθυστέρησε και στη γλώσσα και στη έκλογή των θεμάτων. Η πρώτη ύπηρεξε πρωτότυπη ή δεύτερη δουλική και μιμητική ξένων έργων κατ' έξοχήν μεταφραστική». Ός πρώτο ιστορικό μυθιστορημα ό Μιχαλόπουλος αναφέρει *Τό παλληκάριον* (1835), άγνωστο ως τότε έργο άγνωστου άκόμη συγγραφέως και ως «τό πρώτον άληθινά ιστορικό μυθιστορημα» τήν *Ηρωίδα τής Έλληνικής Έπαναστάσεως*¹⁹.

Στήν *Ιστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Κ.Θ. Δημαρά (1948-1949), διατυπώνεται μία πολύ διαφορετική άποψη από εκείνη που ήθελε τό ιστορικό ως τό πρώτο είδος μυθιστοριογραφίας μας. Ό Δημαράς πρώτος επισημαίνει ότι «ή πρόξα (...) παρουσιάζει περισσότερη έλευθερία και μεγαλύτερη πρωτοτυπία» από τήν ποίηση και ότι «τό μετεπαναστατικό μυθιστορημα έχει τήν αρχή του μέσα στά σύγχρονα ενδιαφέροντα»²⁰. Μέ τήν *Ιστορία* του παρέχει μία πλούσια και αναλυτική εικόνα τής πρώτης εποχής τής πεζογραφίας μας, μέ διεισδυτικά σχόλια όχι μόνο για έργα ήδη γνωστά αλλά και για άγνωστα στον νεότερο αναγνώστη (*Η στρατιωτική ζωή έν Ελλάδι*, 1870-1871, άγνωστου, *Η Βασιλική*, 1878, του Ν.Ε. Μακρή, τό *Υποτιθέμενον φάντασμα*, 1860, του Νικολάου Βατυρά, *Ό Έρωτομανής*, 1842, του Γρ. Κανδύλη). Οι άπόψεις του Δημαρά δέν προσέχτηκαν, δυστυχώς, από τούς επόμενους μελετητές. Έτσι στη δεκαετία του πενήντα παγιώθηκε ή αντίληψη πώς ή πρωτότυπη άφηγηματική παραγωγή τής περιόδου 1830-1880 είναι μικρή και μέ ιστορικό κυρίως περιεχόμενο.

Τό 1953 ή *Έλληνική Δημιουργία* αφιερώνει ένα τεύχος στό ιστορικό μυθιστορημα, στό όποιο αναδημοσιεύεται ή μελέτη του Τερζάκη, μαζί μέ μία παλαιότερη εργασία του Κ. Ράδου («Ό Στέφανος Ξένος και τό ιστορικό μυθιστορημα», 1917) και μέ νεότερες μελέτες για τό ιστορικό μυθιστορημα. Ό λόγος του αφιερώματος, που δηλώνεται στό εισαγωγικό σημείωμα του Σπύρου Μελά, είναι ένδεικτικός: «Η Έλληνική Δημιουργία αφιερώνει αυτό τό τεύχος της στό νεοελληνικό ιστορικό μυθιστορημα, (...) γιατί δέν είναι, νομίζω, διόλου άστοχο μέ ζαιρωμε και να θυμώμαστε από που ξεκίνησε ό άφηγηματικός μας λόγος»²¹. Στο αφιέρωμα περιλαμβάνεται και τό άρθρο του Άγγελου Φουριώτη «Τό νεοελληνικό ιστορικό μυθιστορημα». Για τόν Φουριώτη «τά ιστορικού θέματος μυ-

θιστορήματα και διηγήματα που είχαν σχέση μέ τήν ελληνική ιστορία, άρχισαν μέ τόν Α.Ρ. Ραγκαβή», ό όποιος παρουσιάζεται ως συγγραφέας περισσότερων από ένα ιστορικών μυθιστορημάτων («Τό σημαντικότερο από τά ιστορικά μυθιστορηματικά, έργα του είναι *Ό Αϋθέντης του Μωρέως*). Έξελικτική συνέχεια τής ιστορικής πεζογραφίας του Ραγκαβή είναι τά έργα των: Ι.Α. Δεληγιάννη για τή μεσαιωνική ζωή του έθνους (τό όποιο βέβαια δημοσιεύτηκε πριν από τόν *Αϋθέντη του Μωρέως* και δέν έχει σχέση μέ τή μεσαιωνική μας ιστορία)· Π. Καλλιγιά, για τήν ελληνική ζωή των πρώτων χρόνων τής όθωνικής βασιλείας· Κ. Ράμφου, Ν. Άργυριάδη, Έμμ. Ροΐδη, Σπ. Ζαμπελίου, Ν.Γ. Μακρή, Δ. Βικέλα, Βλ. Σκορδίλη, Ί. Περβάνογλου και Τ. Άμπελά, για να αναφερθώ μόνο στα έργα τής περιόδου που μάς ενδιαφέρει. Ό Φουριώτης αναφέρει άκόμη *Τό παλληκάριον*, τό όποιο θεωρεί πρόδρομο του είδους, και τά έργα του «θεμελιωτή του ιστορικού μυθιστορήματος» Στ. Ξένου, τά όποια στό σύνολό τους χαρακτηρίζει «ιστορικές μυθιστορίες»²². Μολοντί ή άποψη ότι τό πρώτο είδος μυθιστορήματος που καλλιεργήθηκε στην Ελλάδα ήταν τό ιστορικό πρωτοεμφανίζεται στη μελέτη του Τερζάκη, ό συγγραφέας τής ήταν προσεκτικός ως προς τά έργα που χαρακτήρισε ιστορικά. Άπεναντίας ό Φουριώτης δείχνει να έχει συγκεχυμένη άποψη για τήν έννοια του ιστορικού μυθιστορήματος, άφου έντάσσει και έργα όπως ό *Θάνος Βλέκας* ή ό *Διάβολος έν Τουρκία* στό ιστορικό είδος.

Τό 1955 κυκλοφορεί ό τόμος *Ιστορικό μυθιστορημα* τής Βασικής Βιβλιοθήκης. Στήν εισαγωγή του ό Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος (που είναι ό επιμελητής τής έκδοσης) παρατηρεί: «τό ρομαντικό και ειδικότερα τό ιστορικό μυθιστορημα έρχεται να δημιουργήσει τήν άφηγηματική παράδοση που λείπει», όμως δέν τό κατορθώνει²³. Ός δείγματα αυτής τής άποτυχίας ό Παναγιωτόπουλος αναφέρει τά άφηγήματα του Ραγκαβή τά τοποθετημένα σε ξένους τόπους, τά έργα των Σούτσων και τόν *Θέρσανδρο* του Φραγκούδη, τά όποια βέβαια δέν έχουν σχέση μέ τό ιστορικό μυθιστορημα. Στήν πραγματικότητα ό επιμελητής του τόμου, ένω σωστά προσδιορίζει τό ιστορικό μυθιστορημα ως κλάδο του ρομαντικού, μέ τά παραδείγματα που απαριθμεί φαίνεται να μήν έχει σαφή αντίληψη τής έννοιας του ιστορικού μυθιστορήματος.

Και έτσι φτάνουμε στό βιβλίό *Τό νεοελληνικό μυθιστορημα* του Άπόστολου Σαχίνη (1958), τή συνθετικότερη άπόπειρα περιγραφής τής φυσιογνωμίας του ελληνικού μυθιστορήματος.

Ο Σαχίνης όρίζει ως πρώτη περίοδο του νεοελληνικού μυθιστορήματος την πεντηκονταετία 1830-1880, την όποία όνομάζει περίοδο του ιστορικού μυθιστορήματος, γιατί, όπως εξηγεί, «οί περισσότεροι μυθιστοριογράφοι που έγραφαν εκείνη την εποχή άνέτρεχαν στο παρελθόν, ζωντάνευαν πρόσωπα ή γεγονότα της Ίστορίας και απέφευγαν την εκμετάλλευση ή την άντιμετώπιση θεμάτων από τή σύγχρονη τους ζωή»²⁴. Έξαιρέσεις θεωρεί τον Ζωγράφο του Γρ. Παλαιολόγου και τον Θάνο Βλέκα, των όποιών ή υπόθεση άναφέρεται σε σύγχρονα γεγονότα. Όπως ό Φουριώτης και ό Παναγιωτόπουλος πριν από αυτόν, έτσι και ό Σαχίνης δέν φαίνεται να έχει ξεκαθαρισμένη άποψη για τήν έννοια του ιστορικού μυθιστορήματος. Ένώ όρίζει ως ιστορικό «τό μυθιστόρημα που έχει ως θέμα πρόσωπα και γεγονότα μίας περασμένης εποχής και δημιουργεί τήν ιδιαίτερη άντμόσφαιρα του τόπου και του χρόνου» προσδιορίζοντας αυτή τήν άντμόσφαιρα ως παραγόμενη από «τήν αίσθηση του μακρινού και του άπλησίαστου», άπό «τήν έντύπωση πώς ζούμε, ενώ διαβάζουμε, σε μία εποχή όλότελα διαφορετική άπό τή δική μας»²⁵, άπό τήν άλλη περιλαμβάνει στο κεφάλαιο αυτό και τήν εξέταση του Λεάνδρου και τής Χαριτίνας του Π. Σούτσου, του Θερασάνδρου του Έπ. Φραγκούδη, του Έξορίστου του 1831 του Άλ. Σούτσου και τής Όρφανής τής Χίου, που είναι μυθιστορήματα ρομαντικά αλλά όχι και ιστορικά. Ός αίτιολογία γι' αυτό ό Σαχίνης παρέχει τήν παρατήρησή του «ότι τά όρια άνάμεσα στο άπλως ρομαντικό μυθιστόρημα και τό ρομαντικό με ιστορικά ενδιαφέροντα ήταν πάντοτε ρουσατά στη νεοελληνική πεζογραφία του δέκατου ένατου αιώνα», άφου «τό ιστορικό μυθιστόρημα ύπήρξε βασικά ρομαντικό και τό ρομαντικό είχε ιστορικά ενδιαφέροντα»²⁶. Ό ρομαντικός Λεάνδρος, λ.χ., για τόν Σαχίνη μπορεί να περιληφθεί στο κεφάλαιο «Ίστορικό μυθιστόρημα», παρά τό γεγονός ότι ή υπόθεσή του είναι σύγχρονη με τήν εποχή τής συγγραφής του, γιατί είναι γεμάτος «άπό ιστορικές άναμνήσεις και άφηγήσεις που άναφέρονται στο ένδοξο ελληνικό παρελθόν»²⁷. τό ίδιο και Ό έξορίστος του 1831, γιατί «παρακολουθεί, σχολιάζει και κρίνει πραγματικά πρόσωπα ή γεγονότα τής πολιτικής ζωής στην άνελευθερωμένη Ελλάδα»²⁸. Η έννοια του ιστορικού μυθιστορήματος διευρύνεται έτσι τόσο, ώστε να περιλάβει κάθε ρομαντικό μυθιστόρημα που περιέχει ιστορικές αναφορές, άνεξάρτητα άπό τή φύση τους (τήν άντίφαση του Σαχίνη άνάμεσα σ' αυτή τή διέυρυνση και τήν προϋπόθεση τής άναβίωσης «μιας εποχής όλότελα διαφορετικής άπό τή δική μας» έχει έπιση-

22. Σπυριδών Ζαχαριάδης

μάνει ό Βαγενάς). Με αυτή τή διέυρυνση ό Σαχίνης συσκοτίζει περισσότερο άντί να ξεκαθαρίσει τά πράγματα και όδηγεί τή συζήτηση του θέματος πίο πίσω άκόμη και άπό τό σημείο στο όποιο βρισκόταν με τούς πρώτους κριτικούς του ιστορικού μας μυθιστορήματος, οι όποιοι θεωρούν τό ιστορικό μυθιστόρημα ρομαντικό χωρίς όμως να ταυτίζουν τό ρομαντικό μυθιστόρημα με τό ιστορικό.

Βλέπουμε ότι ή άποψη του Τερζάκη περί του ιστορικού ως του πρώτου είδους μυθιστορήματος που καλλιεργήθηκε στην Ελλάδα, επεκτείνεται άπό τούς Φουριώτη, Παναγιωτόπουλο και Σαχίνη για να καλύψει ως προσδιορισμός όλόκληρη τήν πεζογραφική πεντηκονταετία 1830-1880. Άκολουθώντας τούς τελευταίους ό Σπύρος Μελάς στο βιβλίο του Νεοελληνική λογοτεχνία (1962) θά δώσει στο κεφάλαιο τό σχετικό με τό μυθιστόρημα αυτής τής περιόδου τόν τίτλο «Τό ιστορικό μυθιστόρημα». Τό 1966 ό Μιχάλης Περάνθης στην άνθολογία του Έλληνική πεζογραφία τίτλοφορεί και αυτός τό κεφάλαιο τό άναφερόμενο στη μετεπαναστατική πεζογραφία «Ίστορικό μυθιστόρημα» προχωρώντας άκόμη περισσότερο. «Οί νέοι Έλληνες», γράφει, «οί προορισμένοι να ύπηρετήσουν τά γράμματα, δόθηκαν σχεδόν όμαδικά σ' εκείνο που στάθηκε και ή εδστοχότερη άπαρχή τής νέας μας γραμματείας: τό ιστορικό μυθιστόρημα»²⁹. Στην προσπάθειά του να όρίσει τό ιστορικό μυθιστόρημα ό Περάνθης γίνεται τόσο έλαστικός, ώστε να ταξινομεί στο είδος άκόμη και μυθιστορήματα με θέμα σύγχρονο με τήν εποχή τής συγγραφής τους, άκόμα και άν ή εποχή είναι «άχρωμη (...) και όχι έντονου ιστορικού ενδιαφέροντος»³⁰ και άκόμη και άν τά μυθιστορήματα αυτά περιέχουν μόνο φανταστικούς ήρωες. Έτσι δέν είναι καθόλου περίεργο τό ότι έντάσσει στο ιστορικό μυθιστόρημα τόν Ζωγράφο και τόν Θάνο Βλέκα.

Η εισαγωγή τής Νέας άνθολογίας του Έλληνικού διηγήματος του Γ. Βαλέτα (1969· β' έκδοση άυτοτελής, συμπληρωμένη, με τίτλο Τό ελληνικό διή-

γημα, 1983), παρά τόν τίτλο του βιβλίου, είναι στην πραγματικότητα μια άπόπειρα συνολικής εξέτασης τής πεζογραφίας μας άπό τις άπώτερες άπαρχές της έως τό τέλος τής δεκαετίας του 1960. Η έργασία του Βαλέτα, παρά τήν έλλειψη συστηματικότητας και τις βεβιασμένες εκτιμήσεις της, είναι πολύ χρήσιμη, γιατί δέν περιορίζεται στην εξέταση των άυτοτελών εκδόσεων αλλά προχωρεί και σε έρευνα σε περιοδικά. Ό Βαλέτας παρέχει συμπληρωματικά στοιχεία για άρκετά άπό τά γνωστά στην κριτική του αιώνα μας πεζογραφήματα και άναφέρει άρκετά άγνωστα (Λ.Σ. Καλλογερόπουλου, Ό Φλώρος, 1847· Δημ. Ροδοκονάκη, Ό λέων τής θαλάσσης, 1857· Άχ. Λεβέντη, Τασσώ, 1858· Δ. Μονδινού, Έξορίστος ή Η μελανή αίσθησα, 1858· Κ.Κ., Φερδινάνδος, 1858· Κ.Γ. Ζησίου, Ό άλιεύς του Αιγαίου· Όδ. Ίαλέμου, Η μητρική στοργή, 1874). Η μελέτη του Βαλέτα δέν πραγματεύεται τό θέμα του ιστορικού μυθιστορήματος, όμως με τό πλήθος των πληροφοριών της προσφέρει μιάν εικόνα για τήν πεζογραφία τής πρώτης πεντηκονταετίας ευρύτερη άπό εκείνη που είχε δημιουργήσει ή άντίληψη περί κυριαρχίας του ιστορικού μυθιστορήματος.

Ό Μάριο Βίττι στην Ίστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας (1978) μιλάει για «πλημμυρίδα του ιστορικού μυθιστορήματος» έπειτα άπό τό 1850, ή όποία έρχεται «να παρελκύσει τή λαϊκή προσοχή άπό τή δυσάρεστη πραγματικότητα, παραπλανώντας τη με γεγονότα του παρελθόντος λίγο πολύ παρήγορα και, κυρίως, έξυμνητικά των έθνικών άρετών»³¹, ενώ ως σταθμό προς τή ρεαλιστική άντίληψη θεωρεί, εκτός άπό τόν Θάνο Βλέκα, τήν Πάπισσα Ιωάννα, τή Στρατιωτική ζωή εν Έλλάδι και τόν Λουκή Λάρα. Ό ίδιος μελετητής σε μεταγενέστερο άρθρο του (1985), άναφερόμενος στα μυθιστορήματα του πρώτου μισού του δέκατου ένατου αιώνα, παρατηρεί ότι είναι τόσο λίγα, «που μπορούν να μετρηθούν στα δάκτυλα του ενός χεριού»³².

Ό Αίνος Πολίτης στην Ίστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας (1978), περισσότερο προσεκτικός άπό τούς άλλους μελετητές ως προς τό ιστορικό μυθιστόρημα, σημειώνει ότι είναι τό μόνο είδος «που γνώρισε κάποια άκμή ιδίως μετά τά μέσα του αιώνα»³³. Έντούτοις άφιερώνει μόνο μιάμιση σελίδα στην πεζογραφία τής περιόδου 1830-1880 άναφέροντας, μεταξύ άλλων γνωστών έργων, και πέντε ιστορικά μυθιστορήματα.

Ό Παναγιώτης Μουλλάς στην εξαίρετη, κατά τά άλλα, εισαγωγή του στα Νεοελληνικά διηγήματα του Βιζηνίου (1980), μιλά για «ιστοριοκρατούμενο πεζό λόγο», όταν άναφέρεται

στήν πριν από το 1880 αφηγηματική παραγωγή³⁴.

Τέλος ο Κάρολος Μητσάκης στο άρθρο του «Ελληνική ιστορική αφηγηματική πεζογραφία του ΙΘ' και Κ' αιώνα» (1988) και στη μελέτη του «*Άγγελος Βλάχος και τό ιστορικό μυθιστόρημα*» (1988) διαπιστώνει: «Η περίοδος της άκμης του ελληνικού ιστορικού μυθιστορήματος κατά τον ΙΘ' αιώνα όρίζεται περίπου από την ανακήρυξη της 'Αθήνας ως πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους (1834) και την εμφάνιση της γενιάς του δγδόντα, καλύπτει δηλαδή σχεδόν μισό αιώνα (1830-1850)»³⁵. «στα ελληνικά γράμματα τό ιστορικό μυθιστόρημα εμφανίστηκε άμέσως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους»³⁶. Ο Μητσάκης, όπως και ο Σαχίνης προηγουμένως, προχωρεί και σε μιάν άπόπειρα θεωρητικής επιβεβαίωσης της παραδομένης από την κριτική άποψης για τό ιστορικό μυθιστόρημα, ή όποία τόν οδηγεί σε ανάλογες αντιφάσεις. 'Επισημαίνει ως βασικές τρεις «θεωρητικές αρχές» του Walter Scott, που «έκτοτε διέπουν τό ιστορικό μυθιστόρημα», μία από τις όποιες είναι «ή άπόσταση ανάμεσα στον συγγραφέα και στον ιστορικό χρόνο της αφήγησης»³⁷ (όπογραμμίζοντας μάλιστα αυτή την προϋπόθεση ως «θεμελιώδη για τή συγγραφή ενός ιστορικού μυθιστορήματος»)³⁸. Αυτό όμως δέν τόν εμποδίζει να κατατάξει στην ιστορική μυθιστοριογραφία και έργα που δέν διέπονται από αυτή την αρχή, προφανώς και μόνο για τό γεγονός ότι έχουν θεωρηθεί από την κριτική ιστορικά: «ή έλλειψη χρονικής άπόστασης», γράφει, «χαρακτηρίζει τό ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα του ΙΘ' αιώνα σχεδόν στο σύνολό του»³⁹. 'Ετσι ο Μητσάκης άναφέρει ως ιστορικά μυθιστορήματα μεταξύ άλλων και τό *Παλληκάριον*, τήν *Όρφάνή της Χίου* και τή *Στρατιωτική ζωή έν Ελλάδα*. 'Αλλά ο Μητσάκης αντιφάσκει και με τήν αντίφασκουσα άποψη του ότι ή έλλειψη χρονικής άπόστασης χαρακτηρίζει τό ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα του περασμένου αιώνα «σχεδόν στο σύνολό του», άφου από τά ιστορικά μυθιστορήματα που άναφέρει εκείνα που τηρούν τήν αρχή της χρονικής άπόστασης είναι τά περισσότερα.

Σέ ποιά συμπεράσματα θά πρέπει να οδηγηθούμε για τήν κριτική της πρώτης περιόδου της πεζογραφίας μας μελετώντας τις άπόψεις που διατυπώνει από τις πρώτες διαπιστώσεις της έως σήμερα, και έκτιμώντας τες με κριτήριο τά αποτελέσματα μιάς συστηματικότερης έρευνας της πεζογραφικής παραγωγής, ή όποία άποδεικνύει (βλ. τόν πίνακα που ακολουθεί) ότι αριθμητικά, τουλάχιστον, ή πεζογραφία του 19ου αιώνα δέν υπήρξε ι-

*Εμμανουήλ Α. Ροττής

σχνή, όπως πιστεύεται (;) (ή έκτίμηση της ποιότητας των άγνωστων πεζογραφημάτων —άλλά και ή ένδεχόμενη έπανεκτίμηση των γνωστών, υπό τό πρίσμα αυτής της ευρύτερης παραγωγής— έναπόκειται στην κριτική μας).

Κατ' αρχήν δέν πρέπει να είναι τυχαία ή άποσιώπηση, από τούς περισσότερους κριτικούς του δέκατου ένατου αιώνα, του μεγαλύτερου μέρους της πρωτότυπης παραγωγής και ή έμμονή τους στην άποψη περί άνυπαξίας ή μικρού αριθμού αφηγηματικών έργων. 'Η έξήγηση θά πρέπει να βρίσκεται κυρίως στην άνυποληψία στην όποία είχε περιέλθει τό μυθιστόρημα ως είδος μετά τή γνωστή επίθεση της εφημερίδας *Άθηνά* έναντίον της *Πανδώρας* (1856)⁴¹ για άθρόα δημοσίευση στις σελίδες της προϊόντων του «άνήθικου» αυτού λογοτεχνικού είδους: άνυποληψία ή όποία βέβαια είχε προετοιμαστεί άφ' ενός από τήν αισθητή πριν από τό 1856 δυσπιστία προς τό μυθιστόρημα ως άπειλή για τήν «άγνότητα των ήθών»⁴², και άφ' έτέρου από τήν καταφρονητική προς αυτό τό είδος της «έλαφράς φιλολογίας» στάση των ίδιων των πεζογράφων μας (ή όποία άλλωστε δέν είναι διαφορετική από τή στάση των Ευρωπαίων συνάδελφων τούς προς τό είδος). 'Η επίθεση της *Άθηνάς* που στρεφόταν κυρίως έναντίον των μεταφράσεων των «βλαβερών» ξένων μυθιστορημάτων προκάλεσε τή γενική κατακραυγή κατά του μυθιστορήματος, μεταφρασμένου και πρωτότυπου. Είναι αυτή ή στιγμή κατά τήν όποία έπιστρατεύεται κυρίως τό ιστορικό μυθιστόρημα για τήν υπεράσπιση του μυθιστορηματικού είδους, άφου αυτό, φανερότερα από τις άλλες κατηγορίες μυθιστορημάτων, περιέχει τό συνδυασμό του ήδέος με τό όφέλιμο, που άποτελεί βασική αισθητική αρχή της λογοτεχνίας του δέκατου ένατου αιώνα.

'Ετσι μέσα στο δυσμενές κλίμα για τό μυθιστόρημα είναι φυσικό να μήν προβάλονται ή άκόμα και να άποσιωπώνται έντελώς οι υπόλοιπες κατηγορίες μυθιστορημάτων και να τονί-

20. *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τόμος Β', 'Αθήνα 1949, σ. 57.

21. *Ελληνική δημιουργία*, 138, 1953, σ. 515.

22. *Ό.π.*, σσ. 542-543.

23. *Ις*.

24. *Τό νεοελληνικό μυθιστόρημα*, 1980, σ. 39.

25. *Ό.π.*, σσ. 40-41.

26. *Ό.π.*, σ. 39.

27. *Ό.π.*, σ. 45.

28. *Ό.π.*, σ. 50. Ο Σαχίνης δημοσίευσε πρόσφατα τή μελέτη του «'Εξι άγνωστα αφηγηματικά έργα του δέκατου ένατου αιώνα». (*Νέα Έστία*, 125, 1989, σσ. 426-439), όπου έξετάζει τά έξής έργα: Γ. Ροδοκανάκη, *Μεγακλής* (1840). Ι. Δελιγιάννη, *Διηγήματα*. Α.Σ. Καλλογεροπούλου, *Φλώρος* (1847). άνωύμου, *Η τιμωρία* (1860). Ν. Βωτυρά, *Τό υποτιθέμενον φάντασμα* (1860) και *Η σπάθη της έκδικήσεως* (1861). 'Από αυτά μόνο *Ο Μεγακλής*, *Η τιμωρία* και *Η σπάθη της έκδικήσεως* είναι άγνωστα. Τά *Διηγήματα* του Δελιγιάννη σχολιάζουν οι Δημαράς (*Ιστορία... ό.π.*, σ. 58) και Φ. Μπουμπουλιδής («'Αρχές της νεοελληνικής πεζογραφίας», *Θέσεις και Ύδέαι*, 11, 1970, σσ. 258-260), για τόν Φλώρο κάνει λόγο ο Βαλέτας (*Τό ελληνικό διήγημα*, 'Αθήνα, 1983, σ. 100), ένω τό *Υποτιθέμενον φάντασμα* άναφέρει ο Δημαράς (*Ιστορία... ό.π.*, σ. 60).

29. *Ελληνική πεζογραφία*, τόμος 1, 'Αθήνα, 1966, σ. 102.

30. *Ό.π.*

31. *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφραση Μ. Ζορμπά, 'Αθήνα, 1978, σ. 228. 'Η ιταλική μορφή της *Ιστορίας* του Vitti έκδόθηκε τό 1971.

32. «The Inadequate Tradition: Prose Narrative During the First Half of the Nineteenth Century», στον τόμο *The Greek Novel AD 1-1985*, edited by Roderick Beaton, London, 1988, σ. 4.

33. Σελίδα 180, *Η Ιστορία* του Πολίτη πρωτοδημοσιεύτηκε στα άγγλικά τό 1973. 34. *Κς*.

35. *Παρνασσός*, 30, 1988, σ. 293.

36. *Ο Άγγελος Βλάχος και τό ιστορικό μυθιστόρημα*, σ. 17.

37. *Ό.π.*

38. *Παρνασσός*, ό.π.

39. *Ό.π.*, σ. 292 και *Ο Άγγελος Βλάχος και τό ιστορικό μυθιστόρημα*, σ. 17.

40. 'Ως ιστορικά ο Μητσάκης άπαριθμεί, έκτός από τά τρία που άναφέραμε, και τά έξής: *Ο αόθνης του Μωρέως*, *Η ήρωίς της Έλληνικής Έπανάστασης*, *Ο Κατσαντώνης*, *Λουκής Λάρας*, τά μυθιστορήματα του Παπαδιαμάντη, *Δημήτριος ο Πολιορκητής* του 'Αλεξ. Μωραϊτίδη.

41. Βλ. 'Απ. Σαχίνης, «'Ο Νικ. Δραγούμης ως λογοτεχνικός κριτικός», *Έλληνικά*, 18, 1964, σσ. 104 κ.έξ.

42. Βλ. «'Η καινοφανής μυθιστορία του κ. Παλαιολόγου *Η πολυπαθής*», *Ο φίλος του λαού*, 27 Νοεμβρίου 1840 (άναδημοσιεύεται στην έκδοση του *Πολυπαθή* από τόν Έρμη, σσ. 251-255).

ζεται ή σημασία του ιστορικού μυθιστορήματος παρά τό γεγονός ότι αριθμητικά δέν υπερτερούσε. Αυτό φαίνεται από όρισμένα κριτικά κείμενα τής εποχής. 'Ο Άγγελος Βλάχος τό 1867 γράφει: «δσφ βρίθει ή νεωτέρα ήμων φιλολογία κακων μεταφράσεων κακων ξενων μυθιστορημάτων, τόσφ σπανίζει πρωτοτύπων αξίων λόγου μυθιστορικων προϊόντων και μάλιστα εθνικήν έχοντων τήν υπόθεσιν»⁴³. Κάτι ανάλογο θά σημειώσει, όπως είπαμε, και ο Νεοκλής Καζάζης στην άρχή τής δεκαετίας του 1870: «ούδέν έν τή καθ' ήμās φιλολογία έχομεν νά επιδείξωμεν τούτου τού είδους προϊόν αξίου λόγου, πλήν όλιγίστων επιτυχών μυθιστορικων διηγημάτων»⁴⁴. 'Ο χαρακτηρισμός «άνάξιον λόγου» είναι, πιστεύω, ή αίτία για τήν άποσιώπηση πλήθους πεζογραφημάτων τής περιόδου 1830-1880.

Όπως βλέπουμε ή άποσιώπηση αυτή είναι τόν δέκατο ένατο αιώνα (και τίς άρχές του είκοστου) συνειδητή, γιατί ή μή αξία λόγου πρωτότυπη παραγωγή είναι γνωστή. Μέ τή μετέπειτα όμως κριτική δέν συμβαίνει τό ίδιο. Βασιζόμενοι στην επιφάνεια όρισμένων από τίς άπόψεις τής προηγούμενης κριτικής, τών όποιων δέν αναζητήσαν τά θεμέλια, παρανοώντας άλλες και χωρίς νά υποβληθούν στον κόπο νά κάνουν πρωτογενή έρευνα, οί περισσότεροι από τούς μεταγενέστερους κριτικούς (άκόμη και αυτοί που ασχολήθηκαν ειδικά μέ τό θέμα) έδωσαν μία εικόνα τής πρώτης περιόδου τής πεζογραφίας μας κατά τήν όποία ή παρουσία του ιστορικού μυθιστορήματος έμφανίζεται κυρίαρχη· εικόνα αντίθετη από εκείνη τής κριτικής του περασμένου αιώνα, ή όποία επισημαίνει τήν άπροθυμία τών πεζογράφων μας ν' ασχοληθούν μέ θέματα άντλημένα από τήν έλληνική ιστορία. 'Ο Άλ. Βυζάντιος τό 1863 στην κριτική του για τό *Αι τελευταίαι ήμέραι του Άλη Πασά* του Ράμφου παρατηρεί ότι είναι καιρός ή μυθιστοριογραφία μας νά στραφεί στην πραγμάτευση ιστορικων θεμάτων, γιατί «δύναται νά συντείνη μεγάλως εις τό νά καταστήση δημόδη τήν άγνωστον εις τούς πλείστους ιστορίαν του βίου του Έλληνικού Έθνους» και ότι είναι κρίμα ή κάθε κυρία νά γνωρίζει τή γαλλική ιστορία, έπειδή διαβάσει τά έργα του Δουμά, και νά μήν μπορεί «ίσως ούδέ γρύ νά ειπή περί τής Έλληνικής ιστορίας», έπειδή δέν υπάρχουν έλληνικά ιστορικά μυθιστορήματα⁴⁵. 'Ο Άγγελος Βλάχος, στή μελέτη του που αναφέραμε, άναρωτώμενος «διατί ο έθνικός τής Έλλάδος βίος τοσοούτον όλίγους εΰρε παρ' ήμιν τούς μυθιστορικούς μεταλλευτάς» αναφέρεται κι αυτός στον Δουμά: «παρά νά έχωσιν αι δεσποινίδες ήμων πρόχειρον τήν εκμάθησιν τής ιστορίας του αιώνος του ΙΔ' και

1) 'Η πεζογραφική παραγωγή αυτής τής περιόδου είναι κατά πολύ μεγαλύτερη και θεματικά πλουσιότερη από ό,τι ή νεότερη κριτική μας πιστεύει.

2) Τό ιστορικό μυθιστόρημα δέν άποτελεί τήν κυρίαρχη μυθιστορηματική κατηγορία τής περιόδου: όχι μόνο γιατί ή παραγωγή τής ιστορικής μυθιστοριογραφίας είναι, σε σύγκριση μέ τήν υπόλοιπη παραγωγή περιορισμένη, αλλά και γιατί ένας αριθμός μυθιστορημάτων που ή κριτική του είκοστου αιώνα θεωρεί ιστορικά δέν είναι ιστορικά, είτε εκτιμηθούν μέ τίς σημερινές άπόψεις περί ιστορικού μυθιστορήματος⁴⁹ είτε κριθούν μέ τίς άπόψεις του δέκατου ένατου αιώνα. 'Υπάρχει μέ άλλα λόγια στην εποχή μας μία θεωρητική σύγχυση ως προς τόν προσδιορισμό τους είδους, από τήν όποία ή κριτική του δέκατου ένατου αιώνα ήταν άπαλλαγμένη.

ΙΕ' Λουδοβίκου έν τοίς μυθιστορήμασι του Δουμά, κάλλιον βεβαίως θά ήτο νά καθίσταντο αυτάις προσιτώτερα δι' εθνικών μυθιστορημάτων αι δραματικά σελίδες τής βυζαντινής ιστορίας, τής φραγκοκρατίας, τής υπό τόν τουρκικόν ζυγόν δουλείας ήμων»⁴⁶. 'Ο Ζανετάκης Στεφανόπουλος, τό 1869, στο γνωστό του άρθρο «Περί του γαλλικού μυθιστορήματος και τής έπιρροής αυτού επί τά έν Έλλάδι ήθη» θεωρεί «κατεπίγον ν' άντιστρατευθώμεν εις τήν άλλθριαν έπιρροήν του ξένου μυθιστορήματος, δημιουργούντες

τό έθνικόν μυθιστόρημα», μέ θέματα τά όποια παρέχει «ή ιστορία του ήμετέρου Βυζαντιου κράτους, ο ήμέτερος μεσαίων, όστις λήγει μόνον τφ 1821, ο ίερός ήμων άγών και ή παρούσα τής Άνατολής κατάστασις»⁴⁷. 'Ο Καζάζης τό 1872 εύχεται «νά μελετηθεί προσφόρως και καταλλήλως άπεικονισθή έν μυθιστορικούς συγγράμασιν ο έθνικός ήμων βίος και αι δραματικά περιπέτεια τής ήμετέρας ιστορίας»⁴⁸.

Συνοψίζοντας θά λέγαμε ότι ή κριτική του είκοστου αιώνα για τήν πρώτη περίοδο τής πεζογραφίας μας χαρακτηρίζεται από δύο βασικά λάθη που άλλοιώνουν τήν πεζογραφική φυσιογνωμία τής εποχής:

43. «Βιβλιογραφία», *Πανδώρα*, 18, 1867-1868, σ. 341.

44. Καζάζης, δ.π.

45. Βυζάντιος, δ.π., σσ. 56-57.

46. *Πανδώρα*, δ.π., σσ. 341-342.

47. *Πανδώρα*, 20, 1869-1870, σ. 85.

48. Καζάζης, δ.π.

49. Για τίς σύγχρονες άπόψεις περί ιστορικού μυθιστορήματος, βλ. Avrom Fleishman, *The English Historical Novel: Walter Scott to Virginia Wolf*, Baltimore, 1971· Harry Shaw, *The Forms of Historical Fiction: Sir Walter Scott and His Successors*, Ithaca, 1983.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΤΕΛΩΣ ΕΚΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΔΙΗΓΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1830-1880

'Ο κατάλογος που ακολουθεί περιλαμβάνει μόνο έλληνικά μυθιστορήματα και διηγήματα που εκδόθηκαν αυτοτελώς κατά τήν περίοδο 1830-1880, αδιάφορο αν κάποια από αυτά πρωτοδημοσιεύτηκαν σε περιοδικά (μοναδική εξαίρεση άποτελεί ο μή αυτοτελώς έδεδομένος, δημοσιευμένος σε περιοδικό Πίθηκος Ξουθ, ο όποιος συμπεριλήφθηκε επειδή άποτελεί σημείο άναφοράς τής πρόσφατης κριτικής). 'Ο κατάλογος φυσικά δέν είναι πλήρης, όχι μόνο γιατί θά πρέπει νά υπάρχουν και άλλα έργα, τά όποια δέν κατέστη δυνατόν νά εντοπιστούν, αλλά και γιατί δέν περιέχει τά άφηγηματικά έργα που δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά.

Κύρια πηγή μου για τήν περίοδο 1830-1863 υπήρξε ή βιβλιογραφία Γκίνη-Μέξα και για τήν περίοδο 1864-1880 ή βιβλιογραφία Μαυρή. Σε περίπτωση που ή πηγή είναι άλλη, αυτό δηλώνεται. Μέ άστερίσκο σημειώνονται όσα έργα δέν κατόρθωσα νά βρω ή δέν κατόρθωσα νά δω. Έπειτα από τόν τόπο εκδοσης αναφέρεται ο αριθμός σελίδων του βιβλίου (δέν αναφέρεται τό σχήμα του). Κάποιες σύντομες αναγκαίες παρατηρήσεις σημειώνονται σε άγκύλες.

1830 - 1839

1. Παναγιώτης Σουδός, 'Ο Λέανδρος, έν Ναυπλίω 1834, 124.

2. 'Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο εξόριστος του 1831*, εν 'Αθήναις 1835, 282 (β' έκδ. 1876).
 3. [Samuel Sheridan Wilson], *Τό παλληκάριον*, εν Μελίτη 1835, 196.
 4. Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο πολυπαθής*, εν 'Αθήναις 1839, τόμ. Α' 288, τόμ. Β' 296.
 5. 'Ιάκωβος Πιτζιπίος, *Η όρφανή της Χίου*, εν 'Ερμούπολει 1839, τόμ. Α' 110, τόμ. Β' 103 (β' έκδ. εν 'Αθήναις 1863).

1840 - 1849

6. Γεώργιος Δ. Ροδοκανάκης, *Ο Μεγακλής ή Ο άτυχής έρωσ*, εν 'Ερμούπολει 1840, 144.
 * 7. Γρηγόριος Κανδύλης, *Ο έρωτομανής ή Τά εν Κωνσταντινουπόλει εκ του έρωτος συμβάνη*, εν Κωνσταντινουπόλει 1842, 111.
 8. Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο ζωγράφος*, εν Κωνσταντινουπόλει 1842, τόμ. Α' 304, τόμ. Β' 304.
 * 10. Π. Λουκίδης, *Μαυροφορούσα κυρία*, εν Σμύρνη 1844.
 11. 'Ιωάννης Δελιγιάννης, *Διηγήματα*, εν 'Αθήναις 1845, 324. [Πρωτότυπα είναι: *Η νύμφη της Αργολίδος* (7-57), *Ο αυτόχειρ* (81-106) και *Ο ρώσσος συγγραφεύς Πουσκίνος* (61-76)].
 * 12. [Ανώνυμος], *Έρωτομανής Χατζή Ασλάνης ήρωσ της Καραμανίας*, εν Σμύρνη 1845 [«ίσως νά είναι ή β' έκδοση του βιβλίου του Κανδύλη», Α. Χατζηδήμου, *Βιβλία της Σμύρνης*, 1948].
 13. Α.Σ. Καλλογερόπουλος, *Ο Φλώρος*, εν 'Αθήναις 1847, 229.
 14. Έπαμεινώνδας Φραγκούδης, *Ο Θέρσανδρος*, εν 'Αθήναις 1847, 123.
 15. Θ..., *Σκλάβα Ψαρριανή*, εν 'Αθήναις 1848, 110.

16. 'Ιάκωβος Πιτζιπίος, *Ο πήγκος Ξουθ ή Τά ήθη του αιώνος, Αποθήκη ώφελίμων και τερπνών γνώσεων*, 2, 1848, εν Σύρω, [ήμιτελής, δημοσιεύθηκαν μόνο 39 σελίδες του 4ου σχήματος].
 17. Σ.Τ.Ξ., *Η μητρική κατάρα*, εν Ζακύνθω 1848, 30 (*Έρμιστής*, 1, 1963, σ. 251).
 * 18. [Ανώνυμος], *Η ώραία Μελοπομένη και ό διπρόσωπος έραστής Νικολάκης*, εν Κωνσταντινουπόλει 1849, 44 (Φίλιππος 'Ηλιού, *Νέες προσθήκες στην έλληνική βιβλιογραφία 1800-1863*, 'Αθήνα, 1988). [Οί Γκίνης-Μέξας δίνουν: Γεράσιμος Ι. Πεντάκης, *Η ώραία Μελοπομένη και ό έραστής της Νικολάκης*, εν 'Αλεξανδρεία 1856, 27].

1850 - 1859

19. Νικόλαος Ζώρας, *Ο εύτυχής έραστής και ό άτυχής πατήρ*, εν 'Αθήναις 1850, 120.
 * 20. Πάνος 'Ηλιόπουλος, *Πολυξένη*, εν 'Αθήναις 1850, τόμ. Α', 1851 τόμ. Β'.

* 21. Κ. 'Υγγλέσης, *Μυστήριον του κοινωνικού συστήματος*, εν 'Αθήναις 1850, τόμοι 2. [Η *Έφημερίς των βιβλιοφίλων 1874-1875* αναφέρει ότι πρόκειται περί μυθιστορήματος].

22. 'Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Ο αθένητης του Μωρέως, Πανδώρα*, 1, 1850-1851, σσ. 145 κ.έξ. [Συμπεριλαμβάνεται στα *Διάφορα διηγήματα*, τόμ. Β', 1857 και στα *Άπαντα τά Φιλολογικά*, 8, 1876].
 23. Ξενοφών Ραφόπουλος, *Τό φρικτόν λάθος*, εν Σμύρνη 1850, 78 (β' έκδ. 1863).

* 24. Ν. Σταμένης, *Απόκρυφα της Σμύρνης και τά ταξείδια του Γέρω Σπανού*, εν Σμύρνη 1850 (Α. Χατζηδήμου, *Βιβλία της Σμύρνης*, 1948).

25. Κωνσταντίνος Πάπ, *Φαίδων ή Η ένεστώσα Έλλάς, Εύτερπη*, 5, 1851-1852, ήμιτελής. [Απόσπασμά του συμπεριλαμβάνεται στα *Φιλολογικά Πάρεργα*, 1875, σσ. 75-98· στην έκδοση αυτή εκφράζει ό συγγραφέας την έλπίδα του σύντομα νά τό εκδώσει όλόκληρο].

* 26. [Ανώνυμος], *Ο άποπλανηθείς κυνηγός ήτοι Έκβασις άτυχούς έρωτος*, εν Ναυπλίω 1851.

27. Πάνος 'Ηλιόπουλος, *Η αίματομένη λίμνη*, εν 'Αθήναις 1853, 108 (β' έκδ. 1869).

28. Εϋθύμιος Λουκάς, *Η άρκαδιακή οικογένεια*, εν 'Αλεξανδρεία 1853, 24.

29. Πέτρος 'Ιωαννίδης ό 'Αγέρωχος, *Η Έπτάλοφος ή Ηθη και έθιμα Κωνσταντινουπόλεως*, εν Κωνσταντινουπόλει 1855, 419.

30. Παύλος Καλλιγιάς, *Θάνος Βλέκας, Πανδώρα*, 6, 1855-1856, σσ. 363 κ.έξ.

31. 'Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα διηγήματα*, εν 'Αθήναις 1855, τόμ. Α' 455.

32. Π.Π.Ν., *Τό άδαμάντινον δακτυλίδιον*, εν Λειψία 1856, 82. [Σύμφωνα με τους Γκίνης-Μέξας, του Παναγιώτου - Παπα - Ναούμ] (β' έκδ. εν 'Αθήναις 1859).

33. 'Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα διηγήματα*, εν 'Αθήναις 1857, τόμ. Β'.

34. Δημήτριος Ροδοκανάκης, *Ο λέων της θαλάσσης*, εν 'Ερμούπολει 1857, 88.

* 35. Κ... Κων..., *Φερδινάνδος*, εν 'Αθήναις 1858, 64.

36. 'Αχιλλεύς Λεβέντης, *Η Τασσώ, Πανδώρα*, 9, 1858-1859 (β' έκδ. 1858, 173).

* 37. 'Αχιλλεύς Μαύρος, *Διηγήματα δύο*, εν 'Αθήναις 1858.

38. Λέων Μελάς, *Ο Γεροστάθης*, εν 'Αθήναις 1858, τόμ. Α' 175, τόμ. Β' 393, τόμ. Γ' 578. (β' έκδ. 1860, γ' έκδ. 1862, δ' έκδ. 1863, ε' έκδ. 1864, στ' έκδ. 1871, ζ' έκδ. 1878).

* 39. Διονύσιος Μονδινός, *Ο εξόριστος ή Η μελανή αθουσα*, 1858 (β' έκδ. εν Πάτραις 1866, 176, *Έφημερίς*

των βιβλιοφίλων 1874-1875). [Ότι ή πρώτη έκδοση έγινε τό 1858 αναφέρει ό Γ. Βαλέτας, *Τό νεοελληνικό διήγημα*, 1983, 107].

40. Κ.Π. 'Υάκινθος, *Η ποιήτρια της Λέσβου*, εν Σμύρνη 1858, 120.

41. 'Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα διηγήματα και ποιήματα*, εν 'Αθήναις 1859, τόμ. Γ'.

42. Π.Σ. Συνοδινός, *Βιβλιοθήκη τερπίνους έθνικών διηγημάτων*, εν 'Αθήναις 1859, 336 (β' έκδ. 1862).

43. [Ανώνυμος], *Άληθής βιογραφία της έναρέτου γυναικός του έξ επαγγέλματος χαρτοπαίκτης*, εν Κωνσταντινουπόλει 1859, 224.

1860 - 1869

44. Α.Γ.Σ., *Η Έλένη*, εν 'Αθήναις 1860, 64.

45. Χαρίτων 'Ανανιάδης, *Τό πεπρωμένον*, εν 'Ερμούπολει 1859, 108.

46. Σοφοκλής 'Ασημακόπουλος, *Αμφιθέα*, εν Πάτραις 1860, 30. [«τό φυλλάδιο άποτελεί τό α' τεύχος· άγνωστο άν ύπήρξε συνέχεια», Γκ.-Μεξ.].

47. Νικόλαος Βωτυράς, *Τό ύποτιθέμενον φάντασμα*, εν 'Αθήναις 1860, 72.

48. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Ιστορικά σκηνογραφήματα*, εν 'Αθήναις 1860, 151.

49. Στέφανος Ξένος, *Η κιβδηλεία*, εν Λονδίνω, τόμ. Α' 1859, τόμ. Β' 1860.

50. Γ. Φλέσσας, *Αί περιπέτειαι ενός Έλληνος*, εν 'Αθήναις 1860, 68.

51. [Ανώνυμος], *Η τιμωρία*, εν 'Αθήναις 1860, 96.

52. Νικόλαος Βωτυράς, *Η σπάθα της εκδικήσεως*, εν 'Αθήναις 1861, 111.

53. Στέφανος Ξένος, *Η ήρωίς της έλληνικής επαναστάσεως ήτοι Σκηναί εν Έλλάδι από του έτους 1821-1828*, εν Λονδίνω 1861, τόμ. Α' 434, τόμ. Β' 368 (β' έκδ. εν 'Αθήναις 1874).

54. Κωνσταντίνος Ράμφος, *Η Δέσπω της Ηπείρου και ή άπροσδόκητος συνάντησις*, εν 'Αθήναις 1861, 62. [Η εκ-

δοση αναφέρεται ως β' τό ίδιο και μία ακόμη έκδοση τοῦ 1864].

55. Τιμολέων Χρυσούλης, *Ἡ Μαριάνθη*, ἐν Ἀθήναις 1861, 26.

56. Ἰ' Ανώνυμος, *Τά θύματα τοῦ Σαΐτου*, ἐν Ἀθήναις 1861, 47.

57. Π.Γ. Καλκανδής, *Ἀναγνώρισις υἱοῦ*, ἐν Ἀθήναις 1862, 63.

58. Θ.Ι. Κολοκοτρώνης, *Ἡ ἐκθρόνισις*, ἐν Ἀθήναις 1862, 159.

* 59. Γ.Χ. Νικολαΐδης, *Μυρσίνη*, ἐν Ἀθήναις 1862, 84. [Ἡ Ἐφημερίς τῶν βιβλιοφίλων (1874-1875) τό ἀναφέρει ὡς μυθιστόρημα].

60. Λυκοῦργος Ν. Νικολόπουλος, *Αἱ περιπέτειαι τοῦ φίλου πλοιάρχου*, ἐν Καλάμαις 1862, 64.

61. Στέφανος Ξένος, *Ὁ διάβολος ἐν Τουρκία ἦτοι Σκηναί ἐν Κωνσταντινουπόλει*, ἐν Λονδίῳ 1862, 586 (β' ἐκδ. ἐν Βουκουρεστίῳ 1876).

62. Δημήτριος Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορικά ἑλληνικά διηγήματα*, ἐν Ἀθήναις 1862, 24.

63. Κωνσταντῖνος Ράμφος, *Ὁ Κασταντώνης*, ἐν Ἀθήναις 1862, 106.

64. Κωνσταντῖνος Ράμφος, *Αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ*, ἐν Ἀθήναις 1862, 272.

* 65. Νίκος Τ... *Τό ἄνθος τῆς Ὀρτανσίας καί τό φύλλο τῆς Μυρσίνης ἢ Σπουδή ἐπί τῆς εὐτυχίας*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1863, 152 (Ἐρανιστής, 13, 1976, σ. 107).

* 66. Περικλῆς Δ. Πλατανόπουλος, *Τά δύο θύματα*, ἐν Καλάμαις 1863, 92.

67. Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Ἡ εἰς Πόρον ἐκδρομή, Χρυσάλλις*, 1, 1863, σσ. 140 κ.ἐξ. (β' ἐκδ. ἐν Σάμῳ 1880).

68. Τιμολέων Ἀμπελάς, *Ἡ νύμφη τοῦ ναυαγίου*, ἐν Ἐρμουπόλει 1864, 110.

* 69. Δ.Μ. Σακόρραφος, *Ὁ μικρός βοσκός*, ἐν Ἀθήναις 1864 (β' ἐκδ. 1868).

70. Παναγιώτης Σουτσοῦ, *Ἡ Χαριτίνη ἢ Τό κάλλος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας*, ἐν Ἀθήναις 1864, 290.

* 71. Μ.Π. Καραντζάς, *Τῆς ἀνομίας τά θύματα*, ἐν Πάτραις 1865, 176.

72. Ἰωάννης Κουμέλης, *Αἱ περιπέτειαι ἑνός νέου*, ἐν Ἀθήναις 1865, 127 (Ἐφημερίς τῶν βιβλιοφίλων 1874-1875).

* 73. Ἰ' Ανώνυμος, *Ὁ κακοῦργος κριτής (καδής) καί ὁ δίκαιος λήσταρχος*, ἐν Ἀθήναις 1865, 16.

* 74. Ι.Ν. Κουμέλης, *Εὐάνθια*, ἐν Ἀθήναις 1866, 40 (Ἐφημερίς τῶν βιβλιοφίλων 1874-1875).

75. Ἐμμανουήλ Ροΐδης, *Ἡ πάπισσα Ἰωάννα*, ἐν Ἀθήναις 1866, 336. (β' ἐκδ. 1876 ἐν Βουκουρεστίῳ, γ' ἐκδ. 1879 ἐν Ἀθήναις).

* 76. Προκόπιος Σκαλιστήρης, *Οἱ αἰχμάλωτοι τῶν Ταρτάρων*, ἐν Ἀθήναις 1866, 88.

77. Ἰ' Ανώνυμος, *Οἱ δύο φίλοι*, ἐν Ἀθήναις 1866, 84 (Ἐφημερίς τῶν βιβλιοφίλων 1874-1875). [Ἡ Ἐφημερίς ἀνα-

φέρει ὡς συγγραφέα τόν Ἀλέξανδρο Ι. Ὀλύμπιο].

* 78. Β.Ι.Α., *Ἡ Κλεονίκη*, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1867, 322 (Ἐφημερίς τῶν βιβλιοφίλων 1874-1875).

79. Κωνσταντῖνος Ράμφος, *Ὁ ἀπροσδόκητος γάμος*, ἐν Ἀθήναις 1867, 23 (β' ἐκδ. 1878).

80. Κωνσταντῖνος Ράμφος, *Ὁ Χαλῆτ ἐφέντης*, ἐν Ἀθήναις 1867-1869, 3 τόμοι. τόμ. Α' 1867, 258· τόμ. Β' 1868, 252· τόμ. Γ' 1869, 324.

* 81. Π.Δ. Ἡλιοπούλου, *Ραμπιέ*, ἐν Ἀθήναις 1868, 31.

82. Δ. Πανταζής, *Διηγήματα καί μυθολασαί*, ἐν Ἀθήναις 1868, 178.

* 83. Χριστόφορος Σαμαρτσίδης, *Ἀπόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1868, 3 τόμοι. τόμ. Α' 128, τόμ. Β' 144, τόμ. Γ' 135.

* 84. Γεώργιος Ν. Σιβιτανίδης, *Μητρική κληρονομία ἦτοι Συμβουλαί μητρὸς πρὸς θυγατέρα*, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1868, 80.

85. Λέων Μελάς, *Ὁ Χριστόφορος ἢ Τό ναύγιον καί ἡ διάσωσις*, ἐν Ἀθήναις 1869, 323 (β' ἐκδ. 1870, γ' ἐκδ. 1874).

1870 - 1880

86. Ἰ' Ανώνυμος, *Ἡ στρατιωτικὴ ζωὴ ἐν Ἑλλάδι*, ἐν Βραϊλα, τόμ. Α' 1870, 175· τόμ. Β' 1871, 182 (β' ἐκδ. 1878; Ἐφημερίς βιβλιοφίλων 1874-1875).

87. Τιμολέων Δ. Ἀμπελάς, *Ἡ Ἑλένη τῆς Μιλήτου*, ἐν Ἐρμουπόλει 1871, 87.

88. Β. Βράνης, *Ἡ μετάνοια τοῦ ἀσώτου νέου*, ἐν Μυτιλήνῃ 1871, 71.

89. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Οἱ κρητικοὶ γάμοι, ἀνεκδοτὸν ἐπισόδιον τῆς κρητικῆς ἱστορίας ἐπὶ Βενετῶν (1570)*, ἐν Ἀθήναις 1871, 561. [Τό ἴδιο ἔτος ἐκδίδεται ἐν Τουρίνῳ καί ἐν Ρώμῃ-Τουρίνῳ-Φλωρεντίᾳ].

* 90. Κωνσταντῖνος Λαζαρέτος, *Περιπέτειαι ἑνός ἀφρονος*, ἐν Κωνσταντινουπόλει, τόμ. Α' 1871, τόμ. Β' 1872, 111.

91. Λ. Παναγιωτόπουλος, *Ὁ παράφρων ἐρημίτης*, ἐν Ἀθήναις 1871, 132.

92. Μηνάς Δ. Χαμουδόπουλος, *Οἱ μυστηριώδεις νυκτοκλέπται*, ἐν Σμύρνῃ 1871, 152.

* 93. Σπ. Καββαδάς, *Ἡ διακόρευσις τῆς Μαρίας*, ἐν Λευκάδι 1872, 28 (Δήμητρα Πικραμένου-Βάρφη, *Bibliographie Ioniense*, 211).

94. Ζ. Ὑπανδρευμένος, *Ἡ Ζηνοβία*, ἐν Σμύρνῃ 1872, τόμ. Α' 216, τόμ. Β' 1875, 192.

95. Μιλτιάδης Δ. Σεϊζάνης, *Δύο νύκτες μετὰ τοῦ πειρασμοῦ*, ἐν Σμύρνῃ 1873, 110 (Ὁ Μέντωρ, Δ', 1872-1873, σσ. 286-287).

* 96. Δημήτριος Α. Κορομηλάς, *Διηγήματα*, ἐν Ἀθήναις 1874, τόμ. Α' 80, τόμ. Β' 80.

97. Κωνσταντῖνος Πέρβελης, *Τό μέγαρον Κρέβερ*, ἐν Ἀθήναις 1874, 138.

98. Στέφανος Ξένος, *Ὁ Ἕλλην πειρα-*

τῆς, ἐν Ἀθήναις 1874, 48 (β' ἐκδ. ἐν Σάμῳ 1880).

99. Σ.Ν. Βασιλειάδης, *Ἀττικαὶ Νύκτες III*, ἐν Ἀθήναις 1875. [Περίεχει συλλογὴ διηγημάτων].

* 100. Σ. Διαμαντόπουλος, *Ἡ ἐκλογή τοῦ θανάτου καί ὁ ἀρματωλὸς τῆς Κρήτης*, ἐν Βραϊλα 1875, 71.

101. Ὀδυσσεὺς Ἰάλεμος, *Ἡ μητρικὴ στοργή*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1875, 87 (*Βιβλιοκατάλογος Κορομηλά 1876*).

102. Μαρία Π. Μηχανίδου, *Τά φάσματα τῆς Αἰγύπτου*, ἐν Ἀθήναις 1875, 143.

103. Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, *Δημήτριος ὁ Πολιορκητής*, ἐν Ἀθήναις 1875.

104. Κωνσταντῖνος Πώπ, *Συγγραφαὶ ποικίλαι ἦτοι Φιλολογικὰ Πάρεργα*, ἐν Ἀθήναις 1875, 122.

* 105. Βλάσιος Γ. Σκορδέλης, *Τό χωρίον τῆς Ροδόπης*, ἐν Ἀθήναις 1875, 48.

106. Ἰ' Ανώνυμος, *Ἐν Ζακύνθῳ ἀπόκρυφον*, ἐν Ζακύνθῳ 1875, 151.

107. Ἰ' Ανώνυμος, *Χασάν Ἀγάς*, ἐν Καλάμαις 1876, 100 (*Βιβλιοκατάλογος Κορομηλά 1876*).

108. Θ. Βαφειάδης, *Ἡ φιλάρεσκος*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1877, 184.

* 109. Jean Ververis, *Π n'y a pas d'attour*, Athènes, 1877, 80 (*Γαλλικὸς βιβλιοκατάλογος Κορομηλά 1868-1877*).

110. Νικόλαος Β. Βωτυράς, *Ἡ μάγκα τοῦ ὥρολογίου ἦτοι Τά ἀποτελέσματα μιᾶς μαρτυρίας*, ἐν Ἀθήναις 1877, 88.

111. Λάμπρος Ἐνουάλης, *Διηγήματα*, ἐν Ἀθήναις 1877, 330.

* 112. Κ.Β., *Ὁ ἐφημεριδοπώλης ἢ Παιδικαὶ ἀναμνήσεις*, ἐν Μυτιλήνῃ 1877, 32.

* 113. Γεώργιος Ι. Οἰκονομόπουλος, *Τό ἀγροκῆπιον τῆς Λαρίσσης*, ἐν Σπάρτῃ 1877, 28.

114. Γεώργιος Παπανδρέου, *Ἐρως, θρησκεία καί εἰλικρινὴς φιλία*, ἐν Ζακύνθῳ 1877, 68 (*Γαλλικὸς βιβλιοκατάλογος Κορομηλά 1868-1877*).

* 115. Ἐπαμ. Σταματιάδης, *Ἡ δόξα καί οἱ τρεῖς πύργοι*, ἐν Σάμῳ 1877.

* 116. Πάνος Τύμπας, *Ἡ ἰδιότροφος γυνή*, ἐν Ἐρμουπόλει 1877, 22.

* 117. Ἰ' Ανώνυμος, *Δώδεκα ἠθικά διηγήματα*, ἐν Μυτιλήνῃ 1877, 65.

* 118. Γεώργιος Α. Βαλασσόπουλος, *Ἱστορία μιᾶς ἐπὶ δολοφονία ἀποφάσεως*, ἐν Ἀθήναις 1878, 46.

* 119. Δημήτριος Ἰω. Βελιανίτης, *Ἡ ἀνοπώλης τῶν Παρισίων ἢ Ἰουλιὰ Φάβρου μου*, ἐν Πάτραις 1878.

* 120. Κωνσταντῖνος Δ. Κατσαβής, *Ὁ παλληκαρισμὸς ἐν Ὑδρα*, ἐν Ἐρμουπόλει 1878, 93.

121. Ε. Μακρῆς, *Ἡ Βασιλικὴ σουλτάνα Ἀθηνάια*, ἐν Ἀθήναις 1878, 296.

122. Δημήτριος Βικέλας, *Λουκῆς Λάρας*, ἐν Ἀθήναις 1879, 191. [Παράρτημα τῆς Ἐστίας, β' ἐκδ. 1881].

123. Κωνσταντῖνος Ράμφος, *Ἡ κό-*

μησσα Ποτόσκη, εν 'Αθήναις 1879, 94.
124. Αιμυλία Θ. Βελιανίτου, *Φιλοπα-
τρία και μητρική αγάπη*, εν Κερκύρα
1880, 77.

125. Δημήτριος Θ. Γαβαλάς, *Οι δύο
ζωγράφοι*, εν 'Αθήναις 1880, 247.

* 126. Α. Γεωργιάδης, *'Η Έπαυλις του
αγίου 'Ιωάννου*, εν Σμύρνη 1880.

127. 'Ελλάς Ρεγγίνη-Βαλσαμάκη, *'Η
όρφανή ή 'Ο αγαθός Νεβάλ*, εν Κεφα-
ληνία 1880, 64.

'Αχρονολόγητα

* 128. Γ. 'Ασπρίδης, *'Αθηνών απόκρυ-
φα*, 16. | *'Ερανιστής*, 1, 1963, σ. 243
«μόνο τό κεφ. 1ο' πάντως μετά τό
1844»|.

* 129. 'Επαμεινώνδας Φραγκούδης,
'Ο 'Ονήσανδρος, εν Κωνσταντινουπό-
λει, 123. | *'Αναφέρεται στον Κατάλογο
του βιβλιοπωλείου των αδελφών Δε-
πάστα 1873 ως παράρτημα της
Θελξινόης: ή Θελξινόη κυκλοφόρησε
1856-1858* |.

'Αγγελίες

130. Α. Καλογηρόπουλος, *'Ερημίτης
Παύλος* (εφ. 'Αθηνά, 20 'Ιανουαρίου
1840: «έως 300 σελίδας»).

131. Δημήτριος Ροδοκανάκης, *Σύρου
'Απόκρυφα* (στό όπισθοφύλλο του *Λέ-
οντος της θαλάσσης*, 1857: «50 περί-
που τυπογραφικά φύλλα»).

132. Χ.Α. Παρμενίδης, *Εύγενία*, «μυ-
θιστορικών διήγημα έπεισόδιον του
πρώτου έτους της επανάστασεως»,
Μάντσεστερ, 1863 (Φίλιππος 'Ηλιού,
*Νέες προσθήκες στην ελληνική βι-
βλιογραφία 1800-1863*, 'Αθήνα, 1988).

133. Μαρία Μηχανίδου, *'Απόκρυφα
Καΐρου* (στην εισαγωγή των *Φασμά-
των της Αιγύπτου*, 1875: «80 περίπου
τυπογραφικά φύλλα»).

134. 'Οδυσσεύς 'Ιάλεμος, *'Ο νέος 'Ελ-
λην* (στό τέλος της *Μητρικής στορ-
γής*, 1876).

Μιχάλης Σπουρδαλάκης,

Γιά τή θεωρία και τή μελέτη των πολιτικῶν κομμάτων,

'Αθήνα 'Εξάντας, 1990

«Σέ πείσμα των Σειρήνων που από καιρό τώρα και από διάφορες αφετηρίες εξαγγέλλουν τήν παρακμή τους, τά πολιτικά κόμματα, επιδεικνύοντας μία θαυμαστή αδράνεια αλλά και ταυτόχρονα μία θαυμαστή ευελιξία, εξακολουθούν να παίζουν καθοριστικό ρόλο στή συγκρότηση του πολιτικού συστήματος των σύγχρονων κοινωνιών... 'Η μελέτη των κομμάτων δέν μπορεί να στηρίζεται σε άκαμπτους μεθοδολογικούς κανόνες, οι όποιοι συχνά στηρίζονται σε ταξινομήσεις που δημιουργήθηκαν σε κάποιο παρωχημένο στάδιο της ανάπτυξης και εξέλιξης τους...».

Μέ αυτά τά λόγια επιλογίζει ο Μιχάλης Σπουρδαλάκης τό ενδιαφέρον του βιβλίου για τή μελέτη των πολιτικῶν κομμάτων. Θέτοντας σε εφαρμογή μία «δογματικά αντιδογματική» μεθοδολογία, επιχειρεί να έρευνήσει τό κομματικό φαινόμενο σε όλη του τή συνθετότητα, να μετρήσει τήν αξιοπερίεργη άντοχή του και συνάμα να τάμει τά στοιχεία που τό συγκροτούν. 'Εχοντας θέσει αυτούς τούς στόχους, ό συγγραφέας παρακολουθεί τήν εξέλιξη των πολιτικῶν κομμάτων σε όλες τους τές εκφράσεις, επιχειρεί να τά συγκρίνει στή σχέση που αναπτύσσουν μέ τήν κρατική έξουσία, να έρμηνεύσει τή «συμπεριφορά» τους, ως έντελῶς καθεστωτικῶν παράγοντων, στό πλαίσιο της δημοκρατίας, να παραβάλει τή σύγχρονη δυναμική της «κοινωνίας των πολιτῶν» και τή λανθάνουσα αντιπαλότητα των «αυτόνο-

μων» κινημάτων της μέ τήν «παραδοσιακή» πολιτική των πάγιων αντιπροσώπων της.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει εκείνο τό τμήμα του βιβλίου που ασχολείται μέ τό «αΐνιγμα», όπως ό συγγραφέας τό αποκαλεί, συγκρότησης της κομματικής κουλτούρας, αναγορευοντας τό ζήτημα της πολιτικής κουλτούρας σε προσδιοριστικό παράγοντα για τή δόμηση της κομματικής πολιτικής, για τήν έκπομπή εκείνων των σημάτων μορφωτικής ενγένει ταυτότητας, που (άπο-)κωδικοποιούν τά μηνύματα επικοινωνίας ανάμεσα στό «υποκείμενο» και τήν (κοινωνική) «βάση».

Πρόκειται άσφαλῶς για ένα σημαντικό βιβλίο, που σίγουρα αξίζει, όχι άπλά να διαβαστεί, αλλά να μελετηθεί, παρ' όλες τές ενστάσεις που ίσως κάποιος έχει να υποβάλει, κυρίως ως προς τόν μεθοδολογικό «εκλεκτικισμό» του, που ό συγγραφέας δέν τόν άρνείται, αντίθετα τόν θεωρεί ως προνομιακό μέσο για μία έπαρκή μελέτη του κομματικού φαινομένου. 'Αξίζει όμως να μελετηθεί αυτό τό βιβλίο και για έναν επιπλέον λόγο. Διαθέτει τό άναμφισβήτητο, και άντικειμενικό, προτέρημα, να είναι ένα άπό τά ελάχιστα στην ελληνική βιβλιογραφία, τή σχετική μέ τή μελέτη των πολιτικῶν κομμάτων, και μάλιστα άπέχει παρασάγγας άπό ίρρασιοναλιστικές προσεγγίσεις του συρμού, που ένδύονται τόν μανδύα της επιστημονικότητας.

'Ανδρέας Πανταζόπουλος

'Ελλη Παππᾶ,

Μύθος και ιδεολογία στή Ρωσική 'Επανάσταση. 'Οδοιπορικό άπό τό ρωσικό άγροτικό λαϊκισμό στό λαϊκισμό του Στάλιν, έκδ. ΕΣΤΙΑ, 'Αθήνα 1990.

Μέ μία σειρά πολύ σημαντικῶν προβλημάτων καταπιάνεται ή 'Ελλη Παππᾶ μέ τό βιβλίο της *Μύθος και ιδεολογία στή Ρωσική 'Επανάσταση* προβλήματα που σαφῶς μέχρι σήμερα δέν έχουν φωτισθεί και αναλυθεί επαρκῶς. Καί αυτό, γιατί στίς περισσότερες περιπτώσεις, όπου διάφοροι σύγχρονοι ή και παλιότεροι διανοητές επιχειρήσαν να τάμουν τή συγκεκριμέ-

νη ιστορική έμπειρία και τές πολιτικο-ιδεολογικές της κρυσταλλώσεις, προσέκρουσαν όχι μόνο στή συνθετότητα και πολυπλοκότητα του εγχειρήματος, τές προκαταλήψεις και τήν αντικειμενική ιστορική άγνοια, αλλά και στην άνυπαρξία θεωρητικῶν εργαλείων και έννοιῶν. 'Αλλά ακόμα και σήμερα, που αρκετές πλευρές «φωτίζονται», λόγω περεστρόικα, τά ίδια

Διαλεκτική
και
νεώτερη
φυσική
ΕΥΤΥΧΗ
ΜΠΙΤΣΟΑΚΗ

Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ
Σύγχρονη φιλοσοφική βιβλιοθήκη

σχεδόν εμπόδια εξακολουθούν να υφίστανται, και πιστοποιούν για άλλη μία φορά τη ριζική ανάγκη δσων θέλουν σοβαρά να ασχοληθούν με αυτά τά προβλήματα, να τά αντιμετωπίσουν στό έδαφος τής έννοιολογικής άνασυνθεσης και τής πιστής Ιστορικής άνασυγκρότησης.

Ο κεντρικός θεωρητικός άξονας πάνω στον όποιο άρθρώνονται όλα τά επιμέρους στοιχεία για τήν έρμηνεία και τήν κατανόηση μιάς Ιστορικής διαδρομής έκατό και πλέον έτών (1870 έως σήμερα) των χωρών τής Σοβιετικής Ένωσης, μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: Ο άγροτικός λαϊκισμός των ναρόντικων του 19ου αιώνα συνιστά τήν άλλη όψη του σταλινικού «προλεταριακού» λαϊκισμού. Η πολιτισμική και ευρύτερα κοινωνική και οικονομική καθυστέρηση τής ρωσικής κοινωνίας του προηγούμενου αιώνα, από κοινού με τή λαϊκιστική έπαιση για τήν «κομμουνιστική φύση» του νέου καθεστώτος, που στηρίζεται και τροφοδοτείται από τήν άγροτική κοινότητα, βρίσκει τό γενικό της Ισοδύναμο στην άναγκαστική κολλεκτιβοποίηση και στον ζτανοφικό «ρεαλισμό». Οί κοινωνικές αντίθεσεις του προηγούμενου αιώνα μεταλαμπαδεύονται στις συνθήκες τής τρίτης δεκαετίας του είκοστου αιώνα και διαμορφώνουν ένα μοναδικό σύστημα πολιτισμικών σημάτων και έπικοινωνιακών πρακτικών που σαφέστατα άναγνωρίζονται στον άνατολικό δεσποτισμό. Έτσι, ό βολονταρισμός των ναρόντικων δέν μπορεί παρά να άναγνωρίσει τόν έαυτό του, πέρα και έξω από κάθε διαμεσολάβηση, στή μηχανιστική και άπλουστευτική σκέψη του Στάλιν, τούτη ή τελευταία δέν μπορεί παρά άποκλειστικά και μονοσήμαντα να παραπέμπει στον μανιχαϊσμό των πρώτων.

Τό ιδεολογικό σχήμα, που ή συγγραφέας με πολλή έπιμέλεια και καθ' όλη τή διάρκεια του βιβλίου προσπαθεί να συγκροτήσει, δέν είναι βέβαια καινούργιο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στερείται μιάς άντικειμενικής ύπόστασης. Είναι σαφές όμως ότι μιά σειρά από τομές, τόσο στό θεωρητικό επίπεδο, όσο και στην πραγματικότητα, λαμβάνουν χώρα από τό 1860 ως τά μέσα, τουλάχιστον, του αιώνα μας, που ή συγγραφέας δέν τίς ύπολογίζει τόσο, ώστε να θεωρεί, έμμέσως πλύν σαφώς, ότι τό κυρίαρχο στοιχείο είναι ή Ιστορική συνέχεια, τό άπαράλλαχτο συνηθειών και νοοτροπιών, που πάντα διαθέτουν τήν άπαραίτητη ευελιξία, για να ύποβαστάζουν έξουσίες σκοτεινές, δεσποτικές, «άνατολικού» τύπου. Δέν πρόκειται βέβαια για μιά άντιστροφή των λαϊκιστικών δοξασιών

του προηγούμενου αιώνα, εκ μέρους τής συγγραφέας, αλλά για μιά ούμανιστικού τύπου άνάγνωση τής διαχρονικότητας των εκάστοτε κοινωνικών συνηθειών και των ιδεολογικών ρευμάτων που εκτρέφουν.

Νομίζω όμως ότι μιά σειρά από παρανοήσεις, ή σε κάθε περίπτωση διαφορετικές έρμηνείες θά μπορούσαν να άποφευχθούν ή να θεμελιωθούν έπαρκώς, αν καταβάλλονταν ή προσπάθεια να δειχθεί ή συνθετότητα του ποπουλιστικού φαινομένου στή Ρωσία του προηγούμενου αιώνα, τουλάχιστον στό βαθμό και στην ποσότητα που καταλαμβάνει ή παράθεση των πολιτικών και ιδεολογικών λόγων για τήν άνάδωση του σταλινικού φαινομένου στό βιβλίο. Γιατί βέβαια ό ρώσικος ποπουλισμός του 19ου αιώνα δέν έξαντλείται στα πλαίσια του άποκρυφισμού και τής συνωμοσίας, στό αίσημα κατωτερότητας που έχει άπέναντι στή Δυτική Ευρώπη, ούτε στην τυφή προσήλωση στην *obscina* και τό *mir* (άγροτική κοινότητα). Δίπλα σε αυτά τά κεντρικά όντως χαρακτηριστικά του, άναμειγνύονται ό όφελμιστικός φιλελευθερισμός του Τζών Στιούαρτ Μίλλ (ό Τσερνιζέφσκι για παράδειγμα ενώ άποτελεί τόν πατέρα του ρώσικου ποπουλισμού, διαβάζει και μεταφράζει Μίλλ και προσπαθεί να συνδέσει τόν άγγλικό όφελμισμό με μιά οικονομία θεμελιωμένη στην άξια - έργασία, και σε αυτή τή βάση έπιθυμεί να χρησιμοποιήσει τίς ιδέες του Σαϊν Σιμόν, του Όουεν και του Φουριέ), στοιχεία άναρχικά και προυτονικά (π.χ. Μπακούνιν), άριστο - έγελιανά, φουερπαχιανά και φεντεραλιστικά, και βέβαια ή θρησκευτική συνιστώσα είναι πανταχού παρούσα. Έξάλλου ή τάση προς τήν

ούτοπία, ή ήθική συνιστώσα, προβλήματα ένθικιστικά και μειονοτικά, στοιχεία νιχιλισμού, και βέβαια πάνω από όλα τό στοιχείο τής αυτο - εκπαίδευσης, τό σύνθημα να «πάμε στό λαό», και ή ύστερη τρομοκρατική πρακτική, πιστοποιούν τήν πολυπλοκότητα του φαινομένου, τήν άντικειμενική άδυναμία άναγωγής του σε ύστερα πρότυπα, άναδεικνύουν τήν ούσιαστική μοναδικότητα του φαινομένου.

Βέβαια τό βιβλίο τής Έλλης Παππά, έστω και αν δέν άκολουθεί μιά αυστηρά έπιστημονική προσέγγιση του φαινομένου, και μάλιστα τή στιγμή τής παραβολής του με ένα άλλο μοντέλο, τό σταλινικό, δέν σημαίνει, ότι ή προσφορά του έξαντλείται στό συγκεκριμένο έρμηνευτικό σχήμα που μάς προτείνει. Η ούσιαστική άρετή του βιβλίου έγκειται κατά τή γνώμη μου στην πληθώρα των άθθεντικών κειμένων των Μάρξ, Ένγκελς, Πλεχάνωφ, Λένιν, Στάλιν και Ζντάνοφ που παραθέτει, και που στό ευρύτερο άναγνωστικό κοινό παραμένουν άγνωστα. Μέσα από αυτές τίς παραθέσεις των κειμένων, αν δέν καλύπτονται κάποια ούσιαστικά κενά τής έλληνικής βιβλιογραφίας ως προς τό θέμα, σίγουρα φωτίζονται άρκετές πλευρές θεωρητικών προβλημάτων, που ακόμα και σήμερα άποτελούν για πολλούς άπροσπέλαστα μονοπάτια. Η άπλή, λιτή και συνοπτική γραφή του βιβλίου κρατά τόν άναγνώστη σε άμεση σχέση με τό κείμενο, του δίνει τά πρώτα άπαραίτητα έρεθίσματα για μιά βαθύτερη μελέτη των φαινομένων που ή έργασία τής Έλλης Παππά πραγματεύεται.

A. Πανταζόπουλος

Ο Σαϊτ Φαϊκ

Διηγήματα. Η έλληνική κοινότητα τής Κωνσταντινούπολης, εκδ. Ροδαμός, Αθήνα 1990.

Πρίν από λίγους μόλις μήνες εκδόθηκε στό έλληνικά μιά σειρά διηγημάτων του μεγάλου Τούρκου συγγραφέα Σαϊτ Φαϊκ, άγνωστου μέχρι σήμερα στην Έλλάδα. Ο Σαϊτ Φαϊκ, που γεννήθηκε στό Άντάπαζαρι τό 1906 και πέθανε τό 1954, είναι ό κύριος εκπρόσωπος του διηγηματος στην τουρκική λογοτεχνία. Τό βραβείο «Σαϊτ Φαϊκ» που άπονέμεται κάθε χρόνο στό καλύτερο διήγημα, είναι ή άπόδειξη τής θέσης που κατέχει ό συγγραφέας στα τουρκικά γράμματα.

Αυτό που έντυπωσιάζει κυρίως στα διηγήματά του είναι ή γλώσσα του. Η άμεσότητα και ή ζωντάνια του λόγου του είναι βασικό χαρακτηριστικό του. Η άφηγηματική γραφή του συγγραφέα άναδεικνύει τή μουσικότητα και τήν άθθεντικότητα μιάς γλώσσας ελάχιστα καλλιερημένης σ' αυτό τό επίπεδο, μέχρι τότε. Με τήν «καθημερινή» αυτή γλώσσα, διανθισμένη με λαϊκές έκφράσεις, ό Σαϊτ Φαϊκ γίνεται ό δημιουργός ένός καινούργιου έκφραστικού μέσου. Παρ' όλα αυτά ό

συγγραφέας δέν μένει μόνο στή χρήση τής «καθημερινής» γλώσσας: καί οι τύποι, οι άνθρωποι, των διηγημάτων του είναι καθημερινοί. Δέν είναι ήρωες ούτε άνθρωποι εξέχοντες, είναι άπλοι βιοπαλαιστές.

Τήν εποχή πού ο συγγραφέας εμφανίζεται στα τουρκικά γράμματα, ή λογοτεχνία εμπνευσμένη από τον άγώνα τής ανεξαρτησίας (1919-1922) προσπαθεί νά «περάσει» τό μήνυμα τής «τουρκικότητας» των Τούρκων. Έτσι δημιουργείται μία λογοτεχνία ή όποια πραγματεύεται σχεδόν πάντα τό θέμα του Τούρκου χωρικού τής Ανατολίας καί, θέλοντας νά είναι ρεαλιστική, φτάνει στα όρια τής «συμβατικότητας». Οι λογοτέχνες στήν προσπάθειά τους ν' απαλλαγούν άπ' ότιδήποτε «όθωμανικό», καθώς καί ή άποκάλυψη τής πραγματικότητας τής Ανατολίας μέσα από τον πόλεμο 1919-1922, όδηγούντα σέ μία λογοτεχνία μέ έντονες κοινωνικές καί πολιτικές αναφορές. Είναι εύκολο νά φανταστεί κανείς ότι οι άλλες μειονότητες δέν έχουν θέση στή λογοτεχνία αύτή πού διαπνέεται από τήν ανάδειξη τής τουρκικής ταυτότητας. Σέ μία τέτοια εποχή εμφανίζεται ό «αίρετικός» Σαϊτ Φαϊκ, πού θά στηρίξει όλο του τό έργο στήν Κωνσταντινούπολη καί τους ανθρώπους τής. Ό κοσμοπολιτισμός τής θ' αναδειχτεί μέ τον καλύτερο τρόπο. Μόνο πού ό κοσμοπολιτισμός τής Κωνσταντινούπολης του Σαϊτ Φαϊκ συνδέεται άμεσα μέ τους καθημερινούς ανθρώπους, των διαφορετικών θρησκειών καί έθνοτήτων.

Η μειονότητα πού γίνεται κατ' έξοχήν θέμα των διηγημάτων του Σαϊτ Φαϊκ είναι ή ελληνική. Καί τοϋτο γιατί ό συγγραφέας πέρασε ένα μεγάλο μέρος τής ζωής του στα Πριγκηποννήσια, στήν Αντιγόνη — όπου σχεδόν άποκλειστικά κατοικούσαν Έλληνες. Οι άνθρωποι αύτου του νησιού άποτελούν τό επίκεντρο των περισσότερων διηγημάτων του Σαϊτ Φαϊκ. Ό Σαϊτ Φαϊκ δέν περιορίζει τίς διαστάσεις τής πλούσιας κοινότητας καί δέν τήν βλέπει φολκλορικά. Τόν άπασχολούν οι άνθρωποι στή καθημερινότητά τους — Έλληνες, Τούρκοι, Αρμένιοι ή Έβραίοι. Για τοϋτο οι ήρωές του δέν είναι οι πλούσιοι Έλληνες του Γαλατά, του Βοσπόρου ή του Πέραν, είναι οι ψαράδες, οι φτωχοί τεχνίτες, οι μαθητευόμενοι. Ίσως ποτέ Έλληνας ή Τούρκος συγγραφέας δέν άκούμπησε μέ τόση ευαισθησία τους Έλληνες τής Πόλης.

Παράλληλα ό συγγραφέας δέν ξεγυμνώνει τους ανθρώπους από τίς θρησκευτικές ή έθνικές τους ιδιαιτερότητες στήν προσπάθειά του νά τους όμογενοποιήσει σέ μία ύποτιθέμενη «κίρηνηκή συνύπαρξη». Οι Έλληνες τής Αντιγόνης τον άπασχολούν κυρίως ως άνθρωποι. Τό γράμμα πού έστειλε στο περιοδικό *Barlık* μετά τήν άρνηση του περιοδικού

Γιουτζέλ νά δημοσιεύσει τό διήγημά του *Τό καράβι «Στελιανός Χρυσόπουλος»*, είναι χαρακτηριστικό. «Μόλις έμαθα ότι ή έπιτροπή σύνταξης του περιοδικού Γιουτζέλ βρήκε τό διήγημά μου πολύ κοσμοπολιτικό. Άλλά αύτό τό κείμενο, όπως διαπιστώνετε μόνοι σας, είναι άκρως “άνθρώπινο”. Έάν οι άνθρωποι έχουν ελληνικά όνόματα, όπως Χρυσόπουλος, καί άν άνήκουν σέ μία μειονότητα, δέν σημαίνει ότι δέν είναι καί άνθρωπινα πλάσματα. Όταν τό περιοδικό άρνήθηκε τή δημοσίευση του διηγήματός μου, έστειλα μία έπιστολή στήν έπιτροπή ζητώντας ν' άφήσουν ήσυχους τους ψαράδες του μικρού νησιού κι έμένα τον ίδιο».¹

Αν όμως ό Σαϊτ Φαϊκ άποφεύγει στο έργο του τή μυθοποίηση καί τά στερεότυπα, όταν σκιαγραφεί τους Έλληνες τής Αντιγόνης, δέν κάνει τό ίδιο για τίς γυναίκες. Είναι Ίσως ό πρώτος Τούρκος συγγραφέας πού εκφράζει τό μύθο τής «Ελληνίδας γυναίκα». Η Έλληνίδα γυναίκα είναι ή προσωποποίηση του αντικειμένου του έρωτικού πόθου. Τά χαρακτηριστικά τής: όμορφη καί άπιστη, χωρίς όμως ήθική άξιολόγηση, διαπερνούν τά έργα του. Φράσεις όπως «Η Έλένη είχε ένα πρόσωπο μακρύ καί άσπρο. Οι αναλογίες των γοφών τής πού έναρμονίζονταν μέ τά χαρακτηριστικά του προσώπου τής, μου ξεσήκωναν τήν τρελή έπιθυμία νά τήν κατακτήσω» ή «Αχ, αύτές οι μικρές Έλληνίδες! Τό νησί σας είναι ένας παράδεισος» ή ακόμη ό στερεότυπος χαρακτηρισμός για τό δέρμα τής Έλληνίδας: «σφιχτό καί μελαχρινό»,² συμπυκνώνουν τήν εικόνα τής καί έπηρεάζουν όλη τή μεταγενέστερη του Φαϊκ λογοτεχνία. Η άγάπη του, βεβαίως, για μία Έλληνίδα, τήν Αλεξάνδρα, δέν τον άφησε άνεπηρέαστο. Άλλωστε ένα από τά ώραιότερα έρωτικά ποιήματα του συγγραφέα αναφέρεται σ' αύτή:

*«Γιαννάκη μου
κράτησε ένα τραπέζι
ένα τραπέζι χωρίς λουλούδια
χωρίς τραπέζομάντηλο
χωρίς κρασί
ένα τραπέζι τής άγάπης καί του όνείρου.
Γιά τήν Αλεξάνδρα μου κι έμένα.
Νά πάρει ή Αλεξάνδρα τήν φουσαρμώ-
νικά σου!»*

Ό Σαϊτ Φαϊκ άγάπησε κι έκανε καί τους άναγνώστες του ν' αγαπήσουν μία Κωνσταντινούπολη πολύχρωμη καί ζωντανή. Η πόλη όμως πεθαίνει σιγά σιγά, ότι τήν κρατούσε ζωντανή φεύγει. Ό Σαϊτ Φαϊκ πληγώνεται από τον άργό θάνατο τής Πόλης του. Όλες αύτές οι μειονότητες, πού, όσο έτερόκλητες κι άν ήταν, είχαν κοινό σημείο αναφοράς τήν Πόλη, εξαφανίζονται. Ό τίτλος του τελευταίου διηγήματός του — «Καληνύχτα» (στά ελληνικά στο πρωτότυπο) —

μέ τον όποιο ό συγγραφέας διάλεξε νά άποχαιρετήσει τή λογοτεχνία καί τή ζωή, είναι ένδεικτικός:

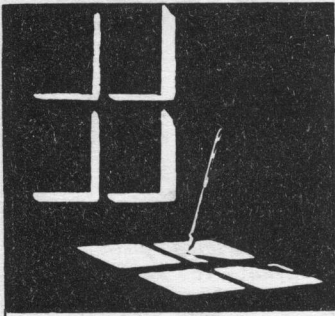
*«Ψυχή μου έσύ, ψυχή μου
Γιάννη, βρέ Γιάννη! Καραγιάννη! Φί-
λε μου Γιάννη μέ τά μαύρα μάτια, έγ-
γόνι του Παναγιώτη του λατερινατζή
από τό Μπέιογλου. Τραγουόησε ρω-
μαίκα τό Καραμπιπερίμ. Ν' άκούσει
ή Ασπασία! Ό Ίμπραήμ του τραγου-
διού έμ' εγώ!... Έ, Γιαννάκη, φίλε
μου καρδιακέ! Άνάμεσα σ' όλους
τους άλλους έσύ, ό πιό στερνός φίλος
μου πριν τό θάνατο. Σάν σεργιανός
στους δρόμους τής Αθήνας, τ' άστέ-
ρια κοίταζει!... Σκέψου έμένα, Γιαννά-
κη μου! Καβάλησε ένα άστέρι! Είναι
ένα ανάμεσα σ' όλα τά νησιά πού τό
λένε Άντιγόνη. Κι έχει μία βάρκα στο
σουμάδι, άπ' όπου βλέπεις τον Καλό-
γερο καί τον πύργο του Λεάντρου. Έ-
γώ 'μαι τό σουμάδι αύτό! Μία βάρκα
μέσ' στις βάρκες, μία θάλασσα στις
θάλασσες, ένας άνθρωπος στους τό-*

Μέ τον Σαϊτ Φαϊκ καί 16 από τά διηγήματά του άποφάσισε ό καινούργιος εκδοτικός όικος «Ροδαμός» νά κάνει τήν εμφάνισή του στο χώρο των εκδόσεων. Η έπιλογή του «Ροδαμού» δέν είναι τυχαία, άφου πρόθεσή του είναι νά κάνει γνωστή στους Έλλήνων άναγνώστες τήν τουρκική λογοτεχνία, μεταφρασμένη άπ' ευθείας από τά τουρκικά: επίσης νά κάνει γνωστή μία ευρύτερη βιβλιογραφία, τουρκική καί άλλη, πού αναφέρεται στήν Τουρκία. Τά ιστορικά συγγράμματα Τούρκων καί άλλων έπιστημόνων, οι ταξιδιωτικές περιηγήσεις σύγχρονες καί παλιές, όπως καί ή επανέκδοση «ξεχασμένων» Έλλήνων συγγραφέων πού άσχολήθηκαν μέ τήν Τουρκία άποτελούν κάποιους από τους στόχους του «Ροδαμού».

Η μετάφραση των διηγημάτων του Σαϊτ Φαϊκ από τά τουρκικά έγινε από τήν Ανθή Καρρά. Μόνο όποιος έχει διαβάσει τά διηγήματα στο πρωτότυπο μπορεί νά κατανοήσει τήν προσπάθεια τής μεταφράστριας. Η σχεδόν άμετάφραστη γλώσσα του (άλλωστε αύτός είναι ό λόγος πού δέν μεταφράστηκε πολύ σέ ξένες γλώσσες) άποδόθηκε στα ελληνικά μέ τον πλέον έντιμο τρόπο. Η έπιλογή τής Ανθής Καρρά ν' άφήσει κάποιες λέξεις — όρολογίες στή γλώσσα των Έλλήνων ψαράδων τής Πόλης — άμετάφραστες (δίνει βεβαίως γλωσσάρι στο τέλος του βιβλίου) είναι συνειδητή καί άποβλέπει στο νά ζωντανάψει τή γλώσσα των Έλλήνων τής Πόλης καί νά μή τήν άποδυναμώσει.

Σία Αναγνωστοπούλου

Ἡ «ἐπιστροφή τοῦ Λουλούδη»

Ἀπό τόν ἀναγνώστη καί συνδρομητή τοῦ περιοδικοῦ Νίκο Τσιγγᾶ λάβαμε τήν παρακάτω ἐπιστολή:

Πέρασαν τρία χρόνια ὅταν μερικοί σύντροφοι, πού γιά χρόνια ἔγραφαν στόν *Πολίτη*, ἀποχώρησαν διαφωνώντας μέ τήν «πλειοψηφία» καί ἀνοίξαν φτερά γιά τό μεγάλο ἄλμα τῆς ΕΑΡ στό πουθενά.

Πολύ νερό κύλησε ἀπό τότε στό ἀλλάκι, πολλά ἔγιναν καί πολλά ἄλλαξαν, ὅσοι ἔμειναν, καί δέν ἔννοῶ μόνον στόν *Πολίτη* μά καί στόν χώρο τῆς Ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, γεύτηκαν πίκρες πολλές. Μεταξύ τῶν ὅσων μᾶς ἄφησαν καί ὁ σύντροφος Λεωνίδας Λουλούδης.

Ἡγετικό στέλεχος τῆς ΕΑΡ, κατόπιν, μὴ ἀντέχοντας τούς γλυκανάλατους ἐναγκαλισμούς, τὰ παιχνίδια τῆς ἡγετικῆς ὁμάδας, τὰ καπελώματα καί τή σχιζοφρένεια τῆς διάστασης μεταξύ διακηρύξεων καί πράξης, ἐγκατέλειψε τήν αὐλή τῶν θαυμάτων τῆς νέας τοῦ ἐπιλογῆς. Καί νά πού στόν τελευταῖο *Πολίτη* μᾶς ξαναθυμήθηκε μετὰ τόσον καιρό. Θά μοῦ πείτε πού τό κακό καί τό μεμπτό. Πουθενά. Ἀλλά νά βρῆ ἀδελφέ, ὅπως ὅταν φεύγεις ἀπό κάπου ἀνακοινώνεις τούς λόγους, νομίζω ὅτι αἰτιολογεῖς καί τήν ἐπιστροφή ἐπίσης. Μιά πού οἱ κάθε εἶδους ἀποχωρήσεις δημιουργοῦν πληγές, συχνά σοβαρές, πού καμιά φορά παίρνουν διαστάσεις διάλυσης.

Ἔ, τότε ὑπάρχει μιά εὐθύνη. Γιατί ὅσοι φυσικά ἀποχώρησαν τότε ἀπό τόν *Πολίτη*, δέν ἔγραφαν τό κείμενο τῆς διαφωνίας τους μόνο γιά τόν Ἐλεφάντη, τόν Καρρᾶ, τόν Παπαδημητρόπουλο καί τούς λοιπούς «Πολίτες», μά καί γιά μᾶς τούς ἀναγνώστες πού στηρίζαμε τό βῆμα τοῦ λόγου τους.

Τόν Λεωνίδα Λουλούδη τόν ἐκτιμῶ ἀπερίοριστα καί δέν θέλω τό σημεῖο αὐτό νά ἐκληφθεῖ σάν νά ζητῶ δήλωση μετανοίας γιά τή νέα (;) του στάση, ἀλλά νομίζω «κάτι» μᾶς ὀφείλει.

Νίκος Τσιγγᾶς
Θεσσαλονίκη

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Λεωνίδα Λουλούδη

Τό γράμμα τοῦ κ. Ν. Τσιγγᾶ, εὐγενικό ἀλλά καί συνάμα δηκτικό, μέ ἀναγκάζει σέ μιά ἀπάντηση, παρότι γενικά δέν πιστεύω ὅτι καλά καί σώνει πρέπει νά ἀπαντᾶμε σέ ὅ,τι, ἔστω καί προσωπικά, μᾶς ἀφορᾶ. Μερικές φορές, ἐδῶ πού φτάσαμε μέ τούς πάσης φύσεως καί προελεύσεως «ἐπώνυμους» τενόρους, ἡ σιωπή ἀποτελεῖ, κατά τή γνώμη μου, μείζονα συμβολή στό δημόσιο διάλογο. Εἶχα τήν ἐλπίδα ὅτι στόν *Πολίτη* ἡ ἐν λόγω διακριτικότητα θά γίνονταν κατανοητή καί ἔτσι χωρίς ἄλλες δηλώσεις ἢ μᾶλλον στή θέση αὐτῶν, ὑπέβαλα ἕνα ἄρθρο πού θεωροῦσα ὅτι ἀνταποκρίνεται στήν ποιότητα καί τίς γενικές κατευθύνσεις τῆς ἐκδοτικῆς του πολιτικῆς, πρὸς δημοσίευση. Ἄν ἤθελα μάλιστα νά μείνω στήν τυπική πλευρά τοῦ θέματος, θά πρόσθετα ὅτι, καθώς ἡ παραίτησή μου ἀπό τήν — μικρή ἔστω — εὐθύνη πού εἶχα τότε γιά τήν ἐκδοτική του πολιτική, σάν μέλος τῆς ἄτυπης συντακτικῆς του ὁμάδας, δέν συνοδευόταν καί ἀπό τή δήλωση τῆς διακοπῆς κάθε μορφῆς ὑποστήριξης στό δύσκολο ἐγχείρημά του, καθόλου δέν εἶχα τήν ὑποχρέωση μᾶς «ἐπαρκῶς αἰτιολογημένης» ἐπιστροφῆς. Ἦμουν, εἶμαι καί θά εἶμαι συνδρομητής καί ἀναγνώστης τοῦ περιοδικοῦ, ἐνῶ ὅποτε μοῦ ζητήθηκε κάποια συνεργασία (συνέντευξη τ. 101 / 1989 ἀλλά καί δύο φορές στή συγγενή *Ἐποχή*), ἀνταποκρίθηκα, ὅπως ἄλλοτε καί στίς λοιπές ἐκδηλώσεις ὑποστήριξης (πάρτυ, ὀμιλίες κ.λπ.).

Ἀλλά ὑπάρχει ὁμως καί ἡ μὴ τυπική πλευρά τοῦ θέματος γιά τήν ὁποία, ὁμως, θά μοῦ συγχωρήσετε ἕναν μᾶλλον ὑπαινικτικό καί πάντως ὄχι ἐξαντλητικό λόγο. Καί τοῦτο ὄχι γιατί ὑποτιμῶ τή σημασία ἐνός ἀπολογισμοῦ ἢ καί ἀπολογίας γιά ὅ,τι ἀπέφερε σέ ὄλους μας, ἐπαναλαμβάνω σέ ὄλους μας, τό «πολύ νερό πού κύλησε ἀπό τότε στό ἀλλάκι», ἀλλά γιατί προσωπικά δέν κρίνω ὅτι εἶμαι τόσο ἐτοιμος γι' αὐτό τό θέμα, ὥστε νά τόν ὑποστηρίζω καί δημόσια. Ἡ ἀνάγκη τῆς σιωπῆς πού λέγαμε καί παραπάνω, ἔχει καί αὐτές τίς διαστάσεις.

Ἔτσι λοιπόν, ἀγαπητέ κ. Τσιγγᾶ, μιά καί μέ τιμᾶτε μέ τή φράση «τόν Λεωνίδα Λουλούδη τόν ἐκτιμῶ ἀπερίοριστα», πιστεύω ὅτι δέν θά ἀμφισβᾶλλετε πῶς ἂν εἶχα τή βεβαιότητα γιά τίς αἰτίες τῆς διάλυσης τοῦ χώρου τῆς Ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, δέν θά εἶχα δισταῖσι νά τίς ἐκθέσω δημόσια, ζητώντας καί τίς ἀνάλογες εὐθύνες ἀπό τούς πρωταίτιους, τῆς ἀφεντιᾶς μου συμπεριλαμβανομένης. Δέν ἔχω αὐτή τή βεβαιότητα καί προτιμῶ νά

μὴν δαιμονολογῶ. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν ἀνέλαβα «τρέχουσες» εὐθύνες. Παρατήθηκα ἀπό τήν ἡγεσία τῆς ΕΑΡ καί ἔτσι δέν εἶχα τουλάχιστον τήν «εὐτυχία» νά συνεργασθῶ μέ μιά σειρά ἡγετικών στελεχῶν τοῦ ΚΚΕ Ἐσωτ. — Ἄν. Ἄρ. πού θεωροῦσαν τότε, ὅπως καί σεις ἀκόμα «τό μεγάλο ἄλμα τῆς ΕΑΡ στό πουθενά», ἀλλά φεῶ ἐπανεκμψαν στόν πολύ χειρότερο Συνασπισμό. Ἦταν τόσο βέβαιοι τότε γιά τό λάθος ὅπως καί τώρα γιά τό σωστό τους. Αὐτή ἡ στρατευμένη βεβαιότητα μέ ἀπωθεῖ, δέν ἀποτελεῖ πιά καν γιά μένα ἐνδειξη πολιτικοποίησης ἢ αἰτία συμμετοχῆς στά κοινά. Γι' αὐτό καί δέν σπεύδω νά ἐπιχειρηματολογήσω γιά τίς δικές μου «βεβαιότητες», ὅπως γιά παράδειγμα ὅτι ἡ ὑπόθεση τῆς «μετεξέλιξης» ἢ τῆς ἀποκομμουνιστοποίησης τοῦ ἐνιαίου ΚΚΕ Ἐσωτ. ἦταν ἕνα σωστό καί τολμηρό βῆμα γιά τήν ἐποχή του, ὅτι γιά τή διάσπαση πού ἀκολούθησε τίς εὐθύνες δέν φέρει, τουλάχιστον ἀποκλειστικά, ἡ σημερινή σουρεαλιστική ἡγεσία τῆς ΕΑΡ, ὅτι τέλος στήν ἀποχώρησή μας ἀπό τόν *Πολίτη*, ἢ «πλειοψηφία», — ὅπως τήν ἀποκαλεῖτε — εἶχε τό δίκιο μέ τό μέρος τῆς.

Στόν *Πολίτη* δέν ἐπέστρεψα. Διαφωνῶ μέ τήν πλειοψηφία τῶν κειμένων πολιτικῆς συγκυρίας. Ἐκτιμῶ, ὁμως, ὅπως πάντα, τήν ποιότητα τῶν θεωρητικῶν ἢ ἔμμεσα πολιτικῶν τῶν ἄρθρων, τήν ἀνησυχία πού διακρίνω «μέσα ἀπό τίς γραμμές» του γιά τήν τύχη τῶν παλαιῶν καί νέων δογμάτων τῆς Ἀριστερᾶς, τή συνέπεια καί τή συνέχεια τῆς συνολικῆς ἐκδοτικῆς του ἱστορίας. Ὑπολογίζω σάν ἀνεκτίμητο τό δημιουργικό πνευματικό κλίμα τῆς συντροφιάς πού τόσα χρόνια, χρόνια δύσκολα καί ἀντίξοα γιά τή σκέψη αὐτοῦ τοῦ τόπου, τόν φροντίζει. Αὐτά εἶναι χαρίσματα πού δέν ἐγκαταλείπει κανεὶς ἐδκόλα καί ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων δέν ἀποτελεῖ ρητορικό σχῆμα νά ὑποστηρίξω ὅτι ἀπό τόν *Πολίτη* ποτέ δέν ἔφυγα, ἂν καί παραιτήθηκα ἀπό τή συντακτική του εὐθύνη.

Δέν ξέρω ἂν τά παραπάνω ἀποτελοῦν, κ. Τσιγγᾶ, μιά ἀπάντηση. Φαντάζομαι ὁμως ὅτι συμμερίζεσθε πῶς ζοῦμε σέ μιά ἐποχή δύσκολων ἐρωτήσεων καί δυσκολότερων ἀπαντήσεων. Μιά ἐποχή πού οἱ δοκιμασμένες ἀνθρώπινες σχέσεις, πέρα ἀπό τούς ψυχαναγκασμούς καί τίς δουλειές τῶν πολιτικῶν συναλλαγῶν κορυφῆς καί τίς τηλε-μαζικές ἐπικοινωνίες, ἀποτελοῦν μιά σανίδα ἐπιβίωσης. Ἄν σᾶς γνώριζα προσωπικά αὐτή ἡ «πολιτική» ἀπάντηση θά μοῦ πρωτοἔρχονταν στό μυαλό ἐναντί τῶν ὀφειλῶν πού θεωρεῖτε ὅτι ὑπέχω ἀπέναντί σας ἢ ὀποιον ἄλλον φίλων τοῦ *Πολίτη* ξάφνιασα μέ τήν ἀνατιολόγητη «ἐπιστροφή» μου.

Λεωνίδας Λουλούδης